

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДАНІЛІНА МАРІЯ ІГОРІВНА

УДК 342.415 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ
УКРАЇНА ЯК СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Спеціальність 081 – право

Галузь знань 08 – право

Подається на здобуття ступеня **доктора філософії**

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М.І. Даніліна

Науковий керівник
доктор юридичних наук, професор
АФАНАСЬЄВА Мар'яна Володимирівна

Одеса – 2023

АНОТАЦІЯ

Даніліна М.І. Україна як соціальна держава: теорія та практика. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2023.

Дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці конституційного права дисертаційним дослідженням України як соціальної держави в контексті її історичного розвитку та однією із перших робіт, присвячених вивченню функціонування соціальної держави та забезпеченню соціальних прав в Україні в особливих правових режимах.

Обґрунтовано, що застосування аксіологічного підходу до періодизації концепції соціальної держави в Україні дозволить дослідити розвиток суспільства та соціальної державності через цінності, які відображають динаміку змін соціуму.

Запропоновано актуалізувати періодизацію розвитку концепції соціальної держави в Україні, відповідно до якої виокремлено три періоди: становлення (з IX століття до XVII століття), розвиток (з XVII століття до XIX століття) та системне формування (з XX століття і до тепер).

Визначено соціальну державу як аксіологічну концепцію, яка направлена на реалізацію соціальних цінностей (гідність, рівність, свобода, справедливість, безпека, соціальна солідарність), досягнення якої забезпечується шляхом провадження державою високих стандартів соціальної політики, розробкою законодавчої бази регулювання соціальної сфери та відповідної юридичної процедури.

Встановлено, що розвиток концепції соціальної держави в Європі доцільно розглядати з моменту зародження перших ідей і праць щодо державотворення за часів античності, розглянути місце людини та її зв'язок із державою у різні історичні проміжки, проаналізувати формування цінностей, які складають основу

концепції соціальної держави. На підставі цього виокремлено три періоди: 1) становлення основоположних ідей концепції соціальної держави (від античності до середини XV століття; 2) розвиток (від другої половини XV століття до кінця XIX століття); 3) системне формування концепції соціальної держави у сучасному розумінні (початок XX століття до теперішнього часу).

Доведено, що аксіологічними засадами соціальної держави є гідність, соціальна рівність, соціальна безпека, соціальна справедливість, соціальна свобода, соціальна солідарність.

Встановлено, що соціальна солідарність як аксіологічна засада соціальної держави розглядається в декількох аспектах: 1) як консолідація суспільства (узгодження інтересів і поглядів його членів з метою покращити рівень життя, створити гарні умови для розвитку індивідуальних здібностей особистості, сприяти дотриманню людської гідності та гідного рівня життя); 2) як соціальне партнерство (створення організаційно-правових форм для узгодження інтересів, досягненні компромісів шляхом поєднання спільних зусиль груп); 3) як основа виникнення громадянського суспільства. Як наслідок практичної реалізації соціальної солідарності виникають нові відносини у суспільстві: між державою та суспільством; між соціальними групами; між владними інституціями та суспільством.

В дисертаційному дослідженні розкрито тезу, що становлення соціальної держави в Україні відбувається поступово, однак кроки, які приймаються державою не мають системного характеру та стратегії розвитку соціальної сфери, що спричинено перш за все зміною підходу, оскільки обрана на початку ліберальна модель соціальних реформ не принесла очікуваного результату, а поточні економічно-політичні умови спричинили необхідність пошуку нових стратегічних рішень. Основною проблемою повільного розвитку України як соціальної держави стає фактична неспроможність реалізувати конституційні положення на достатньому рівні.

Констатовано, що соціальна політика України під час запровадження загальнодержавного карантину та під час воєнного стану мала різні вектори

розвитку, що зумовлено різними пріоритетами. під час карантину пріоритет надавався доступу населенню до медичного обслуговування, забезпеченню безперебійного функціонування системи охорони здоров'я в умовах перенавантаження, запровадженні регулювання дистанційної (надомної) роботи та дистанційного навчання, а також наданні допомоги особам, які втратили дохід внаслідок обмежень економічної діяльності. В умовах воєнного стану пріоритетні напрямки соціальної політики знову змінюються. Масові міграційні потоки створюють нерівномірне навантаження на систему соціального захисту. Система охорони здоров'я більше не відіграє ключову роль у формуванні соціальної політики. Безпрецедентних змін зазнає і ринок праці, вперше з моменту проголошення незалежності відбувається його суттєве реформування.

Доведено, що для України за наявних обставин найбільш підійшла б німецька модель соціальної держави із її адаптивністю могла б бути взята за основу для побудови соціальної держави в Україні як у період воєнного запровадження воєнного стану так і післявоєнний період. Адже, аналізуючи, яка ж із моделей соціальної держави може бути найбільш ефективною для України, необхідно врахувати як той шлях, який пройшла держава із моменту проголошення її незалежності і поточні умови її функціонування.

У дисертаційному дослідженні пропонується до статті 48 Конституції України шляхом викладення її у наступній редакції: «Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальні гарантії, а також соціального забезпечення у разі безробіття, хвороби, інвалідності чи інших випадків втрати засобів для існування через незалежні обставини. Держава бере на себе обов'язок забезпечити достатній життєвий рівень, який є необхідними для належного рівню фізичного, духовного та культурного розвитку людини». Таке розширення складових права на достатній рівень життя відповідатиме світовому досвіду розробки соціальних стандартів, сприятиме формування гідних умов життя та гарантуватиме кожній особі легітимні очікування реалізації соціальних прав.

Запропоновано також внести зміни до статі 12 Закону «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» №2136-IX від 15.03.2022 та обмежити тривалість надання відпусток для всіх категорій працюючих осіб без врахування правового статусу посади. Такі внесення змін до законодавства сприятимуть усунення дискримінаційного характеру права на відпочинок в умовах правового режиму воєнного стану, сприятимуть забезпечення соціальної справедливості та соціальної рівності у державі та суспільстві.

Обґрунтовано необхідність зміни підходу до визначення соціальної допомоги для внутрішньо переміщених осіб, тобто введення щомісячних виплат у розмірі, який має кореляцію між базовими показниками бюджету (мінімальна заробітна плата або прожитковий мінімум доходів громадян) та кількісним показником таких виплат (наприклад, три прожиткових мінімуми доходів громадян), сприятиме стабільності таких виплат, усуне наслідки для отримувачів допомоги девальвації гривні та підвищення рівня інфляції. При цьому урядом повинно враховуватись реальний показник цін на продукти, комунальні послуги та інші показники, які є базовими для існування.

Ключові слова: соціальна держава, соціальні цінності, соціальні права, соціальний захист, соціальна політика, соціальна солідарність, соціально-економічні права, модель соціальної держави, місцеве самоврядування, соціальне забезпечення, безробіття, достатній рівень життя, особливі правові режими, захист прав військовослужбовців, Європейський суд з прав людини.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Чорна М.І. Сутність права громадян на соціальний захист. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 4. С. 151-156.
2. Даніліна М.І. Конституційні основи становлення соціальної держави. Актуальні проблеми держави і права. 2020. № 85. С. 56-61.
3. Даніліна М.І. Соціальна політика держави. Knowledge, Education, Law, Management. 2020. № 3. С. 171-175.

4. Даніліна М.І. Формування соціальної справедливості від епохи Античності до епохи Відродження. Юридичний бюлетень. 2020. № 14. С. 23-28.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Чорна М.І. Забезпечення права громадян на соціальний захист та судова система. *Правове життя сучасної України* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) : у 2 т. відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса : Гельветика, 2019. С. 356-358.

6. Чорна М.І. Конституційні гарантії соціальних прав людини. *Чорноморські наукові студії* : матеріали П'ятої всеукраїнської мультидисциплінарної конференції (м. Одеса, 17 травня 2019 року): Одеса, 2019. С. 51-52.

7. Даніліна М.І. Конституція України та соціальний захист населення. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом* : матеріали III міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 04 вересня 2020 р.) : Київ, 2020. С. 25-28.

ABSTRACT

Danilina M.I. Ukraine as a social state: theory and practice. - Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 08 "Law", specialty 081 "Law." - National University "Odesa Law Academy", Odesa, 2023.

This dissertation work is the first dissertation study of Ukraine as a social state in the context of its historical development in the national constitutional law science and one of the first works devoted to the study of the functioning of the social state and the provision of social rights in Ukraine in special legal regimes.

It is substantiated that the application of an axiological approach to the periodization of the concept of the social state in Ukraine will allow studying the development of society and social statehood through values that reflect the dynamics of social change.

It is proposed to update the periodization of the development of the social state concept in Ukraine, according to which three periods are distinguished: formation (from the ninth century to the seventeenth century), development (from the seventeenth century to the nineteenth century) and systemic formation (from the twentieth century to the present).

The social state was defined as an axiological concept aimed at realization of social values (dignity, equality, freedom, justice, security, social solidarity), which is achieved through the implementation of high standards of social policy by the state, development of the legislative framework for regulation of the social sphere and the relevant legal procedure.

It was established that the development of the social state concept in Europe should be considered from the moment of the first ideas and works on state-building in ancient times, to consider the place of man and his relationship with the state in different historical periods, to analyse the formation of values that form the basis of the social state concept. On this basis, three periods are distinguished: 1) the formation of the fundamental ideas of the social state concept (from antiquity to the middle of the fifteenth century; 2) development (from the second half of the fifteenth century to the end of the nineteenth century); 3) systematic formation of the social state concept in the modern sense (early twentieth century to the present).

It was proved that the axiological foundations of the social state are dignity, social equality, social security, social justice, social freedom, and social solidarity.

It was established that social solidarity as an axiological basis of the social state is considered in several aspects: 1) as consolidation of society (harmonization of interests and views of its members with a view to improving the standard of living, creating good conditions for the development of individual abilities of a person, and promoting human dignity and a decent standard of living); 2) as social partnership (creation of organizational and legal forms for harmonization of interests, and reaching compromises by combining joint efforts of groups); 3) as the basis for the emergence of civil society. As a result of the practical realization of social solidarity, new relations

emerge in society: between the state and society; between social groups; between government institutions and society.

The dissertation study reveals the thesis that the formation of the social state in Ukraine is gradual, but the steps taken by the state do not have a systematic nature and strategy for the development of the social sphere, which is primarily due to a change in approach, since the initially chosen liberal model of social reforms did not bring the expected result, and the current economic and political conditions have led to the need to find new strategic solutions. The main problem of Ukraine's slow development as a social state is the actual inability to implement constitutional provisions at a sufficient level.

It was stated that the social policy of Ukraine during the introduction of the national quarantine and during martial law had different vectors of development due to different priorities. During the quarantine, priority was given to the population's access to medical care, ensuring the smooth functioning of the health care system in conditions of overload, introducing regulation of remote (home) work and distance learning, and providing assistance to persons who have lost income due to restrictions on economic activity. Under martial law, the priorities of social policy are changing again. Mass migration flows create an uneven burden on the social protection system. The health care system no longer plays a key role in shaping social policy. The labour market is also undergoing unprecedented changes, and for the first time since independence, it is undergoing significant reform.

It was proved that the German model of the welfare state with its adaptability would be the most suitable for Ukraine in the current circumstances and could be used as a basis for building a social state in Ukraine both during the period of martial law and the post-war period. After all, when analysing which of the social state models can be most effective for Ukraine, it is necessary to take into account both the path that the state has taken since its independence and the current conditions of its functioning.

This dissertation proposes to amend Article 48 of the Constitution of Ukraine by restating it as follows: "Everyone has the right to an adequate standard of living for himself and his family, including adequate food, clothing, housing, medical care and

social guarantees, as well as social security in case of unemployment, illness, disability or other loss of livelihood due to separate circumstances. The state assumes the obligation to ensure an adequate standard of living necessary for the proper level of physical, spiritual and cultural development of a person." Such an expansion of the components of the right to an adequate standard of living would be in line with international experience in developing social standards, contribute to the formation of decent living conditions and guarantee each person legitimate expectations of the realization of social rights.

It is also proposed to amend Article 12 of the Law "On the Organization of Labour Relations under Martial Law" No. 2136-IX of March 15, 2022 and limit the duration of vacation for all categories of employees without regard to the legal status of the position. Such amendments to the legislation will help to eliminate the discriminatory nature of the right to rest under martial law, and will contribute to ensuring social justice and social equality in the state and society.

The need to change the approach to determining social assistance for internally displaced persons was substantiated, i.e., to introduce monthly payments in the amount that has a correlation between the basic budget indicators (minimum salary or subsistence minimum income) and the quantitative indicator of such payments (for example, three subsistence minimum incomes), which will contribute to the stability of such payments, eliminate the consequences of hryvnia devaluation and inflation for recipients of assistance. At the same time, the government should take into account the real price of food, utilities, and other indicators that are basic for existence.

Keywords: social state, social values, social rights, social protection, social policy, social solidarity, socio-economic rights, social state model, local government, social security, unemployment, adequate standard of living, special legal regimes, Protection of the Rights of Military Personnel, European Court of Human Rights.

LIST OF APPLICANT'S PUBLICATIONS

1. Publications in which the main scientific results of the dissertation are published:

2. Chorna M.I. The essence of the right to social protection. *Entrepreneurship, Economics and Law*. 2019. No. 4. P. 151-156.
3. Danilina M.I. Constitutional basis for the formation of the social state. *Current issues of state and law*. 2020. No. 85. P. 56-61.
4. Danilina M.I. Social policy of the state. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. No. 3. P. 171-175.
5. Danilina M.I. The formation of social justice from the Ancient to the Renaissance. *Legal Bulletin*. 2020. No. 14. P. 23-28.

Publications certifying the approbation of the dissertation materials:

6. Chorna M.I. Ensuring the right of citizens to social protection and the judicial system. *Legal life of modern Ukraine: materials of the scientific and practical conference (Odesa, May 17, 2019): in 2 vol. ed. by. H.O. Ulyanova. Odesa: Helvetica, 2019. P. 356-358.*
7. Chorna M.I. Constitutional guarantees of social human rights. *Black Sea Studies: proceedings of the Fifth All-Ukrainian Multidisciplinary Conference (Odesa, May 17, 2019): Odesa, 2019. P. 51-52.*
8. Danilina M.I. The Constitution of Ukraine and social protection of the population. *Social rights and their protection by the administrative court: materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference (Kyiv, September 04, 2020): Kyiv, 2020. P. 25-28.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ.....	11
1.1. Генеза розвитку концепції соціальної держави.....	11
1.2. Поняття «соціальна держава»: аналіз наявних підходів.....	40
1.3. Аксіологічні засади соціальної держави.....	59
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА МОДЕЛЬ.....	77
2.1. Формування вітчизняної моделі соціальної держави: реалії та перспективи.....	77
2.2. Україна як соціальна держава: конституційні положення та проблеми їх реалізації.....	100
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ.....	132
3.1. Соціальна політика України в особливих правових режимах.....	132
3.2. Забезпечення соціальних прав в Україні в умовах особливих правових режимів.....	156
ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	198
ДОДАТКИ.....	230

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Соціальний вектор спрямованості діяльності державного апарату одночасно є невід'ємною складовою становлення Української держави як соціальної, з одночасним дотриманням гуманістичних принципів та слідування ідеї, що людина є найвищою соціальною цінністю, фактично реалізує на конституційному рівні сукупність гарантованих соціальних прав. Пошук гармонійного балансу щодо забезпечення ефективної реалізації соціальних цінностей і прав кожним окремим індивідом та суспільством в цілому в будь-яких соціально-політичних реаліях та життєвих обставинах, вимагає встановлення чітких та деталізованих правових норм та відповідних процедур. У зв'язку із цим, актуальності набуває дослідження соціальної держави, яка об'єднує у собі соціальні цінності, соціальні права людини, соціальну політику та відповідні конституційні гарантії їх забезпечення.

Всесвітня пандемія та повномасштабне військове вторгнення росії в Україну поставило нові питання щодо забезпечення та фактичної ефективної реалізації як основоположних конституційних прав людини та громадянина, так і соціальних прав. Скрутне фінансове становище держави, великий державний борг та постійне підтримання ведення активних бойових дій призводять до того, що реалізація концепції соціальної держави у період дії воєнного стану слабшає та не знаходить необхідного практичного вираження. Державі необхідно постійно адаптуватись до соціальних криз, які постають в Україні, шляхом внесення відповідних змін до законодавчих актів, що покликані забезпечувати соціальні права осіб, окремих соціальних груп та суспільства в цілому. Однак, крім реалізації соціальної політики під час воєнного стану, постає питання щодо післявоєнного відновлення та формування відповідної соціальної політики, вектор якої також визначає держава. Вказані обставини об'єктивно зумовлюють необхідність наукових досліджень, покликаних узагальнити соціальні явища

теперішнього стану та основні проблеми і недоліки функціонування соціальної держави, з якими стикається правозастосовна практика, розробити пропозиції щодо напрямів забезпечення соціальних прав і свобод людини та громадянина, з урахуванням історичного досвіду, існуючих моделей соціальної держави та адаптування вказаних фактів до українських реалій сьогодення.

Попри це, слід зазначити, що окремі питання соціальної державності, соціальної політики та соціальних прав в контексті становлення України як соціальної держави уже досліджувалися в теорії конституційного права багатьма науковцями, а саме : І.В. Яковюк, Н.В. Мішина, Н.Ю. Батура, О.В. Щербанюк, А.Ю. Бадида, Т.М. Слінько, Д.М. Сковронський, Д.Г. Севрюков, К.К. Кулі-Іванченко, О.С. Головащенко, Т.А. Латковська, В.М. Якубенко, А.М. Колот, А.Р. Крусян. Вчені розглядали таке правове явище як соціальна держава в різних аспектах. Важливі фундаментальні праці, які значною мірою вплинули на розуміння концепції «соціальної держави» та її природи в світовій науці, були створені такими дослідниками як Й. Альберт, Лоренца фон Штейн, А. Вагнер, Г. Еспінг-Андерсен. Значущість та цінність всіх вказаних наукових надбань для розбудови теоретичних засад соціальної держави є беззаперечною. Крім того, враховуючи інтенсивне оновлення законодавства з питань соціального захисту населення, що останнім часом зазнає швидких змін та адаптації до кризових ситуацій, євроінтеграційні перспективи України, що потребують встановлення якісно нових орієнтирів соціального розвитку держави, а також повномасштабне військове вторгнення необхідним є перегляд вже сформульованих висновків і пропозицій, проведення подальших досліджень зазначеної правової проблематики, передусім, стану правового регулювання, реалізації вже існуючих конституційних гарантій та впровадження нових ефективних механізмів для функціонування України як соціальної держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках науково-дослідної теми кафедри конституційного права «Конституційна реформа та модернізація в умовах інтеграційного розвитку України», що пов'язана з планом наукових досліджень

Національного університету «Одеська юридична академія» на 2016–2020 рр. «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) і «Правове та соціальне життя України у людиноцентристському вимірі в цифрову еру» на 2021–2025 рр. (державний реєстраційний номер 0122U000266).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний науковий аналіз характеристики України як соціальної держави, її становлення та подолання кризових правових та соціально-політичних ситуацій, які пов'язані з глобалізаційними процесами світу, загалом, карантинними заходами та військовою агресією російської федерації, зокрема. Визначена мета зумовила постановлення та вирішення наступних завдань:

дослідити генезу розвитку концепції соціальної держави в Європі та Україні;

проаналізувати підходи до визначення поняття «соціальна держава»;

дослідити аксіологічні засади соціальної держави;

охарактеризувати моделі соціальної держави;

виокремити особливості формування вітчизняної моделі соціальної держави;

визначити конституційні положення України як соціальної держави та проблеми їх реалізації на практиці, запропонувавши шляхи їх подолання;

виявити основні риси соціальної політики в Україні та її формування в особливих правових режимах;

охарактеризувати забезпечення соціальних прав в Україні в умовах особливих правових режимів.

Об'єктом є Україна як соціальна держава.

Предметом дисертаційного дослідження є конституційно-правове забезпечення функціонування України як соціальної держави та його практична реалізація в особливих правових режимах.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є система підходів, принципів і методів наукового пізнання. Під час

дослідження концептуальних положень соціальної держави, загалом, та України, зокрема, а також напрямів удосконалення чинного законодавства з питань соціальної політики та захисту соціальних прав було використано діалектичний підхід. Загальнонаукові методи (структурний, функціональний, системний аналіз) застосовувались при опрацюванні теоретичних питань за темою дослідження [р. 1]; формально-логічні методи (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія) при визначенні поняття соціальної держави [п. 1.2], визначенні аксіологічних засад соціальної держави [п. 1.3], забезпеченні соціальних прав громадян України [3.2], класифікації моделей соціальної держави [п. 2.1], виокремленні напрямків соціальної політики України [п. 3.1], визначенні та характеристиці України як соціальної держави в контексті особливих правових режимів [р. 3]. Єдність історичного та логічного методів сприяли дослідженню генези концепції соціальної держави як в Європі, так і на теренах України [п.п. 1.1]. Методи юридичної лінгвістики, правничої герменевтики та логіко-семантичного аналізу застосовано для з'ясування змісту понятійно-категоріального апарату [п.п. 1.2, 2.2, 3.2]. Застосовано і спеціально-наукові методи: формально-догматичний – при дослідженні нормативних засад функціонування соціальної держави та її конституційних гарантій [п.п. 2.2, 3.2], завдань соціальної політики [п. 3.1], визначенні та характеристиці конституційних положень України як соціальної держави під час воєнного стану [п. 2.2]; порівняльно-правовий – дозволив здійснити внутрішнє зіставлення норм, що закріплюють характеристику держави як соціальної [п. 1.2], можливості впровадження різних моделей соціальної держави для соціально-правових реалій України [п.п. 2.1], зовнішнє – при дослідженні досвіду правового регулювання реалізації окремих інститутів соціальної держави.

Теоретичну основу дисертації становлять наукові розробки українських та зарубіжних авторів, серед яких : Н.В. Мішина, К.К. Кулі-Іванченко, Т.А. Латковська, Я.І. Пасько, О.В. Щербанюк, Т.М. Слінько, О.В. Скрипнюк, Ю.М. Тодика, П.М. Рабінович, В.М. Співак, В.Д. Бабкін, В.І. Куценко, О.З. Панкевич, Х.Б. Соломчак та інші.

Нормативно-правовою базою дисертаційного дослідження є Конституція України 1996 року, міжнародні правові документи, законодавство України і законодавство зарубіжних країн. Емпіричну базу дослідження становлять правозастосовна практика Європейського суду з прав людини, рішення Конституційного Суду України та Верховного Суду, а також статистична інформація, звіти міжнародних організацій, публікації засобів масової інформації та матеріали офіційних веб-сайтів органів публічної влади України.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що робота є першим у вітчизняній науці конституційного права дисертаційним дослідженням України як соціальної держави в контексті її історичного розвитку та однією із перших робіт, присвячених вивченню функціонування соціальної держави та забезпеченню соціальних прав в Україні в особливих правових режимах. Здійснене дослідження дозволило обґрунтувати та сформулювати низку нових наукових надбань та практичних рекомендацій, які характеризуються науковою новизною, до найбільш значущих з яких належать:

уперше:

запропоновано наукове визначення поняття «соціальна держава» як аксіологічної концепції, яка спрямована на реалізацію соціальних цінностей (гідність, рівність, свобода, справедливість, безпека, соціальна солідарність), досягнення якої забезпечується шляхом провадження державою високих стандартів соціальної політики, розробкою законодавчої бази регулювання соціальної сфери та відповідної юридичної процедури;

встановлено, що соціальна солідарність як аксіологічна засада соціальної держави знаходить свою практичну реалізацію у вигляді соціального партнерства, розвитку громадянського суспільства та сприяє виникненню нових відносин у суспільстві;

доведено, що німецька модель соціальної держави із її адаптивністю може бути взята за основу для побудови соціальної держави в Україні як у період запровадження воєнного стану, так і у післявоєнний період.

удосконалено:

періодизацію розвитку концепції соціальної держави в Європі, зокрема запропоновано виокремити такі періоди: 1) становлення основоположних ідей концепції соціальної держави (від античності до середини XV століття); 2) розвиток (від другої половини XV століття до кінця XIX століття); 3) системне формування концепції соціальної держави у сучасному розумінні (початок XX століття до теперішнього часу);

необхідність застосування аксіологічного підходу до періодизації концепції соціальної держави в Україні та виокремлено відповідні етапи розвитку концепції соціальної держави в Україні, виокремлюючи три періоди: становлення (передісторія), розвиток (історія) та системне формування;

розуміння таких аксіологічних засад соціальної держави як гідність, соціальна рівність, соціальна безпека, соціальна справедливість, соціальна свобода;

твердження, що ліберальна модель соціальної держави не відповідає соціально-економічній ситуації в Україні, що спричиняє необхідність пошуку нових варіантів побудови соціальної держави в Україні

набули подальшого розвитку:

твердження, що вибір конкретної моделі реалізації соціальної держави залежить від історичних, соціокультурних та економічних умов, а також визначається конкретним типом її суспільно-політичного устрою, її ідеологічними, духовними принципами, особливостями сучасного історичного етапу;

теза, що проголошення України як соціальної держави хоча і відбулось у 1996 році під час прийняття Конституції України, проте її розбудова відбувається поступово, а кроки, які приймаються державою не мають системного характеру та стратегії розвитку соціальної сфери;

твердження, що функціонування України як соціальної держави в умовах особливих правових режимів полягає в оцінці нормативно-правового регулювання суспільних відносин у даний період, ефективності таких правових документів, оперативності реагування держави та її інститутів на кризові ситуації.

запропоновано:

внесення змін до статті 48 Конституції України та викладення її у наступній редакції: «Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальні гарантії, а також соціальне забезпечення у разі безробіття, хвороби, інвалідності чи інших випадках втрати засобів для існування через незалежні обставини. Держава бере на себе обов'язок забезпечити достатній життєвий рівень, який є необхідним для належного фізичного, духовного та культурного розвитку людини»;

внесення зміни до статті 12 Закону «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» №2136-IX від 15.03.2022 та обмежити тривалість надання відпусток для всіх категорій працюючих осіб без врахування правового статусу, посади з метою усунення дискримінації в залежності від займаної посади, а також забезпечення соціальної справедливості та соціальної рівності;

внести зміни до пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України №332 від 20.03.2022 «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» та викласти у наступній редакції: «Допомога призначається на шість місяців внутрішньо переміщеній особі, яка вперше звернулася за призначенням допомоги, та виплачується протягом шести місяців щомісяця внутрішньо переміщеній особі або уповноваженій особі на внутрішньо переміщену особу у випадку неієздатності отримувача або дитину (далі - уповноважена особа) у такому розмірі: x прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року. Такі виплати підлягають індексації відповідно до закону».

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що одержані в ході дисертаційного дослідження висновки та пропозиції можуть бути використані у:

науково-дослідній сфері – як основа для детальних досліджень впровадження нових механізмів діяльності соціальної держави під час особливих правових режимів;

законодавчій діяльності – як теоретико-правове підґрунтя для вдосконалення чинного законодавства України у сфері соціальних прав та соціальної політики шляхом закріплення на нормативно-правовому рівні моделі соціальної держави України з подальшим розробленням відповідної правової бази з метою належного конституційно-правового регулювання;

правозастосовчій діяльності – для удосконалення функціонування механізмів реалізації соціальних прав та свобод людини та громадянина;

навчальному процесі – при підготовці навчально-методичних посібників і підручників із конституційного права України, прав людини в Україні, при викладанні вказаних навчальних дисциплін для студентів вищих навчальних закладів України;

правовиховній роботі – для підвищення загального рівня правової свідомості та правової культури громадян України, правового виховання громадянського суспільства та доведення до його відома загальновизнаних соціальних цінностей.

Апробація результатів дослідження. Дисертаційне дослідження обговорено на засіданнях кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія». Основні положення і висновки дисертаційного дослідження доповідалися на: V Всеукраїнській мультидисциплінарній конференції «Чорноморські наукові студії» (м. Одеса, 17 травня 2019 року); Міжнародній науковій конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 травня 2019 року); III міжнародно-науковій практичній конференції «Соціальні права та їх захист адміністративним судом» (м. Київ, 04 вересня 2020 року).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображено у 7 публікаціях, 4 із яких опубліковано у вітчизняних наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 1 – у зарубіжних наукових виданнях, та 3 публікаціях апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів,

висновків, списку використаних джерел (264 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 228 сторінки, з яких основного тексту 197 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

1.1. Генеза розвитку концепції соціальної держави

Теоретичні основи розвитку концепції соціальної держави закладені в юридичних, філософських, історичних, культурологічних поглядах філософів, мислителів та діячів минулого. Однак ідеї, які викладені дослідниками в минулому, змінюються, набувають нового сенсу, наповнюються духом нового часу, відображаючи сучасні реалії. Становлення концепції соціальної держави відбувається поступово, що пов'язано з розвитком самого суспільства. Запровадження нових підходів до управління підлягають трансформації відносин у діалозі «держава – суспільство» і «держава - людина».

Історично-правовий аналіз виникнення, розвитку і становлення концепції соціальної держави дає змогу прослідкувати саме зародження цінностей та ідей соціальної держави, її еволюцію від загального (міфічних уявлень, релігійних бачень, наукових трактатів) до нормативно-правового закріплення. Сутнісна характеристика історико-правового аналізу виражається у виокремленні етапів генези концепції соціальної держави та надає змогу розкрити всі компоненти у взаємозв'язку.

У цьому контексті заслуговує на увагу періодизація становлення концепції соціальної держави, яку запропонував Й. Альбер. За основу виокремлення періодів він обрав соціальну політику держави щодо соціальних груп, закріплення їх соціальних та трудових прав на законодавчому рівні. Науковець виділяв п'ять етапів становлення концепції соціальної держави:

1) 1800 – 1880 рр., яким притаманна трансформація ліберальної правової держави у Франції та Великій Британії, в яких відбувалась боротьба робітничих класів за покращення умов праці. Результатом такої боротьби стають перші

нормативні акти в країнах Західної Європи, які в подальшому були включені до цивільних кодексів та законів про профспілки. У 1880 році різні суспільні верстви зрозуміли, що піддавались економічному тиску через необмежену конкуренцію та приниження. Рівень життя «господарів» промислових галузей підвищувався, однак рівень життя робітничих прошарків залишався на попередньому низькому рівні, трохи перевищуючи встановлений прожитковий мінімум. У ході становлення політичного контролю над бідними, стримування робітничого та соціального руху, збереження суспільного порядку, приймаються закони проти робітничих коаліцій у Великій Британії 1799 року та Виключний закон проти соціалістів у Німеччині 1878 року [17, р. 45].

2) 1880 – 1914 рр., які можна назвати орієнтованим на соціальну політику, оскільки влада з метою зниження соціальної напруги у суспільстві починає розробляти соціальну політику, яка стає системним та послідовним явищем. Починають забезпечуватись такі цінності як: людська гідність, соціальна справедливість та соціальна рівність. Значну роль у цьому процесі відіграла Католицька церква, яка сприяла виникненню соціального християнського руху, метою якого було проведення реформ в інтересах трудящих. Церквою було запропоновано відкоригувати сутність та соціальне призначення соціальної держави, а саме запропонована думка: «якщо держава є політичною організацією всього суспільства, яка виступає від його імені, то вона має керуватись його інтересами, слугувати загальному благу, що зрештою є близьким до поняття держави загального благоденства» [39, с. 145]. «Прогресивні сили у суспільстві, радикальні політичні партії та найактивніші верстви населення приходять до глобального висновку про те, що суспільство, всі його складові та верстви повинні розглядатись як суб'єкти суспільного процесу, а тому їхнє суспільне й політичне становище має відповідати загальним демократичним умовам» [271, с. 30].

3) 1918 – 1960 рр. – етап розширення соціальної діяльності держави, на якому відбувається збільшення державних витрат на соціальні потреби практично в усіх західних країнах. Визначена на «папері» юридична рівність громадян була

доповнена соціальними гарантіями. До Першої світової війни соціально-економічні права людини та громадянина не були передбачені, окрім згадок про них у конституціях Мексики 1917 та Веймарської Німеччини. Змінюється структура найманої робочої сили, відбувається збільшення частки кваліфікованих працівників і спеціалістів та представників вільних професій у 20-х рр. XX ст., розвивається ідея загального соціального обслуговування. Велика економічна депресія в США та, як наслідок, 15 мільйонів безробітних, які стали жебраками, змусили американський уряд прийняти цілу низку політичних програм у сфері соціального страхування, державної допомоги та охорони здоров'я, послуг соціального добробуту. Протягом 40-50 рр. XX ст. відбувається політичне визначення формули соціальної держави, що закріплюється у повоєнних конституціях Франції, Німеччини, Іспанії.

4) 1960 – 1975 рр. характеризуються прискореними темпами розвитку соціальної держави, коли різке економічне зростання в країнах заходу надало можливість значно збільшити витрати на соціальні потреби. Саме в цей період відбулась деталізація конституційної категорії соціальної держави, формування соціального права як галузі, були визначні мінімальні соціальні стандарти, недотримання яких означало б нехтування правом людини на гідне життя [257, с. 39]. Соціальні права були проголошені у низці міжнародних нормативних актів, зокрема Європейській соціальній хартії (1961), Міжнародному пакті про соціальні, економічні і культурні права (1966), конвенціях Міжнародної організації Праці (наприклад, «Про оснащення мариш захисними пристроями» (1963), «Про мінімальних вік допуску на підземні роботи в шахтах і рудниках» (1965), «Про Мінімальний вік для прийняття на роботу» (1973), регламентах та директивах Ради Європи) [154].

5) п'ятий етап розпочався 1975 року і на думку Й. Альбера, був останнім. Основною рисою вказаного етапу є уповільнення розвитку соціальної державності. У вказаному періоді відбуваються військові дії у В'єтнамі, інфляція, енергетична криза, зростання безробіття та злочинності, що стає підставою для виведення соціальних програм держави на другий план. Державні бюджети не

можуть витримати закладені витрати на підтримання соціальних потреб, у зв'язку із чим держави починають приймати різні заходи для врегулювання проблем, що виникли. Так, наприклад, у кінці 1980 року у Великій Британії починають зменшувати розмір державних пенсій; уряд США приймає закон про поступове підвищення пенсійного віку; у 1993 році у Німеччині зменшують допомогу по безробіттю на 3% [257, с. 40].

Вказана періодизація є основоположною в питаннях щодо становлення соціальної держави у наукових колах світової спільноти. Дійсно, автором детально розкрито причинно-наслідкові зв'язки між соціальними та політичними явищами, які відбувались у державах Західної Європи та США, та реагуванням державного апарату на потреби суспільства у цей часовий проміжок. Вчений Й. Альбер поділяє на п'ять етапів розвиток концепції соціальної держави, оскільки у кожному із них відбувається активна діяльність окремих груп у соціальній сфері (робітнича та виробнича сфера); вибудовуються перші засади соціальної політики, яка розвивається та стає невід'ємною частиною соціальної держави; відбуваються глобалізаційні процеси в економічному секторі світу.

Однак такий поділ на періоди відображає виключно трансформаційні процеси державотворення та, як наслідок, зміни у політичному та соціальному житті лише з Нового часу, їх закріплення на конституційному рівні, визнання деяких соціальних прав та впровадження механізмів їх реалізації. Такий підхід до періодизації не дає в повному обсязі зрозуміти витoki положень про соціальну державу, прослідити взаємозв'язок між статусом (як соціальним, так і правовим) людини у державі і суспільстві, а тому підлягає доповненню в межах, які не охоплені періодизацією.

Для розуміння концепції соціальної держави необхідно розглянути формування його постулатів з початку зародження перших ідей і праць щодо державотворення за часів античності, дослідити місце людини та її зв'язок із державою у різні історичні проміжки, проаналізувати формування цінностей, які в подальшому стануть основою концепції соціальної держави. Саме такий підхід до

періодизації є обґрунтованим, відповідає завданням дослідження та розкриває саму мету існування соціальної держави загалом.

Генезу концепції соціальної держави як соціального, правового та політичного явища доцільно розділити на такі три періоди: становлення, розвиток і системне формування, які будуть включати у собі відповідні етапи. Підставою для здійснення такої періодизації є хронологічний принцип, який кореспондується з історією та виникненням не лише фундаментальних правових ідей, а й розвитком філософських, соціальних, економічних та політичних концепцій щодо взаємодії держави, суспільства та особистості.

Перші згадки в історії вчень щодо концепції соціальної держави започаткувались ще за часів античності, що пов'язано із виникненням юриспруденції як системи понять і категорій, яка спрямована на розуміння правил співіснування осіб, їх розвиток на основі формальної рівності, визнання індивідуальних інтересів та однакової міри свободи. Крім того, у цей період відбувається перехід від так званого «міфічного мислення» до філософських ідей про соціально-правовий порядок життя, які знаходять своє втілення у промовах, трактатах та інших працях древньогрецьких філософів. Однак необхідно наголосити, що такі цінності як справедливість та свобода, без яких складно уявити сучасну концепцію соціальної держави, були висвітлені ще у VII-VI ст. до н.е. у працях «Іліада» та «Одіссея» Гомера, де саме Зевс як верховний Бог Олімпа був заступником справедливості.

Значний інтерес в контексті досліджуваної теми становлять напрацювання Піфагора (VI-V ст. до н.е.), який відстоював аристократичні ідеали правлячої еліти та критикував демократію. Розглядаючи питання права та справедливості, піфагорійці перші ввели поняття «рівність», що важливо було для розуміння ролі права як однакової міри при регулюванні відносин, які складаються у суспільстві. Справедливість, у розумінні Піфагора, визначалась доволі просто та полягала у наступному: «відплата за рівне рівним». Найбільшим «злом» Піфагор та його прихильники визнавали анархію, оскільки вважали, що людина не може обійтись без керівника, начальника і відповідного виховання [121, с. 36-37]

Таким чином, все життя та наукові надбання піфагорійців у Древній Греції мало здебільшого політичне забарвлення, що відображалось у їх сприйнятті особистості як невід'ємної частини полісу (держави), яка бере участь у правлінні, налагодженні суспільного життя, розробці орієнтирів полісу для функціонування інститутів влади. Такі ціннісні орієнтири як рівність та справедливість реалізовувались здебільшого під час здійснення правосуддя.

Вже у першій половині IV ст. до н.е. філософ Демокріт робить спробу дослідити виникнення і становлення людини, її людського роду та суспільства як частини природного процесу розвитку. Демокріт зауважував, що держава є загальним благом і справедливістю, саме інтереси держави повинні бути на першому плані, а потім вже – інтереси громадян [105, с. 32].

Як бачимо, людина та її благо виступали у дослідженнях різних течій ранньої давньогрецької філософії одним із центральних елементів, однак не сприймалися як самостійна одиниця, а навпаки - виключно у взаємозв'язку із державою. Саме людина була створена для держави, інтереси особистості ставились на другий план, тоді як держава була першоджерелом всього буття.

Близько 495 – 429 рр. до н.е. почала розвиватись Афінська демократія, розквіт якої припав на часи правління Перікла. Його промова «Фукідід. Історія» містила деякі ідеї соціальної держави, а саме:

1) рівноправність – юридична рівність («у приватних правах усі користуються однаковими правами та законами»);

2) заміщення державних посад відбувалось не за становим принципом або майновим цензом, а на підставі особистих якостей і здібностей («на почесні державні посади висувають кожного за заслугами, оскільки він чимось відзначився не через приналежність до певного стану, але через особисту доблесть»);

3) свобода («у нашій державі ми живемо вільно») [247].

Особливо необхідно відзначити друге твердження, яке хоча не має безпосереднього зв'язку із концепцією соціальної держави, однак опосередковано визначає головними критеріями саме індивідуальні здібності особи під час

зайняття державних посад, що свідчить про практичну реалізацію цінностей рівності та справедливості ще за часів Античності.

Паралельно з розквітом полісного ладу відбувається і розквіт політико-правової думки нової течії древньогрецької філософії – софістів. Визначними представниками її були, зокрема, Протагор, Горгій, Антифонт, Гіппій, Лікофрон, які належали до старшого покоління софістів і були прихильниками демократії та її концептуальних положень. Софісти цього напрямку приділяли увагу дослідженню саме проблем людини, її суспільного буття, співставлення природних основ права і закону. Крім того, софістами розроблялась концепція особистісних прав людини, згідно із якої людина має право жити для себе, а держава та її закони виступають гарантіями, політичним і юридичним механізмом для їх реалізації.

Так, саме Протагором (481 – 411 рр. до н.е.) було проголошено, що «... людина є міра всіх речей...» [239] Таким чином, вперше констатувалось, що людина визначається основоположним мірилом діяльності полісу, оскільки відображалось зовсім нове правило: «не лише людина для полісу, а поліс для людини». Протагор також зазначав, що «ніяка держава не встоїть, якщо політикою, політичним мистецтвом не будуть займатись всі його громадяни». У свою чергу Лікофрон розробляв концепцію, в основі якої лежить уявлення про природну рівність людей та їх особистих прав. Також вважаємо за необхідне зазначити, що древньогрецький філософ Арістотель вказував, що держава, яка складається з «середніх» людей, буде мати найкращий державний устрій.

Афінська демократія, розвиток політико-правової думки часів розвитку окремих полісів, різні течії філософських шкіл досліджували людину як невід'ємну складову держави, ставили наперед її особистісні турботи та потреби та вважали, що саме поліс існує для людини, а не навпаки. Вказані висхідні положення в подальшому стануть основою для розвитку такого явища як соціальна держава.

Розвиток концепції соціальної держави також активно відбувається у правовій системі Середземномор'я, основу якої складає римське право. Римські

юристи першими чітко сформулювали положення, які стали фундаментальними у спадщині загальнолюдських цінностей: природна рівність людей, гуманність в тлумаченні та застосуванні закону, сприяння особистій свободі особи та інші. У контексті соціальної держави у сучасному розумінні слушною залишається думка римського політичного діяча та філософа Марка Тулія Цицерона, який стверджував: «Народ – це не будь-яка група людей, які певним чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов’язаних між собою в питаннях права та спільності інтересів» [260]. Тобто, категорія «народ», на його думку, це не просто сукупність людей, це зібрання осіб, поєднаних спільною ідеєю в правовому та соціальному просторі. Слушно сприймається й інше його твердження, що держава перебуває у власності народу, а не навпаки. Крім того Цицерон вбачав справедливість у тому, що «вона віддає кожному і зберігає рівність між ними», «справедливість не вимагає порушувати чужу власність» [260].

Паралельно на законодавчому рівні відбувається реалізація гарантій соціального характеру у вигляді допомоги членам римських професійних корпорацій, колегій та спілок на випадок каліцтва, смерті або захворювання, наприклад, під час виконання культових обрядів; проходить допомога сім’ям, які втратили годувальника. Наприклад, соціальне страхування у Стародавньому Римі застосовувалося різними організаціями, корпораціями, колегіями, які об’єднували своїх членів на основі професійних, матеріальних і особистих інтересів. У положенні Статуту Ланувімської колегії (м. Ланувім, 133 р. н. е.) передбачалося внесення початкового й щомісячного грошових платежів, призначенням яких було одержання нащадком певної суми на поховання у випадку смерті члена колегії [61, с. 20].

Після падіння Римської імперії (середина VI ст.) та до створення Візантійської імперії (IX ст.) ідеї рівності, справедливості та свободи особистості у державі не були відображені ні у документах, ані на практиці, оскільки вся увага приділялась укріпленню основ державності, особі королів або герцогів, охороні їх життя та влади («Варварська правда», «Салічна правда» королівства Франків,

«Баварська правда»). Вже візантійське законодавство IX-XII століття свідчить про високий правовий рівень Візантійської держави, оскільки врегульовується імператорська влада та запроваджуються загальнодержавні закони, які замінюють місцеві звичайні. Лише у сфері правосуддя відображається принцип рівності, встановлюється, що рішення виносяться по «істинній справедливості». У другій половині XI-XII ст. починається класичне середньовіччя, формується міське право, передумова для зародження громадянського суспільства, яке стане одним із рушійних елементів для створення соціальної держави в його класичному розумінні.

Необхідно також відмітити, що реалізація соціальних цінностей знайшла своє вираження у соціальному захисті у період Середньовіччя. Це була свого роду соціальна підтримка у випадку смерті, хвороби, каліцтва, що набувало перші риси особистого страхування. Також впроваджувалось відшкодування шкоди, яка виникла внаслідок стихійного лиха, пограбування, що стало фундаментом розвитку майнового страхування. У цей період активно розвивається таке поняття як «благодійництво», основним носієм якого стає саме церква як уособлення опіки над нужденними. Надалі саме церква починає займатись організацію та фінансуванням лікарень, притулків, благодійницьких заходів для підтримки «обездолених» за рахунок пожертв заможних парафіян.

Враховуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що концепція соціальної держави у період від падіння Римської імперії до кінця Середньовіччя не мала активного розвитку, оскільки першочерговим у державних формуваннях було питання, які стосувались влади та її реалізації князями, феодалами, королями, визначення їх політичного та правового статусу у державотворенні. Питання мінімального соціального захисту покладалось не на державу, а на різні організації такі як церква чи гільдії, які займались захистом бідних верств населення, які постраждали внаслідок різних життєвих обставин. Розвиток благодійництва як складової не тільки «християнського життя», а й як певних соціальних гарантій для суспільства стає першим «дзвіночком» соціальної солідарності.

Наступним кроком у еволюції концепції соціальної держави стає прогрес у політико-правовій доктрині Нового часу, коли активно починають розроблятися питання щодо держави, суспільства, їх цілі та шляхи досягнення. Діяльність держави набуває соціального забарвлення. Так, наприклад, у Об'єднаному Королівстві Великобританії і Північної Ірландії запроваджується низка законодавчих актів, сфера яких охоплює допомогу бідним (Закон про допомогу бідним 1601 року). Вказаний нормативний акт став наслідком таких важких економічних умов XVI століття як висока інфляція, зростання населення, низький врожай зернових культур. Система допомоги була створена за рахунок місцевих податків та здійснювалась найнижчою адміністративно-територіальною одиницею – приходом. Керівництво приходу здійснювало збір податків з місцевого населення і самостійно розподіляло кошти, допомагаючи непрацездатним, бідним або безробітним. У той же час допомога хворим або особам, які були застарі для роботи, передбачалась у вигляді виплат чи видачі продуктів харчування, одягу. Подальшого розвитку вказані положення набували у Законі про осідлість (1662), Акті про перевірку робітним домом (1723), Акті про допомогу бідним (1782).

Надалі революційні процеси у Європі (Голландія, Англія, Франція, Німеччина) та у США сприяли формуванню нового типу держави, що безпосередньо має вплив на соціальні цінності, їх захист та реалізацію у житті суспільства. Оцінюючи історичні події того періоду, можна сказати, що саме Французька революція (1789 – 1794) та прийняті за її результатом правові документи мали неабиякий вплив на формування сучасної концепції соціальної держави.

Так, саме лише гасло Французької революції «Свобода. Рівність. Братерство» (мовою оригіналу - *Liberté, Égalité, Fraternité*) сприймалось тодішніми учасниками подій по-різному, в залежності від прошарку населення та мети, яку кожний ставив перед собою. Наприклад, буржуазія тлумачила його як свободу від феодального панування та перешкод, свободу приватної власності, рівність перед законом. У той же час нижчі прошарки населення ставили за ціль цього гасла

досягнення зовсім інших результатів: свобода від особистісного використання, фактичної рівності, справедливого розподілу земельних ресурсів. Однак об'єднуючим фактором було невдоволення соціально-економічним положенням, яке не співпадало з власними інтересами соціальних груп. Гасло «Свобода. Рівність. Братерство» є однією з цінностей соціальної держави та буде детальніше досліджено у наступних підрозділах дисертації.

Першим результатом Французької революції у 1789 році стало прийняття Декларації прав людини і громадянина, яка відповідала духу загальнонаціонального інтересу та проголошувала права громадян, що звільнилися від феодального утиску. В аспекті розвитку концепції соціальної держави цікавим є те, що в Декларації до природних і недоторканих прав людини було віднесено свободу, власність, безпеку та опір гнобленню (ст. 1-2 Декларації) [85, с. 243]. Однак закріплення на законодавчому рівні такого ціннісного орієнтиру як «свобода» та «опір гнобленню» не передбачало у тексті Декларації скасування рабства у французьких колоніях чи впровадження свободи союзів і зборів. Наступним результатом Французької революції стало прийняття у 1791 році Конституції [86], яка лише формально проголосила деякі права і свободи (свободу совісті, право на збори, право на скарги й петиції до уряду), проте не містила у собі ніяких гарантій для їх здійснення та механізмів захисту прав у разі їх порушення.

Подальше невдоволення народних мас декларативними нормами та відсутністю фактичної рівності стає кульмінацією Французької революції, результатом якої є розробка двох правових документів – Декларація прав людини і громадянина 1793 року та Конституція 1793 року. У преамбулі Декларації зазначалось: «Французький народ, переконаний, що забуття природних прав людини і зневага до них є єдиною причиною нещастя світу, прийняв рішення викласти в урочистій декларації ці священні та невід'ємні права для усіх, щоб усі громадяни маючи можливість постійно порівнювати дії уряду з метою будь-якого соціального інституту, ніколи не дозволяли пригноблювати себе і принижувати свою гідність тиранією, щоби люди завжди мали основу своєї свободи і щастя,

судді – правила виконання своїх обов'язків, законодавець – мету свого призначення. Отже, він проголошує, у присутності Верховної Істоти, наступну декларацію прав і свобод» [58]. Аналіз преамбули свідчить про те, що розробники цього акту визначили людину, її права та свободи фундаментальним показником розвитку держави та суспільства, встановили причинно-наслідковий зв'язок між порушенням прав особистості та революційними процесами у державі.

У контексті цього необхідно зазначити, що оновлена Декларація 1793 року містила у собі більш демократичні та революційні ідеї ніж її попередня редакція, закріплювала погляди на суспільство і державу. Так, проголошувались непорушні права людини: рівність, свобода, безпека і власність; метою суспільства було загальне щастя; уряд повинен був забезпечити людині користування цими права. Але якщо уряд порушуватиме ці права, то повстання народу проти уряду є його найбільш священне право і невідкладний обов'язок (ст. 35). Крім того, Декларація закріплювала широкий спектр демократичних свобод, таких як: право на збори, свободу совісті, право подачі колективних петицій. На суспільство покладался обов'язок допомоги особам, які були непрацездатними. Стаття 22 закріплювала, що суспільство повинне було всіма засобами сприяти успіхам народної освіти і зробити освіту надбанням всіх громадян.

Таким чином, революційні процеси у Франції наприкінці XVIII століття сприяли формуванню розвитку нової держави, яка має демократичні засади функціонування загалом, проголошує антропоцентричний вектор діяльності державних інституцій. З одного боку, оперування категорією «щастя» у офіційному документі є сумнівним, оскільки не має конкретики складових, певних атрибутів та, загалом, містить у собі оціночний критерій, який залежить від потреб окремого індивіда. Однак, в цілому, закріплення «щастя» на державному рівні як одного з основних напрямків діяльності сприяє регуляції настроїв соціальних груп, підняттю морального духу та відповідному розвитку особистості. Як наслідок, піднесена на емоційному рівні людина є продуктивнішою для самої держави.

Наступним важливим кроком у формуванні концепції соціальної держави стають філософські, політичні та правові трактати розвитку державності, введення понять «поліцейська» і «правова держава». Так, термінологічне словосполучення «правова держава» (з німецької *Rechtstaat*) в науковий обіг введено на початку XIX ст. Цю категорію вперше згадано у працях К. Т. Велькера (1813) та Р. фон Моля (1833), що розпочало шлях широкого використання цього терміну у філософській та політико-правовій думці. Що ж до термінологічного словосполучення «поліцейська держава» (з німецької *Polizeistaat*), то його використання у сучасному розумінні започатковано Х. Вольфом наприкінці XVII ст. і об'єктивно сприяла виникненню теорії освіченого абсолютизму [146].

Для цих двох категорій характерним є те, що обидва типи держав прагнули до досягнення суспільного блага і добробуту людей і громадян, усунення різних соціальних конфліктів та негараздів, хоча й мали різні погляди на проблему, шляхи, методи та засоби їх подолання. Впровадження активних наукових розробок сутності поліцейської держави, визначення її особливостей та ідей, а також порівняння із правовою державою, що в свою чергу дало підґрунтя для розробки теоретичних засад останньої, має логічним наслідком виникнення концепції «соціальної держави» як продовження вчення про правову державу.

У XIX столітті у Західній Європі відбувається перехід до індустріального суспільства, яке характеризується економічною системою з високо розвинутою концентрацією капіталу, з високо розвинутим процесом праці і стандартизованими суспільними потребами; суспільною системою, в якій місце колишньої станової ієрархії зайняли класові суперечності, причому клас незаможних, що має дуже розвинуте почуття класової свідомості, у боротьбі досяг політичної рівності з класом власників; культурною системою із загальною освітою, з рівним правом доступу до культурних цінностей та досягнень цивілізації; державною системою з адміністративним апаратом, спрямованим на задоволення економічних, соціальних та культурних потреб населення та управління ними; державною системою, яка в своїй діяльності відмовилась від принципу невтручання, для того щоб перейти до так званої соціальної інтервенції,

з метою захисту соціально слабких класів і суспільних верств [7, р. 173]. Необхідно також відмітити, що відбувається перехід від загальних цінностей концепції «соціальна держава» до їх вираження у нормативних актах у вигляді правових норм у соціальній, культурній та освітній сфері.

Прикладом таких трансформаційних процесів було запровадження канцлером Німеччини Отто фон Бісмарком спеціального законодавства про соціальний захист. Відомий політичний діяч наголошував, що «страхування «робітничого стану» як складової частини «народного організму» повинно випливати із законних вимог робітника» [116]. У той же час німецький вчений А. Вагнер, який також був радником Отто фон Бісмарка, розробив теоретичну основу концепції соціальної держави у Німеччині. Адольф Вагнер вказував, що існує перетворення буржуазної держави на «державу культури і загального добробуту, одержавлення залізниць, гірських підприємств, банків і страхових організацій, інтеграцію робочого класу в державу і суспільство при запереченні політичних і соціальних революцій» [18, р. 76]. Автор зауважив, що державні фінанси будуть завжди пов'язані із прибутками громадян, що впливатиме на їх купівельну спроможність, а тому необхідно підтримувати баланс між цими складниками [18].

Розвиток правового забезпечення соціального захисту відбувається поступово. Тодішня Конституція Німеччини 1871 року констатувала турботу держави «про благо німецького народу». У 1881 році Отто фон Бісмарк у «Посланні робітникам» обіцяє врегулювати питання щодо страхування від хвороб, нещасних випадків, інвалідності та допомоги по старості. Вказувалось, що «лікування соціальних дефектів має відбуватись шляхом послідовного й позитивного просування добробуту працюючих» [26, с. 13]. Вже у 1883 році затверджується закон про страхування на випадок хвороби, у 1884 році – закон про страхування від нещасних випадків на виробництві, у 1889 році – закон про страхування на випадок старості та інвалідності. Надалі формуванням соціального спрямування держави займався канцлер Лео фон Капріві, який запропонував у 1891 році закон про охорону праці, який встановлював обов'язковий недільний

відпочинок, 11-годинний робочий день для жінок і 10-годинний для підлітків; на фабриках і заводах заборонено працю дітей, молодших за 13 років. Задля вирішення виробничих конфліктів із робітниками, роботодавцями, представниками держави створено арбітражні суди [12]. Вказані закони свідчили про впровадження Німеччиною соціальних стандартів, орієнтованих на захист соціальних та трудових прав людини. Відбувалось усвідомлення необхідності збереження людського потенціалу шляхом зменшення робочого дня, впровадження обов'язкового відпочинку працюючих, гарантування фінансового забезпечення у разі втрати працездатності або у зв'язку із віком чи інвалідністю. При цьому обов'язок щодо соціального захисту покладался як на державу, так і на роботодавців.

Тобто, розвиток демократичних стандартів та процесів у політичній та соціальній кон'юктурі у країнах Західної Європи (на прикладі Німеччини) цього періоду відобразився й на всіх процесах державного та суспільного розвитку як в економічній, так і політичній сфері. Поступово відбувається не лише зміна суспільства щодо соціальних ролей окремих верств населення, а й орієнтованість державного адміністративного апарату на окремих індивідах, що стає початком запровадження ідей соціальної держави. Вказане відбувається у зв'язку із усвідомленням громадянським суспільством необхідності зміни концептуального змісту поняття такого явища як держава. Відбувається спроба пов'язати політику із мораллю, сформувати такі цінності як свобода, справедливість, солідарність, які в подальшому мають стати фундаментом для формування держави з цілями щодо формування та належного існування громадянського суспільства, підвищення його ролі та участі у соціальних та політичних справах держави. Такі процеси були характерними для Західної Європи, а вже пізніше ідея «соціальної держави» здобула поширення в США та ще пізніше в інших державах.

На початку XX століття приклад Німеччини почали наслідувати багато європейських країн (Австрія, Франція, Італія), які зіткнулись в цей час із соціальними проблемами та постійно зростаючими вимогами працюючого населення. Тому проблема соціального захисту набуває на той час світового

масштабу. Констатується, що потреба у соціальному захисті є основоположним правом людини. І в 1919 році створюється Міжнародна організація праці (МОП), основною діяльністю якої стає захист прав у трудовій та соціальних сферах. Організацією застосовується підхід, відповідно до якого безпосереднє право на соціальний захист визнається як право людини в основних документах, а для реалізації цього права необхідно використовувати міжнародно-правові документи як початкову точку.

Надалі концепція соціальної держави починає активно розвиватись після Першої та Другої світової воєн, з розвитком науково-технічного прогресу та глобалізаційних процесів у світі, оскільки пріоритетними напрямками будь-якої із держав було відновлення соціального, правового та матеріального становища, яке існувало у довоєнний період. Також вихідні положення концепції підкріплювались тим, що ідея розвитку концепції соціальної держави задовольняло жагу народу до соціальної справедливості, а сам процес відновлення економіки, яка постраждала після війни, потребувала активної участі народу в державних процесах. Соціальна діяльність держави стає нарівні з її політичною діяльністю і починає бути об'єктом відповідальності перед народом. Важливим кроком також стає закріплення ідей соціальної держави у низці країн Західної Європи (Конституція ФРН 1949 року, Конституція Іспанії 1978 року та інші). Здійснюються наукові дослідження у політичній, соціальній, економічній сфері та розробляються моделі та типи соціальної держави, що відображають різні підходи до соціальної спрямованості держави, формування та реалізації соціальної політики. Нові функції держави, що виникли у зв'язку з її соціалізацією і набули більш системного і якісного характеру після введення поняття «соціальна держава», об'єдналися в термін «соціальна політика», який активно почав використовуватись у 70 роках XX століття.

Подальший розвиток концепції соціальної держави почався у зв'язку із прийняттям Європейського кодексу соціального забезпечення, який був підготовлений Міжнародною організацією праці та підписаний Радою Європи у 1964 році, переглянутий і доповнений у 1990 році. Цей Кодекс став орієнтиром

європейської моделі соціального захисту населення, заснованій на ідеї соціальної справедливості. Країни, що підписують цей документ, зобов'язуються «підтримувати систему соціального забезпечення на задовільному рівні, принаймні на такому, який дорівнює рівню, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення» [77]

Загалом, розвиток концепції соціальної держави у ХХ столітті був динамічний, що супроводжувалось сукупністю факторів таких як: індустріалізація суспільства, дві світові війни, економічна та соціальна криза. У ситуації, яка склалась у Європі і у світі, кожна країна починає розробляти власну систему соціального забезпечення та допомоги, яка отримає назву «моделі соціальної держави».

У свою чергу розвиток концепції соціальної держави на теренах України не завжди співпадає з аналогічними процесами його становлення у країнах Західної Європи, що обумовлено низкою соціальних та історичних факторів, таких як відсутність єдності думок щодо формування державності, перебування під гнітом різних імперій протягом тривалого часу, постійна боротьба за незалежність, збереження автентичної культури та самобутності.

Досліджуючи розвиток соціальної держави в Україні, науковиця С.В. Кісс за основу періодизації пропонує брати історичні факти і закономірності її розвитку [90, с. 74]. Такий підхід у юридичній науці є класичним, оскільки дозволяє у хронологічному порядку дослідити передумови виникнення будь-якого правового явища, розглянути розвиток політико-правової думки та встановити причинно-наслідковий зв'язок соціальних процесів та державотворення.

Однак постійні трансформаційні процеси, розширення кола відносин, які підлягають соціальному захисту та забезпеченню, завжди пов'язані із переміною настроїв суспільства, впровадженням нових ідей та підходів до управління у державі. Фактично зміна етапу розвитку концепції соціальної держави відбувається безпосередньо у зв'язку із переосмисленням цінностей та їх реалізацією у різних працях (від міфів, релігійних догматів та політико-правових вчень до юридичних документів). Це підтверджується розвитком концепції

соціальної держави в Європі. Застосування аксіологічного підходу до періодизації концепції соціальної держави в Україні дозволить дослідити розвиток суспільства та соціальної державності через цінності, які відображають динаміку змін соціуму. Крім того, аналіз цінностей допомагає виявити прогалини та протиріччя в соціальній політиці та законодавстві у сфері соціального забезпечення. Такий підхід також дає можливість виокреми цінності, які були пріоритетними у певний історичний період, їх вплив на політичні та економічні рішення, та спрогнозувати тенденції розвитку соціальної держави в Україні в майбутньому.

У дисертаційній роботі С.В. Кісс хоча і характеризує соціальні процеси, які відбувались у Київській Русі, під час перебування України під владою Великого князівства Литовського, Польської корони, Російської імперії, однак зазначає, що саме період з другої половини ХІХ ст. до революційних подій 1917 року стає першим етапом становлення соціальної держави в Україні – етапом поширення соціальних реформ в Україні [90, с. 65]. Підбивши підсумок аналізу історичного розвитку соціальної держави в Україні, С.В. Кісс зазначає, що вона (Україна) пройшла в своєму становленні та розвитку кілька етапів, серед яких можна виділити наступні: I – етап поширення соціальних реформ в Україні (друга половина ХІХ ст. – 1917 рік); II – етап становлення державного патерналізму в Україні (1917-1920 роки); III – етап формування соціальної держави в Україні (1920 рік – кінець 1930-х років); IV – адміністративно-командний етап (початок 1940-х – середина 1950-х років); V – етап рівності доступу до соціальних послуг (кінець 1950-х – кінець 1970-х років); VI – кризовий етап розвитку соціальної держави в Україні (кінець 1970-х – середина 1990-х років); VII – етап «структурної перебудови» (трансформації) української соціальної держави (кінець 1990-х років – до теперішнього часу) [90, с. 74].

Погодитись з таким визначенням етапів становлення соціальної держави в Україні не можна, оскільки такий підхід не відображає поступовість зародження концепції Української соціальної держави, адже соціальний характер державності та суспільні відносини розвивались ще до початку ХХ століття у різних формах (благодійність, подання милостині, відкриття медичних устав за гроші меценатів

та церкви тощо). Тому, застосовуючи аксіологічний підхід до періодизації, розвиток концепції соціальної держави на території України можна розподілити на три великих періоди, але в іншому часовому вимірі: становлення, розвиток і системне формування.

До періоду становлення необхідно віднести хронологічний проміжок з IX до XVII століття (Київська Русь, Чернігівське, Галицько-Волинське князівство, Велике князівство Литовське). Перехід від общинного ладу до феодалізму ставить нові виклики перед державою та суспільством, що полягають у вирішенні питання не тільки влади князя, а й статусу людини. Запровадження християнства на території України вносить гуманістичні погляди у життя соціальних груп, утворюється таке системне явище як благодійність, яка поступає не тільки від церков, а також від заможних груп населення, що можна вважати першими проявами соціальної допомоги. Відбувається перше закріплення у юридичних документах таких цінностей як гідність, справедливість, свобода, рівність та відбувається їх практична реалізація.

Розвиток концепції соціальної держави в Україні припадає на період з XVII по XIX століття (функціонування Запорозької Січі, Конституція Пилипа Орлика, розвиток української національної думки). В цей період відбувається переосмислення ідей свободи, рівності та справедливості не тільки в аспекті політичної направленості, а й соціальної справедливості й рівності. Вперше видається системний юридичний документ (Конституція Пилипа Орлика), який містить положення щодо соціальних прав та соціального забезпечення окремих верств населення в залежності від критеріїв незахищеності, об'єктивної необхідності допомоги, скрутного матеріального становища в силу непереборних обставин.

Системне формування концепції соціальної держави в Україні починається з XX століття і триває до тепер. Цей період тісно пов'язаний із світовими процесами, такими як: розподіл праці, зростання економічного та виробничого потенціалу, розуміння необхідності забезпечення не тільки економічного, але й соціального розвитку. Зміна процесів виробництва та публічного управління

впливає на зміну соціальних цінностей та сприяє розширенню їх розуміння і запровадження на практиці. Реалізується соціальна солідарність як цінність і відбувається безпосередній вплив на становлення громадянського суспільства, діалогу між державою, соціумом та індивідом. Крім того внутрішні національні процеси та українські визвольні змагання також відображались при формуванні концепції сучасної держави. Вказаний тривалий період доцільно поділити на такі етапи:

1) період 1917 – 1921 років, якому характерні створення перших демократичних держав (УНР і ЗУНР), впровадження юридичних документів, які закріплювали деякі соціальні права людини;

2) період 1921 – 1991 років (радянський період), на який припадає доволі великий масив історичних подій у світі та в Україні. Характерним є утворення комуністичної спільноти і розвиток партійної політики, яка безпосередньо впливала на соціальне становище людини. Проголошення на конституційному рівні соціальних прав має позитивну складову, однак фактична їх реалізація відрізнялась від закріпленого у документі;

3) період з 1991 року по теперішній час, який характеризується проголошенням України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Відбуваються реформи, які покликані забезпечити реалізацію держави як соціальної, переглядаються радянські підходи до соціального забезпечення та страхування. Запровадження карантинних заходів у зв'язку із розповсюдженням коронавірусної інфекції, повномасштабна військова агресія росії стають наразі новими викликами та кризовими ситуаціями, з якими стикається Україна.

Для повного розуміння формування концепції соціальної держави на території сучасної України необхідно розглянути кожен період окремо.

Період Київської Русі (IX – XII століття) характеризується переходом від первіснообщинного ладу до князівства, утворенням самої Київської Русі, а потім великої кількості самостійних князівств (Київського, Галицько-Волинського, Чернігівського та інших). Проте державні перетворення не призвели до

нехтування людськими правами (хоча наявні певні утиски челяді і холопів), необмеженої влади феодалів та ігнорування права, що було притаманно більшості європейських держав цього періоду. Крім того, обрання євроінтеграційного вектору також сприяє трансформації концепції соціальної держави в Україні.

Першим кодифікованим правовим актом у часи Київської Русі була Руська Права (1036-1037) [254], яка узаконювала правління князів з одночасним обмеженням, що створювало гарантії для верств населення, які були нижчі за соціальним статусом.

Руська правда вирізнялась гуманізмом серед подібних документів європейських варварських народів, що фактично стало початком формування такої цінності як гідність. Були відсутня смертна кара, мученицькі покарання, катування під час допиту, відбувалась відмова від принципів таліону («око за око, зуб за зуб»), застосовувалось обмеження свавілля з боку князя (основною умовою було «не ображати народ»). Також врегульовувався широкий спектр суспільних відносин та містились норми, що безпосередньо стосувались прав та свобод особи. Разом з тим, у першій статті Руської Правди ієрархія відносин ставила життя, здоров'я, честь та гідність звичайних осіб після князя, феодала, князівської дружини.

Особливе привілейоване становище мала княжа дружина, яка була військовою одиницею Київської Русі. Пов'язано це було із тим, що правитель держави потребував сильного та вмотивованого війська для отримання влади, захисту кордонів від ворогів, а тому для досягнення цього вживались різні пільги та заохочення. До дружини застосовувались найнижчі покарання, на утримання їм діставались землі або маєтки, високе грошове забезпечення, можливість займати місце у раді та впливати на прийняття важливих державних рішень. З одного боку такі привілеї є порушенням рівності та справедливості у суспільстві, а з іншого – надання соціальних преференцій у зв'язку із важливістю виконуваної праці та ризику для життя.

Необхідно також зазначити, що після запровадження християнства у 988 році у Київській Русі почалось милостиве ставлення до нужденних та старців.

З'являються церковні статuti як Володимира Великого, так і Ярослава Мудрого, які врегульовували питання щодо підтримки та допомоги різним категоріям населення. Основна допомога була спрямована на хворих, жебраків, вдів та сиріт. Було визначено три види так званої соціальної допомоги: княжа, церковно-монастирська, подання милостині та парафіяльна благодійність [128]. Володимир Великий також видав статут, відповідно до якого зобов'язав духівництво займатись суспільним благодійництвом та віддавати десятину від доходів князя на утримання монастирів, церков та лікарень [255, с. 39-40]. Володимир Великий також починає розвивати освітню сферу, засновуючи школи та училища.

Аналіз вказаних документів та діянь князів дає підстави дійти висновку, що концепція соціальної держави у Київській Русі мала слабе вираження, хоча й були намагання проголосити свободи та права людини, повагу до її честі та гідності. Проте захист таких прав і свобод відбувався в залежності від соціального становища особи, що порушує рівність та справедливість як базові цінності суспільства. Соціальний захист населення відображався у благодійництві різних суб'єктів, соціальній підтримці нужденних груп населення та старців шляхом надання їжі, одягу та іноді у допомозі будування житла. Позитивним моментом є розбудова освітньої складової (будувались школи та училища), що є невід'ємною частиною розвитку, зокрема, особи та соціальної держави загалом.

Вже починаючи з XIV століття більша частина української території перебувала під владою Великого князівства Литовського. Визначним юридичним документом тієї доби був Перший Литовський статут у трьох редакціях (1529, 1566, 1588). У Статуті проголошувались ідеї рівності людей перед законом («усі особи – як бідні, так і багаті – повинні судитись за нормами, викладеними у статуті»); засудження деспотизму, ідеї особистої недоторканості, юридичного захисту прав вільної (шляхетної) особи, індивідуальної відповідальності перед законом («ніхто ні за кого не повинен нести покарання, але кожний сам за себе»); відповідальності перед законом, незалежно від майнового і соціального стану [233] І, хоч крім цих положень, у Статуті були втілені ідеї, притаманні феодальному праву, і відбивали класово-станову сутність (право на феодальну

власність, на поступове закріпачення селян, їхню особисту залежність тощо), «певного розвитку в ньому набули ідеї прав людини, які пізніше увійшли до загальнолюдського арсеналу моральних і правових цінностей» [243]. Однак практично реалізація ідеї рівності перед законом людей на той час не знаходить, що пов'язано із наявністю суттєвих станових привілеїв та обмежень. Прогресивним було закріплення неможливості вільної людини за будь-яких обставин перетворити на невільника, заборони видавати жінку заміж проти її волі.

Запорізька Січ стала новим поштовхом у запровадженні у суспільстві ідеалів рівності, свободи та поваги до гідності людини, які набували поширення по всій території України у період національно-визвольної війни 1648 – 1694 років. Дослідниця Н.В. Атаманова слушно зазначає, «що козацька правова система була недиференційованою, адже морально-етичні (правда, справедливість, честь, свобода тощо), традиційні (звичаї, «давні права і вольності» тощо) та релігійні категорії значно впливали на формування політико-правових категорій («чесність велика», «здоровий глузд», значимість православної віри, демократизм, республіканізм, консерватизм, панування звичаїв тощо)» [23]. Дійсно, неписані норми звичаєвого козацького права ґрунтувались на аксіологічних орієнтирах, таких як свобода, рівність, справедливість, повага до гідності людини.

На українській території, яка була звільнена козаками, створювалась система суспільно-політичного управління, яка будувалась на достатньо демократичних засадах (виборність органів публічної влади, фактична підзвітність влади виборцям, велику роль відіграють колегіальні установи – ради різних рівнів), що сприяє зміні правового статусу основної маси соціуму. Так, утворювались умови для відновлення колишніх національних, економічних та релігійних прав. Феодально-залежні селяни стають вільними людьми, більшість городян отримують особисту волю.

Результатом козацької державності стало ухвалення важливого юридичного документа, який визначає організацію та функціонування державної влади в незалежній Козацькій (Українській) державі, а також характеристики

правового становища людини в ній. Цим документом став «Правовий уклад та Конституції стосовно прав і вольностей Війська Запорозького, укладеного між ясновельможним паном Пилипом Орликом – новообраним гетьманом Війська Запорозького і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим Гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня в Бендерах» [101], яка відома в історії як Конституція Пилипа Орлика. У вказаному документі визначався абсолютно новий підхід з гуманістичних позицій щодо правового становища людини у суспільстві, відбулись перші спроби створити основи соціального захисту населення. У Конституції декларується ідея «виправлення та підйому своїх природжених прав та вольностей», відновлення «всіх природних прав та рівності» [22, с. 27]. Так, наприклад, встановлювався соціальних захист знедолених, осіб, які втратили на війні чоловіка або батька, або якщо вони беруть участь у військових діях, яким гарантувалось звільнення від сплати податків та інших повинностей, а саме: встановлюється і оголошується непорушним, що « Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають в походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися - так погоджено і ухвалено» [71]. Також передбачалось забезпечення війська платнею не тільки під час війни, а й після її закінчення.

На думку І.Н. Долматової, «Конституція Пилипа Орлика своїми демократичними спрямуваннями й сенсом випереджала суспільні погляди тодішньої Європи. Вона була уособленням реальної моделі суверенної, незалежної держави, зародженої на природному праві на свободу й самовизначення» [72]. Варто погодитись із позицією авторки, оскільки означений документ містив не тільки положення стосовно державного апарату та функціонування державних інституцій, а й відображав прогресивні думки української спільноти про роль особистості у суспільстві, в ньому було класифіковано соціальні прошарки населення та сформовано відповідні пільги та

преференції у разі соціальної незахищеності. Крім того, саме обов'язок забезпечувати соціальні пільги відповідним суб'єктам покладалася на державу.

XVIII – початок XX століття, загалом, є періодом розвитку української національної конституційної думки, розробки великої кількості конституційних проектів, таких як «Нариси Конституції Республіки» (1848 – 1850) авторства члена Кирило-Мефодіївського братства Г. Андрузького, «Проект основ Статуту українського товариства «Вільна Спілка» М.П. Драгоманова (1884), «Конституційне питання і українство в Росії» М.С. Грушевського (1905). Необхідно зазначити, що вказані конституційні проекти містили у собі певною мірою ідеї майбутньої концепції соціальної держави в Україні.

Так, наприклад, М.П. Драгоманов цілями українського товариства «Вільна Спілка», зокрема, зазначав: «І. Цілі загальногромадянські: а) права людини і громадянина – як необхідна умова особистої гідності та розвитку; б) самоврядування – як основа для руху до соціальної справедливості» [74, с.167-168]. Також в «Проекті основ Статуту українського товариства «Вільна Спілка» закріплювався великий перелік прав людини і громадянина, такі як: «недоторканість тіла для принизливих покарань і смертної кари», «недоторканість особи і житла для поліції без судової постанови», «недоторканість приватних листів і телеграм», «свобода вибору місця проживання і занять», «недоторканість національності (мови) у приватному і публічному житті», «свобода совісті (віри або безвір'я)», «свобода слова, друку, театрів і навчання», «рівність усіх у громадянських правах і обов'язків» [74, с. 167] Аналізуючи вказаний документ, можна дійти висновку, що в певному плані він є прогресивним, оскільки констатує права у сфері культури, мови, віросповідання, особистого листування, що гарантує будь-якій особі розвиток своїх індивідуальних здібностей, що перетинається з ідеями соціальної держави.

Новою вихідною точкою для становлення прав людини та відповідно і концепції соціальної держави в Україні став період з 1917 року до 1921 року, в який відбуваються українські визвольні змагання. Саме в цей час проходить державне відродження, існують дві українські держави – Українська Народна

Республіка і Західноукраїнська Народна Республіка. Крім того, в умовах революційних подій 1917 року в Україні загострилася дискусія навколо питання соціальної справедливості.

В аспекті досліджуваного питання необхідно відмітити такий документ як Третій Універсал від 07 (20) листопада 1917 року, який проголошував створення Української Народної Республіки. В універсалі закріплювався широкий спектр прав і свобод («...в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами» [129]); встановлювався восьмигодинний робочий день; земля визнавалася власністю всього трудового народу і повинна була перейти до нього без викупу [129].

Особливе місце в процесі закріплення ідей соціальної держави посіла Конституція УНР 1918 року («Статут про державний устрій, права і вільності УНР»), яка за своїм змістом та суттю відповідала багатьом конституціям країн Європи. Другий розділ Конституції мав назву «Права громадян України». В основу правового статусу особи було покладено, насамперед, принцип рівності. «Громадяни в УНР, – йшлося в ст. 12 Конституції УНР, – рівні у своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них ... ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає» [245, с. 331]. Конституційними приписами підтверджувалось скасування смертної кари, уточнювалось право на особисту недоторканість та недоторканість житла («домашнього огнища», ст. 15), зокрема встановлювалось правило, за яким «громадяни України, ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячій вчинку. Але і в такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання» (ст. 13). Конституцією УНР проголошувалась таємниця листування (ст. 16), право на свободу пересування (ст. 18) [245]. Проте у вказаному документі нічого не вказувалось про майнові права громадян, приватна

власність на засоби виробництва чи землю не гарантувалась, що підкреслювало відсутність закріплення на юридичному рівні соціальних та економічних прав.

Прийшовши на зміну Українській Центральній Раді режим Павла Скоропадського мав ціллю забезпечити свободу та незалежність, зокрема, в економічній сфері. Проте численні порушення особистісних прав людини, несправедливий захист тільки заможних верств населення ставало причиною конфліктів між представниками державної влади та громадянами, що стало причиною ліквідації Гетьманату та поступового переходу до радянзації України.

Глобалізаційні процеси у світі також впливали на законодавство у сфері соціальної направленості як в СРСР в цілому, так і в Україні зокрема. На конституційному рівні відбувалось визнання державою соціально-економічних прав людини та саме держава ставала гарантом для реалізації цих прав. Так, Конституція СРСР 1936 року передбачала право громадян на працю, «тобто на отримання гарантованої роботи з оплатою їх праці у відповідності з її кількістю та якістю» (ст. 118), право на відпочинок (ст. 119), право на соціальне забезпечення, тобто право на матеріальне забезпечення у старості, а також у випадку хвороби і втрати працездатності (ст. 120), право на освіту (ст. 121) [99]. Конституція СРСР 1977 року розширила перелік проголошених соціальних прав, додавши до них такі, як право на охорону здоров'я (ст. 42), право на житло (ст. 44), право на користування досягненнями культури (ст. 46), а також гарантувала свободу наукової, технічної і художньої творчості (ст. 47) [98].

Важливо підкреслити, що система соціального захисту у радянський період була розгалуженою та включала у себе безкоштовну медичну допомогу, пільгове лікування у санаторно-профілактичних закладах, пенсійне забезпечення (за віком, у зв'язку із втратою годувальника, по інвалідності, науковцям, колгоспника тощо). Розвитку набувала підтримка жінок, які народжували дитину, оскільки збільшувалась тривалість днів відпочинку у зв'язку із пологами. Однак незважаючи на нерівномірність розподілу благ за соціальними групами серед населення, система соціальної підтримки радянського союзу створювала та реалізовувала основні соціальні гарантії. Крім того, формування бюджету на

соціальні потреби здійснювалось за залишковим принципом, що відображало ставлення правлячої еліти до свого населення. Характерною ознакою соціального забезпечення у часи Радянського Союзу поряд із беззаперечним підйомом у сфері соціального захисту у повоєнні роки є те, що рівень життя у різних регіонах мав диспропорційність. Так, соціальна сфера у селі відставала від розвитку аналогічної в місті, виникав дефіцит продуктів, що наростав з віддаленістю від центру країни.

В середині 80 років XX століття в Радянському Союзі і відповідно в Українській РСР погіршилась економічна ситуація, що стало каталізатором перетворень у соціальному, економічному та соціальному житті суспільства. Гарантовані пенсійні витрати та інші соціальні витрати стали важким випробуванням для державного бюджету.

Надання соціальних гарантій на працю, на безоплатне житло, на освіту, на охорону здоров'я, знімала потенційно високу соціальну напругу, що виникала в результаті зрівняльного розподілу і низької оплати праці, тим самим усуваючи політичні перешкоди на шляху економічного розвитку [252, с. 192]. Тобто соціальна держава в Радянському Союзі більше реалізовувала ідеологічну функцію, метою якою було продемонструвати переваги соціалістичної системи над капіталістичною, при цьому рівень соціальної захищеності населення не був високим.

Сучасний період розвитку концепції соціальної держави на території України починається з розпаду Радянського Союзу, прийняттям Україною Конституції у 1996 році, в якій зазначено, що Україна є соціальною державою. Обрання Україною ціннісного соціального вектору суттєво впливає на формування та реалізацію державної політики, обрання пріоритетних напрямків для забезпечення та гарантування соціальних, культурних, економічних прав і свобод особи. Вказаний період триває і по теперішній час, оскільки світові економічні, екологічні та соціальні кризи, постійні трансформаційні процеси як в середині держави, так і поза межами України, впливають на розвиток соціальної сфери, її забезпечення та фактичну реалізацію, що і підлягає розкриттю у

наступних розділах дисертаційного дослідження. Прагнення України бути членом Європейського Союзу також змінює підходи до концепції соціальної держави в Україні, оскільки відбуваються адаптація українського законодавства до європейських стандартів, перехід до «сервісної держави». Суттєвих змін концепція Української соціальної держави також зазнає у зв'язку із кризовими ситуаціями, які виникали як у світі (пандемія коронавірусної інфекції), так і виключно на території України (повномасштабне вторгнення російської федерації у 2022 році).

Таким чином, розвиток концепції соціальної держави в Україні мав складний, іноді непослідовний характер. Відсутність стабільної суверенної та незалежної держави ставило першочерговими завданнями боротьбу за право на існування України поза межами інших держав, коли в цей же час країни Західної Європи запроваджували цінності та ідеї, характерні соціальній державі. Незважаючи на постійну національно-визвольну боротьбу, правлячі групи у різних документах відображали цінності соціальної держави такі як відступ від рабства, свободи, недоторканість особи, повага до гідності людини, справедливність, рівність, солідарність, необхідності допомоги слабо захищеним верствам населення. На підставі цих цінностей в подальшому почала розвиватись система соціального захисту та підтримки, що знаходить свій прояв у Конституції України та сучасних законодавчих положеннях.

Виходячи із розуміння змісту концепції соціальної держави в Україні та проведеного історичного аналізу, можна виокремити такі етапи генеза розвитку концепції соціальної держави:

- 1) становлення концепції соціальної держави (з IX століття до XVII століття), якому характерний перехід від общинного ладу до феодалізму, виникнення питання не тільки влади князя, а й статусу людини у суспільстві і державі;
- 2) розвиток концепції соціальної держави (з XVII століття до XIX століття), що характеризується переосмисленням ідей свободи, рівності та

справедливості в контексті соціального спрямування, закріпленням цих ідей у юридичних документах (Конституція Пилипа Орлика);

3) системне формування концепції соціальної держави (з XX століття і до тепер), що безпосередньо пов'язане із світовими процесами (цивілізаційний поступ, розподіл праці, зростання економічного та виробничого потенціалів тощо). У цей період відбувається нормативне оформлення ідей соціальної держави, формування системи соціального захисту та забезпечення. Крім того, нестабільна ситуація в Україні та кризові ситуації (пандемія, війна) сприяють зміні концепції Української соціальної держави.

1.2. Поняття «соціальна держава»: аналіз наявних підходів

Дослідження генези виникнення концепції соціальної держави дає підстави стверджувати, що введення поняття «соціальна держава» в науковий обіг відбувалось завдяки німецьким вченим XIX століття, які ставили на меті впровадження нової ролі держави загалом, основною рисою якої було взяття на себе відповідальності за здійснення не властивих їй раніше, однак пріоритетних у майбутньому, соціальних функцій.

Так, «батьком» визначення та перших характеристик «соціальної держави» вважають німецького філософа, історика, правознавця Лоренца фон Штейна. Своє бачення про соціальну державу вчений виклав у двох працях «Історія соціального руху Франції з 1789 року» [19] та «Вчення про управління та право управління з порівнянням літератури і законодавства Франції, Англії та Німеччини» .

Визначаючи соціальну державу як таку, що зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для всіх суспільних класів і для окремої самовизначеної особистості завдяки своїй владі, Лоренц фон Штейн звертав увагу також на те, що вона зобов'язана також сприяти економічному та суспільному прогресу всіх своїх громадян, бо в підсумку, розвиток одного виступає умовою

розвитку іншого, і саме в цьому сенсі йдеться про соціальну державу. Наведене визначення соціальної держави в науковій доктрині вважається класичним, проте воно розкриває сутність соціальної держави лише фрагментарно.

Необхідно також відзначити, що, ця дефініція була наслідком консервативізму, оскільки за основну ціль ставилось саме пошук засобів для подолання суперечностей, що виникають у капіталістичному суспільстві через саму державу та її інституції. Головне, на думку вченого, вирішити так зване «соціальне питання», яке визначалось ним як «робітниче питання» [19, с. 281].

Таким чином, вчення Л. фон Штейна були направлені на захист робітників від капіталу і зробити це, на думку вченого, може лише держава, оскільки вона є вищою і від капіталу, і від праці, сама «сильно страждає від залежного статусу нижчого, чисто – робітничого класу», бо що численніший цей клас, то бідніша держава [16, с. 575]. Вказаний підхід до визначення соціальної держави у науці є класичним з огляду на те, що відбувається переосмислення ціннісних поглядів до таких базових категорій як «держава», «суспільство», «людина». Визначення Л. фон Штейна направлено на співвідношення понять «особа – держава», а не на передуюче до цього «суспільство – держава». Головною метою держави є досягнення соціального та економічного прогресу шляхом ефективного залучення та перерозподілу ресурсів та благ серед населення.

На разі сутність поняття «соціальна держава» є предметом різних галузей науки: філософії, соціології, політології, економіки та юриспруденції. Розглянемо деякі підходи до ідей соціальної держави. В науковій спільноті до сьогодні немає однозначного розуміння про визначення сутності соціальної держави, її особливостей, вплив на розвиток демократичного суспільства, а також значення для розбудови громадянського суспільства. Дефініція «соціальна держава» набуває широкого використання саме у правовій та економічній науковій сферах, оскільки її розуміють як державу, яка соціально зорієнтована на прогрес ринкової економіки з метою перерозподілу надходжень на користь тих, хто цього потребує, забезпечення та підтримки держави або суспільства, подолання соціальної

несправедливості, яка може бути виражена у дискримінаційних діях, нерівності тощо.

Розробка проблематики дефініції соціальної держави в рамках конституційної доктрини набуває одного з першочергових значень, оскільки наявність достатньо широкого застосування терміну «соціальна держава» все ж таки не дає однозначної інтерпретації в контексті трансформації державних процесів та напрямків їх удосконалення. З цього приводу О. В. Скрипнюк вказує, що «соціальна держава є важливою категорією конституційного права, яка дає можливість описати державу з огляду на процес створення законодавчої основи забезпечення соціально-економічних і культурних прав людини, а також її загальносоціальних інтересів» [221, с. 228].

Доктор філософських наук Я.І. Пасько у своїх наукових напрацюваннях досліджував імплікації та історичні версії соціальної держави. Результатом наукових пошуків стало визначення сучасного змісту поняття соціальної держави як інституту соціальної інтеграції, здатного відповідати критеріям соціально-культурного визнання різних суспільних груп, соціальної справедливості, ефективності та спільного блага. Вчений зауважував, що «лише держава, що відповідає переліченим критеріям, може бути демократичною та правовою, чутливою до вимог різних суспільних груп» [138, с. 6]. Таке визначення «соціальної держави» було досягнуто в контексті філософських досліджень в аспекті морально-соціального питання. Однак автором не визначено на кого покладено обов'язок забезпечення соціальної справедливості, ефективності та спільного блага. В контексті соціальної держави доцільніше говорити не тільки про соціально-культурні критерії, а й економічні та правові, оскільки останні покликані на визначення гідного рівня існування людини та їх правового закріплення.

Вчені А.М. Колот і О.О. Герасименко у своїй науковій статті висловили думку, що «соціальна держава – це суспільний інститут, який, існуючи одночасно в багатьох іпостасях: законодавця, власника, гаранта прав і свобод, органу виконавчої влади, посередника, партнера, суб'єкта громадянського суспільства –

одночасно та/або поперемінно спрямовує свої повноваження і можливості на реалізацію соціальних цінностей. У найзагальнішому й дещо спрощеному тлумаченні соціальна держава – це інститут, політика якого спрямована на забезпечення гідного життя, рівності прав, вільного розвитку абсолютної більшості населення країни» [96, с. 11]. З наведеним варто погодитися частково, адже таке визначення розкриває різні інструментальні ролі соціальної держави та її основне призначення. Однак основоположні права та свободи громадян у соціальній сфері забезпечується не тільки політикою держави, а й закріпленням її спрямування на нормативно-правовому рівні, розробкою концепції соціального розвитку, що забезпечується юридичним інструментарієм.

Згадані автори визначають соціальну державу як інститут (соціальної інтеграції, суспільний інститут, система інститутів). Аналіз визначень соціальної держави як інституту показує, що такий підхід не завжди є вдалим, оскільки інститут як методологічна категорія включає у себе комплекс взаємопов'язаних структурних елементів, таких як норма, об'єкт, суб'єкт, мета тощо. Відсутність одного з елементів не дає в повному обсязі розкрити розуміння досліджуваного явища, не відображає взаємодоповненість та взаємопов'язаність таких елементів як держава, суспільство, людина, громадянське суспільство, соціальна політика, правове забезпечення.

Аналізуючи сутність поняття «соціальна держава», необхідно також звернутись до тлумачних та енциклопедичних словників. Так, у Енциклопедичному словнику з державного управління вказано, що «соціальна держава (англ. «Welfare State») або держава соціального добробуту, у якій система соціальної безпеки в суспільстві відповідальна за добробут і розвиток громадян, враховує спектр соціальних вимог, здібностей, потреб та інтересів кожної людини. Соціальна держава гарантує для всього населення високий рівень якості та безпеки життя, надійний соціальний захист, справедливий розподіл доходів, мінімізацію соціальних ризиків, умови для самореалізації творчого потенціалу особистості. Соціальна держава розглядає людину як вищу мету та цінність суспільного буття, рівноцінного партнера щодо держави, суспільства,

політичних партій, громадських організацій, націй, а суспільство – як соціальний простір, що забезпечує її всебічний розвиток і самореалізацію. Ця ідея є провідним принципом багатьох міжнародних правових документів, національних систем права багатьох країн світу» [75, с. 655]. Ця дефініція не відображає у повному обсязі сутнісного поняття соціальної держави, оскільки визначається як «система соціальної безпеки», фактично ігноруючи інші значні засадничі соціальні ідеали (людська гідність, соціальна справедливість, рівність, свобода). Також соціальна держава не ставить за мету справедливий розподіл саме доходів, а гарантує кожній особистості справедливий розподіл та доступ до благ та ресурсів (соціальні, економічні, трудові блага), укріплюючи формальну рівність всіх осіб.

Тлумачення соціальної держави надав Х.Ф. Цахер, який вказав, що «соціальна держава – це організація, що допомагає слабкому, прагне вплинути на розподіл економічних благ в дусі справедливості, щоб забезпечити кожному гідне людині існування» [24, с. 271]. Визначення містить одну із головних ідеологічних характеристик соціальної держави – справедливість. Однак соціальна держава здійснює розподіл не тільки економічних благ, а й благ соціальних, освітніх, медичних. Основний напрямок діяльності соціальної держави – забезпечення основоположних прав і свобод у сфері соціального забезпечення кожної людини загалом, а не тільки «допомога слабким».

Вчений П.М. Рабінович визначає соціальну державу як державу, що «виконує соціальну функцію» [153, с. 37]. Таке трактування соціальної держави є широким, оскільки хоча і виокремлюється лише соціальна функція, однак вона сама по собі містить об'ємний спектр напрямків діяльності держави (забезпечення гідного рівня життя, узгодження соціальних суперечностей, реалізацію інтересів осіб). Проте така діяльність реалізується не тільки державою, а й суспільством, яке має високий ступінь об'єднаності та організації.

Конституціоналіст Ю.М. Тодика у монографії «Основи конституційного строю України» наголошує на тому, що «соціальною є держава, яка бере на себе зобов'язання турбуватись про соціальну справедливість, добробут своїх громадян,

їх соціальну захищеність, і основне її завдання – досягнути суспільного прогресу, який ґрунтується на закріплених правом принципах соціальної рівності, загальної солідарності та взаємної відповідальності» [241, с. 15, 42]. На даному етапі розвитку світу соціальна держава стає дійсністю, що нерозривно пов'язана із зміною поглядів на влаштування свого життя, забезпечення гідних умов для існування кожному індивіду, захист матеріального і правового статусу кожної особистості. Все це відбувається, як влучно зазначає автор, на основі соціальної справедливості (за яку турбується держава), соціальної рівності, загальної солідарності та взаємної відповідальності.

Правознавець В.Д. Бабкін вказує, що «соціальна держава – це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечені охорона та захист основних прав людини» [25, с. 4]. Однак соціальна держава направлена на забезпечення не всіх прав і свобод людини, а бере на себе обов'язок щодо захисту виключно соціальних прав і свобод. Крім того функціонування соціальної держави здійснюється не лише за допомогою юридичних засобів, оскільки це є тільки формально-вираженим закріпленням соціальної діяльності держави, визначеної соціальної та економічної політики.

Соціальна держава, на думку В.М. Співак, є такою, «що забезпечує внутрішній порядок та стабільність, зовнішню безпеку, гідне існування громадян; бере на себе і реально виконує обов'язки підтримки стабільного державного становища соціуму та громадської злагоди; активно сприяє ефективному функціонуванню основних інститутів громадянського суспільства» [229, с. 4]. Однак визначення не містить порядку як саме держава повинна реалізовувати окреслені постулати, не зазначено механізм впровадження таких компонентів на практиці.

Дослідниця В.І. Куценко вказує, що «соціальна держава являє собою «особливий тип високорозвиненої держави, в якій забезпечується високий рівень соціальної захищеності всіх громадян за допомогою активної діяльності держави з регулювання соціальної, економічної та інших сфер життєдіяльності суспільства, встановлення в ній соціальної справедливості та солідарності. Соціальна держава

знаменує високий рівень зближення цілей і гармонізації відносин державних інститутів і суспільства» [110]. Відзначаючи лише ідеї «соціальної справедливості» та «солідарності» авторка ігнорує взаємопов'язані із ними ідеї гідності, рівності, свободи, безпеки як невід'ємної складової «високорозвиненої держави із високим рівнем захищеності». Саме окреслені ідеали дають змогу для розвитку та досягнення гарантованого державою гідного рівня життя людини, що здійснюється за допомогою встановлених законом рівних можливостей.

Подібної думки дотримується Д.М. Сковронський, який соціальну державу розглядає як «тип держави, у якому наявні всі правові основи соціальної регуляції, єдина соціальна політика орієнтована на всіх членів суспільства, є бюджетні соціальні виплати та державні системи соціального захисту і соціального забезпечення, а також наявна чітка відповідальність держави за рівень особистого добробуту громадян» [220]. Дане визначення відображає виключно державні інституції соціального захисту, ігноруючи при цьому недержавні інституції допомоги (професійні спілки, громадські організації, благодійні фонди тощо) або допомогу органів місцевого самоврядування для членів територіальної громади.

У роботах О.З. Панкевича сутність соціальної держави характеризується через три блоки завдань такої держави. Визначивши поняття соціальної держави як держави, яка, «маючи задля реалізації економічних, соціальних та культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї; гарантує кожному прожитковий мінімум задля гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві» [137, с. 8-9]. Таке визначення відображає тільки одне із завдань соціальної держави (гарантування кожному прожиткового мінімуму задля гідного існування), що не узгоджується із фактичними напрямками діяльності соціальної держави (забезпечення рівного доступу до ресурсів та благ, справедливий їх соціальний перерозподіл у разі перекосу, соціальне забезпечення уразливих верств населення). Крім того, чинне

законодавство України не містить такого поняття як «рівень матеріального добробуту», а лише «достатній життєвий рівень» (ст. 48 Конституції України).

За авторським визначенням А.О. Сіленко соціальною державою є «держави, яка гарантує всім людям реалізацію їхніх прав і свобод, рівні умови вільного розвитку і розвиток окремої особистості, соціальних захист нужденним, досягнення соціальної і політичної стабільності мирними засобами й в інтересах усіх членів суспільства» [217, с. 13]. Таке визначення було виведено у період переходу України від старого суспільно-політичного ладу до нового, запровадження реформ та початок формування в Україні такого явища як громадянське суспільство. Крім того, «досягнення політичної стабільності» не є зобов'язанням соціальної держави, виходячи із генези розвитку її концепції.

Вчена Н.М. Хома визначає соціальну державу як правову, демократичну державу «з розвиненим громадянським суспільством і соціально орієнтованою економікою, яка створює умови для реалізації основних прав людини, самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї, створює умови для саморозвитку особи, інвестує в людський і соціальний капітал, гарантує кожному прожитковий мінімум задля гідного людини існування та сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві, утверджує принципи соціального партнерства, гарантує екологічну безпеку» [252, с. 484]. Такий підхід до розуміння соціальної держави став наслідком переосмислення підходу до ролі держави у соціальному захисті і забезпеченні, підвищення впливу глобалізаційних процесів. Дане визначення відображає перехід від концепції «держави загального добробуту» до європейських тенденцій формування сервісної держави, яка здійснює гарантування пріоритетних соціальних прав. Позитивним аспектом є вже виокремлення громадянського суспільства як невід'ємної частини соціальної держави, так як його інститути сприяють реалізації основоположних прав і свобод людини, підвищуючи загальний рівень соціального забезпечення населення.

У своїй роботі з проблеми права на достатній рівень життя В. В. Мацокін визначає соціальну державу як таку державу, що «прагне до забезпечення

кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі приблизно однакових життєвих шансів, можливостей та передумов для самореалізації особистості. Соціальна сутність держави, на думку вченого, полягає у здатності держави забезпечувати – у процесі свого функціонування та розвитку – задоволення основних потреб усього суспільства, а також створювати умови для можливого, за наявних конкретно-історичних обставин, задоволення потреб й інтересів окремих груп індивідів та їхніх спільнот» [117, с. 14-15]. Тобто, автор на перше місце ставить не дотримання балансу інтересів різних суспільних груп або окремої людини, а задоволення потреб усього суспільства за певної умови (конкретних історичних обставин). Враховуючи наведене, дефініція набуває утопічного характеру та зміст категорії обмежується, тому з думкою автора можна погодитися лише частково.

Науковиця О.С. Головащенко у своєму дисертаційному дослідженні більш широко аналізує зміст поняття «соціальна держава», під яким пропонує розуміти державу, що «активно реалізує широкомасштабну соціальну політику, сприяє здійсненню комплексу соціально-економічних, екологічних та культурних прав людини і громадянина в обсягах, що дозволяють втілити в життя конституційне визнання людини найвищою соціальною цінністю в суспільстві. Для детального розкриття змісту вказаної дефініції автор аналізує ознаки, серед яких виділяє: забезпечення та захист прав і свобод людини і громадянина; взаємну відповідальність держави та людини; забезпечення соціальної злагоди і стабільності у суспільстві; проведення соціально спрямованої політики» [48, с. 6, 12-14]. Крім того, дослідниця вказує, що «враховуючи складність розбудови соціальної держави в умовах суспільства, яке перебуває на етапі утвердження правової державності і становлення громадянського суспільства, виправданим є запровадження поняття «соціально орієнтована держава», яка характеризує державу, що не набула усіх ознак соціальної держави, однак реально прагне до її розбудови. Схильність авторки до поняття «соціально орієнтована держава» є недоречним, так як знижується рівень відповідальності держави перед населенням, не встановлюються темпоральні рамки та критерії для досягнення

«усіх ознак соціальної держави», що порушує визначеність та передбачуваність явища для пересічних осіб. Фактично відбувається нівелювання осноположних конституційних засад соціальної держави. Крім того, включення екологічних і культурних прав до спектру прав, яким сприяє соціальна держава, є недоречним, оскільки не входить до виду прав, які забезпечуються останньою» [48].

У дисертації В.М. Якубенка «Принципи соціальної держави: стан і перспективи її реалізації в Україні» аргументовано, що «соціальна держава – це така держава, яка визнає людину найвищою соціальною цінністю, створює для індивідів рівні умови для матеріального самозабезпечення, надає соціальну допомогу особам, які опинились у несприятливому економічному становищі, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя. Така держава має на меті забезпечення громадянського миру та злагоди в суспільстві» [264, с. 8]. Такі особливості дійсно притаманні соціальній державі, але сама запропонована ним дефініція не розкриває досліджувану категорію повною мірою. Наприклад, «економічне становище» недоречно використовувати до особи, оскільки такий вираз характеризує стан системи, економіки або держави в цілому. Щодо особистості краще вживати словосполучення «матеріальне становище», що відображатиме її рівень соціального та фінансового благополуччя.

Дисертаційне дослідження Н.Ю. Батури містить визначення держави як демократичної, правової держави, яка характеризується проведенням економічної та соціальної політики, спрямованої на досягнення у суспільстві злагоди, соціальної справедливості та забезпечення добробуту всіх верств населення [30]. Автором знову використовується поняття «добробут», який не визначений жодним офіційним документом в Україні, що вносить плутанину у розуміння соціальної держави та, як наслідок, може створювати неоднозначність у правозастосовній діяльності.

Отже, вищевказані вчені визначають соціальну державу як тип держави. Конструкція їх дефініцій виглядає таким чином «соціальна держава – це держава», а далі йде утвердження її як соціальної через характеристику політики та її спрямування. Автори вдаються до розширених характеристик держави, які є

за своїм змістом надто узагальненими, не відображають всіх напрямків діяльності соціальної держави та їх компетентних органів. Також науковці не завжди визначають висхідні положення, ідеї та принципи, на яких реалізується діяльність соціальної держави, використовуючи при цьому поняття, які не містяться у законодавстві нашої держави.

Своєю чергою І.В. Яковлюк у дисертаційному дослідженні «Соціальна держава: питання теорії і шляхи їх становлення» розглядає соціальну державу як рівень розвитку сучасного суспільства, як продукт громадянського суспільства. Вказує, що соціально-економічні права виконують роль передумов формування соціальної держави. Крім того І.В. Яковлюк зазначає, що «соціальна держава не ставить перед собою як мету досягнення загального добробуту, оскільки вважає це завданням приватних осіб і громадянського суспільства. Вона береться лише створити їм сприятливі умови і у необхідних випадках несе субсидіарну відповідальність за забезпечення гідного людини існування тих громадян, які не з власної вини нездатні це зробити самостійно. Тобто, відносини між індивідом, суспільством і соціальною державою будуються на засадах партнерства – вони взаємно доповнюють зусилля один одного» [263, с. 15]. Автор зауважує, що соціальна держава не може бути визнана ні формою держави, ні метою її діяльності і має розглядатися як якісна характеристика правової держави [262, с. 43]. Оскільки соціальна держава є ознакою правової, котра розглядається як форма організації громадянського суспільства, то вона закономірно повинна бути визнана продуктом останнього [262, с. 44]. Однак погодитись із таким твердженням науковця не можна з ряду підстав. По-перше, у жодному нормативно-правовому документі Україна не бере на себе зобов'язання щодо забезпечення загального добробуту, а гарантуються лише гідні умови життя, що не є тотожним загальному добробуту. По-друге, забезпечення належного рівня соціального існування індивідів покладені на державу, яка, закріплюючи на конституційному рівні людину найвищою соціальною цінністю, розробляє належні механізми реалізації соціальних прав, які можуть бути виражені через гарантії отримання належного рівня освіти, медичних послуг тощо. Вказані сфери

соціального характеру забезпечуються, створюються та контролюються самою державою, а не громадянським суспільством. По-третє, соціальна держава не є лише продуктом громадянського суспільства, а є результатом взаємного функціонування держави, соціуму, громадянського суспільства та людини.

Авторка О.В. Скрипнюк наголошує, що «соціальна держава – це насамперед структурний результат діалектичної взаємодії правової держави, ринкової економіки та демократичної влади, в якій останні набувають нових змістовних ознак» [222, с. 42]. Дане визначення відображає обмежене коло детермінант (правова держава, демократична влада, ринкова економіка), що не характеризує державу як соціальну, так як не визначено суспільство, соціальні групи та окремі індивіди, що приймають безпосередню участь у формуванні ідей соціальної держави.

На думку О.Ф. Скакун, «соціальна держава – це правова держава розвиненого громадянського суспільства, що, з'єднуючи у своїй діяльності принципи волі й рівності, соціальної справедливості, надкласовості, реально забезпечує соціально-економічні права людини» [219]. Саме це визначення є найбільш розповсюдженим у сучасній загальнотеоретичній юриспруденції. Доречним є акцентування дослідниці на розвиненому громадянському суспільстві, оскільки високий рівень розвитку соціальної держави безпосередньо пов'язаний із громадянським суспільством і його характеристиками. Однак, по-перше, не вказано всі характерні соціальній державі принципи (самореалізація особистості, пріоритет прав людини, взаємної відповідальності тощо). По-друге, визначення зводиться виключно до правової держави і громадянського суспільства, що не відображає всіх суб'єктів соціальної держави.

Соціальну державу як одну із сторін держави правової, так званою соціальною стороною визначав П.О. Добродумов. Він вказував, що «суть соціальної сторони правової держави полягає в найповнішому забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, у створенні для особи режиму правового стимулювання» [70, с. 23] «Соціальну сторону необхідно розглядати тільки в контексті другої формально-юридичної сторони правової держави, яка передбачає

найбільш послідовне зміцнення за допомогою права державної влади, формування для державних структур режиму обмеження» [70, с. 25] Надання визначення соціальної держави через соціальну сторону правової є таким, що не відображає жодної ідеї, яка формувалась в процесі становлення концепції соціальної держави. Загалом характеристики соціальної сторони правової держави саме для зміцнення державної влади є суперечливими, так як зміщується увага від людини до держави, укріплення її ролі в усіх процесах суспільства, що не відповідає демократичним засадам державності.

Аналізуючи викладені визначення соціальної держави як підвиду правової держави, можна дійти висновку, що такий підхід до визначення соціальної держави є не виправданим, оскільки виникає питання чи кожна соціальна держава є правовою та чи кожна правова держава є соціальною? Держава може бути наділена одночасно ознаками і правової, і соціальної, втім як конституційна категорії правова та соціальна держава не можуть бути тотожними. Це пов'язано із тим, що правова держава забезпечує організацію та функціонування держави і суспільства на принципах права, сприяє усвідомленню особою відповідальності за свої власні дії, правову визначеність та обґрунтованість юридичних рішень, гарантує стабільність правової системи в цілому. У свою ж чергу соціальна держава визнає саме людину вищою соціальною цінністю, встановлює соціальні гарантії та надає соціальну допомогу особам, які опинились у скрутних життєвих обставинах, перерозподіляє блага та ресурси з огляду на поняття соціальної справедливості. Призначення соціальної держави полягає в забезпеченні суспільного миру та злагоди.

Соціальна держава є самостійною категорією, а не гранню правової держави, адже попри їх подібність основною метою правової держави є забезпечення верховенства права, а соціальної – забезпечення кожному гідного рівня життя. З огляду на це, варто погодитися із В.М. Співак, яка вказує на те, що «соціальна держава, здійснюючи свої цілі та принципи у формі правової державності, рухається у напрямку якнайбільшої гуманізації суспільних відносин шляхом розширення прав особистості та наповнення правових норм більш

справедливим змістом. Визначальною політико-правовою ознакою, яка відрізняє правову державу від соціальної, є втручання її в процес розподілу чи перерозподілу суспільного багатства та державних ресурсів. Функції соціальної держави не обмежуються захистом слабких. Здійснюючи соціальне регулювання, держава бере на себе обов'язок підтримки стабільного соціально-економічного становища членів суспільства, соціального миру» [229, с. 9].

Таким чином, правова держава стає передумовою для ефективного та належного функціонування соціальної держави, оскільки правова держава є, за своєю суттю, формою здійснення державної влади, яка відбувається на основі права, а соціальна держава відображає внутрішню спрямованість права, суть самої держави, яка направлена на забезпечення загальнонаціональних, суспільних інтересів. Тому поняття «соціальна держава» і «правова держава» не можна ані отожднювати, ані протиставляти.

Аналіз визначення поняття «соціальна держава» в правовій доктрині дає підстави дійти висновку, що вчені розглядали соціальну державу як інститут, як тип держави, як підвид правової держави. Однак є дослідники, які надають відмінні визначення поняттю «соціальна держава» у своїх наукових працях, що позитивно відображається у контексті пошуку наукової істини та є реалізацією принципу плюралізму думок.

Так, наприклад, німецький дослідник Ф. Нойман визначив соціальну державу як державно-правовий устрій, створений на основі правових інститутів свободи і власності, доповнених трудовим і економічним законодавством, мета якого – участь трудових спілок в управлінні економікою і самовизначенні своєї професійної долі [13]. Німецький вчений визначив соціальну державу через таку категорію як «устрій». Таке визначення є недоречним з огляду на розуміння у юриспруденції поняття «державний устрій», під яким розуміють «територіальну або національно-територіальну організацію держави, що характеризує просторову організацію влади та державне самовизначення населення (нації), що на ній проживає» [145]. Вказаним критеріям соціальна держава не відповідає. Тим паче держава як соціальна може існувати і в унітарній, і федеративній формах. Загалом

будь-яке функціонування соціальної держави завжди буде пов'язано не з устроєм держави, а із демократичним режимом, оскільки при останньому відбувається активний розвиток громадянського суспільства, що є однією із рушійних сил становлення соціальної держави.

Доктор юридичних наук Д.Г. Севрюков стверджує, що «майже кожне визначення поняття соціальної держави містить у собі вказівки на її функціональне призначення, цілі та завдання, що стоять перед нею. Дійсно цілісне розуміння соціальної держави, розкриття сутності і змісту її поняття потребує визначення основних функціональних напрямків діяльності» [215, с. 79]. На думку Д.Г. Севрюкова, враховуючи сутнісні характеристики, соціальна держава – це система інститутів, органів та норм, яка здійснює соціальну допомогу нужденним верствам населення, забезпечує обов'язкове страхування соціальних ризиків, гарантує доступ до освіти та охорони здоров'я і характеризується легітимністю, реальністю виконання соціальної функції, здатністю систематично змінювати власну організаційну структуру і політику, а також суспільні відносини та норми з метою адаптації до нових історичних умов. Соціальна держава як складний політико-правовий та соціокультурний феномен проявляє себе на владному, інституційному та нормативному рівнях, які, як складові системи, доцільно пов'язані між собою та спрямовані на досягнення певних цілей. Сутнісними властивостями соціальної держави як системи в цілому, так і окремих елементів, є їх легітимність, а також фактична спроможність владних інститутів змінювати інституційні та нормативні основи. Це є відображенням діалектики внутрішнього змісту та зовнішньої форми, через яку розкривається сутнісна характеристика держави. Політична воля суверенної влади, зміст якої може бути результатом одностороннього рішення або консенсусу із суспільними інституціями, проводиться через правові форми [215, с. 78].

Визначення, яке запропоновано Д.Г. Севрюковим, з однієї сторони є доволі розширеним, і дійсно відповідає функціональному призначенню соціальної держави, а саме: допомога малозабезпеченим верствам населення, вільний доступ

до системи освіти, забезпечення прав у сфері охорони здоров'я. Також слід відмітити нехарактерну ознаку для визначення соціальної держави через правові форми вираження (система органів та норм), які стають безпосередньо інструментами та засобами реалізації основних концептуальних моментів соціальної держави. Позитивним є відзначення адаптаційного характеру, що виражається у тому, що соціальна держава характеризується здатністю систематично змінювати власну організаційну структуру і політику з метою адаптації до нових історичних умов. Це відбувається шляхом запровадження нових державних інституцій, врегулюванню нових суспільних відносин нормами права, що забезпечуються відповідними уповноваженими органами. Визначаючи соціальну державу як систему, Д.Г. Севрюков відзначив лише такі компоненти як інститут, орган та норма, вказав на характерні процеси (здійснює соціальну допомогу нужденним верствам населення, забезпечує обов'язкове страхування соціальних ризиків, гарантує доступ до освіти та охорони здоров'я). Проте не було у визначенні вказівки на результат, тобто на що направлена діяльність системи (наприклад, забезпечення людської гідності, гідного рівня життя людини), не відображений взаємозв'язок компонентів системи, які об'єднують їх в одне ціле.

Сучасні вчені-конституціоналісти також не можуть дійти консенсусу щодо визначення соціальної держави, що пов'язано з багатогранністю явища. Так, наприклад, доктор юридичних наук А.Р. Крусян вказує, що «соціальна держава – це держава, політика якої має пріоритетну соціальну спрямованість, що виражається у відповідному обслуговуванні державою громадянського суспільства, створенні необхідних і достатніх умов для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, гарантуванні їй соціального захисту та соціальної безпеки, зважаючи на соціально-економічні можливості держави, на основі принципів справедливості, пропорційності та гармонійного поєднання (балансу) інтересів суспільства та людини» [107]. Вказане тлумачення соціальної держави є актуальним в умовах зміни не лише методологічних підходів до дослідження понятійного апарату правової науки, а й в тенденції реформування

суспільних та правових інститутів, оскільки А.Р. Крусян виокремлює основні напрямки діяльності та цілі соціальної держави, які при законодавчому закріпленні набувають конкретних ознак і концептуальних мотивів, які базуються на певних принципах діяльності держави та державності загалом.

Правознавець В.М. Шаповал пов'язує визначення соціальної держави із справедливістю та захистом у соціальному аспекті. Соціальна держава, на його думку, «це характеристика сучасної держави, за смислом якої державна діяльність має бути спрямована на створення реальних стандартів матеріального добробуту, освіти, охорони здоров'я, тощо і забезпечення таких стандартів для усіх громадян (індивідів), а також на мінімізацію фактичної соціальної нерівності з її економічними наслідками та створення соціальної підтримки (захисту) тих, хто цього потребує» [259]. Вчений-конституціоналіст відзначає направленість соціальної держави на справедливість у суспільстві і захист населення. Водночас мінімізація фактичної соціальної нерівності набуває утопічного характеру, оскільки держава не може змусити кожного індивіда усувати таку нерівність шляхом примусової праці. Держава створює лише формально рівні умови доступу до можливостей, благ і ресурсів, забезпечуючи людині правові гарантії такого доступу. Надалі особа самостійно вирішує користуватись таким правом чи ні.

Зарубіжні дослідники соціальної держави надають визначення через складні наукові схеми. Наприклад, іспанський дослідник М. Гарсія Еррера визначає соціальну державу як «відносини між економікою і політикою, політичною владою і ринком, коли капіталістичний розвиток економіки поєднується з впливом публічної влади на ринок і розподіл багатств. При цьому фундаментом, що лежить у заснуванні соціальної держави, є пакт між політичними класовими організаціями із суперечливими інтересами, після ухвалення якого узгоджуються основні документи, що радикальним чином зачіпають форму держави, економічну структуру і умови життя громадян. Сама соціальна держава, що базується на соціальних перетвореннях і досягненні матеріальної рівності, існує доти, поки матеріалізуються її основні соціальні ідеї» [10]. Такий підхід до розуміння соціальної держави відображає виключно

відносини на рівні, які охоплюються державою, політикою, ринком та економікою, а узгодження відбувається між політичними групами з різними інтересами. Тоді як соціальна держава характеризується діалогом між суспільством і державою в цілому, між соціальними групами з різними інтересами та потребами, який відбувається з метою пошуку компромісів для забезпечення гідного рівня життя.

Інший іспанський науковець М. Арагон зазначає про відсутність чіткого визначення соціальної держави і неможливість її характеристики як конкретної політичної форми. Він звертає увагу на основні сутнісні ознаки соціальної держави, такі як «відкритий характер, коли все підлягає обговоренню і немає місця ніякому абсолютизму – ні абсолютизму свободи, ні абсолютизму рівності. Вона поводить себе як держава, яка претендує на підтримку рівноваги між свободою і рівністю, причому рівновага знаходиться в постійній напрузі і тому є динамічною, сприйнятливою до постійних удосконалень і інтерпретацій, як це і властиво політичній формі, заснованій на демократичному плюралізмі» [5]. Автор доречно відзначає взаємозв'язок рівності і свободи як базових соціальних цінностей. Однак науковець не вказує ні основні напрямки діяльності соціальної держави, ні на мету такої діяльності, що робить дефініцію нечіткою, неповною і незрозумілою.

Із наведених вище дефініцій тлумачення соціальної держави, можна зробити висновок, що визначення соціальної держави, які запропоновані вченими у ході наукових досліджень, являють собою іноді тільки загальні визначення, що зустрічаються у історичних девізах революційних рухів та державотворення. Водночас деякі підходи до визначень соціальної держави не мають всіх змістових ідей, які необхідно реалізовувати у державі і суспільстві, які розвивались протягом всієї історії людства.

Свобода та рівність визначають можливості самореалізації людини, а утиснення чи незабезпечення прав веде до зміни устрою. У кризових періодах актуальності набуває безпека людини, яка стає першочерговим елементом для гідного життя. Допомога слабшим і менш забезпеченим, досягнення колективним

суб'єктом спільних соціальних цілей та задач виражаються у соціальній солідарності. Постійні процеси збагачення одних і незадовільне матеріальне становище інших, перехід до індустріального виробництва, збільшення капіталу окремих верств населення та нерівномірний розподіл благ стабілізуються за допомогою справедливості, яка пронизує всі сфери життя людини. Всі ці події з певною періодичністю повторюються, трансформація суспільства та держави відбувається у кожний переломний момент історії, однак ціннісні орієнтири залишаються практично незмінними.

Гарантованість соціальних прав має висхідне значення для розвитку суспільства та благополуччя населення. Держава, яка гарантує загальнолюдські цінності та дотримується ідеї гуманізму, забезпечує соціальну безпеку та стабільність суспільства, що сприяє її еволюції. У цьому випадку аксіологічний підхід до визначення соціальної держави видається обґрунтованим історичною логікою та розвитком філософських, соціальних, політичних та економічних вчень. Такий підхід не втратить своєї актуальності протягом тривалого часу, відображатиме фундаментальні засади для побудови взаємодії між державою, суспільством і людиною, враховуючи якнайкраще забезпечення інтересів останньої. Тобто, соціальні цінності становлять невід'ємний елемент такого явища як соціальна держава, що підтверджується історично-правовим аналізом, здійсненим у попередньому підрозділі.

У розрізі визначення соціальної держави актуальною проблемою постає визначення соціальної політики та її роль в контексті розбудови такої держави. Соціальна політика визначає рівень соціальних стандартів, їх підтримання та підвищення у разі необхідності, забезпечення гідного рівня життя для осіб у суспільстві. Додатково, саме за допомогою соціальної політики держава може швидко та оперативно реагувати на напружені, кризові ситуації у суспільстві.

Крім того, недостатнім є виключно визначення кола цінностей соціальної держави, вони повинні знаходити своє формальне вираження у суспільстві і державі для розуміння направленості розвитку соціальної орієнтації, меж поведінки особи, можливої допомоги тощо. Вказане реалізується шляхом

розроблення законодавчої бази, яка є правовим регулятором суспільних відносин у сфері соціального забезпечення, визначає фундаментальні правові постулати для соціальних стандартів, гарантій і прав, функціонування державних органів, формування соціальної політики.

Сама лише розробка законодавчої бази для регулювання соціальної сфери є недостатньою, оскільки як і будь-які норми права, соціальні норми повинні реалізовуватись у юридичній процедурі, створюючи таким чином механізм практичного застосування правових положень. Складовими юридичної процедури можна вважати уповноважених суб'єктів (система органів публічного адміністрування у сфері соціального забезпечення), суб'єктів звернення та сам порядок реалізації норм права.

Таким чином, можна дійти висновку, що соціальна держава – це аксіологічна концепція, яка спрямована на реалізацію соціальних цінностей (гідність, рівність, свобода, справедливість, безпека, соціальна солідарність), досягнення якої забезпечується шляхом провадження державою високих стандартів соціальної політики, розробкою законодавчої бази регулювання соціальної сфери та відповідної юридичної процедури.

1.3. Аксіологічні засади соціальної держави

Визначення соціальної держави з аксіологічного підходу призводить до необхідності надати характеристику кожній цінності окремо, дослідити питання взаємопов'язаності їх між собою. Не поглиблюючись у доктринальні питання визначення конституційних цінностей, оскільки це не є предметом запропонованого наукового дослідження, погодимось із твердженням, що «конституційні цінності – це гуманістичні, демократично-правові, універсальні орієнтири (цілі та настановлення), що мають формалізоване відображення в конституції держави, виявляються в конституційно-оціночній, інтерпретаційній і контрольній діяльності органів конституційної юстиції та визначально впливають

на конституційне законодавство, конституційну правосвідомість, конституційний правопорядок та публічно-владну практику» [106]

Закріплення в Конституції вищої цінності людини – аксіологічна констатація того, що людина – це абсолютна цінність, самоцінність, і поза людиною сама постановка питання про цінності втрачає сенс та всі інші конституційні цінності мають залежний характер від найвищої конституційної цінності. Без людини нема суспільства, держави, інших явищ сучасного життя. Таким чином, Конституція України в ст. 3 «встановлює формальну підставу застосування аксіологічного підходу в конституційному праві, а також базис системи конституційних цінностей, що визначає їхню соціальну значимість як орієнтаційної основи поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин як в межах держави, так і в межах громадянського суспільства» [213] Враховуючи, що діяльність держави спрямована на забезпечення гідних умов життя людини, до переліку цінностей соціальної держави, виходячи із розвитку її концепції та різноманітності визначень, можна віднести гідність, свободу, справедливість, рівність, безпеку, соціальну солідарність.

Проблеми гідності як ціннісної категорії завжди привертали увагу багатьох науковців, оскільки є складним комплексним явищем, яке має багатоаспектне вираження у всіх сферах буття (філософській, правовій, соціальній, політичній, економічній). Вчений В.В. Кожан виділив найпоширеніші тлумачення поняття «гідність»: «комплексний інститут (суспільні відносини, що складаються з приводу охорони гідності особи, які в тому чи іншому обсязі є предметом регулювання кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного та інших галузей права за домінантною ролі конституційних положень); принцип (основа правового статусу особи, яка є сполучною ланкою всієї системи конституційних прав і свобод людини та громадянина); суб'єктивне право (особистість є повноправним суб'єктом, який може захищати свої права всіма способами і від посягань третіх осіб, і держави, зокрема оскаржуючи рішення і дії останньої)» [94]. Варто погодитись із тим, що такі визначення гідності є найпоширенішими та часто використовуються не тільки у правовій науці, а й суміжних науках

(політика, соціологія, філософія). Проте гідність необхідно розуміти набагато ширше, так як вона охоплює всі сфери життя людини, є провідником до якісного та достатнього рівня життя, розвитку, самореалізації тощо. Тому гідність необхідно розуміти як аксіологічну засаду будь-якого соціального, правового або політичного явища у суспільстві та держави.

Як правило, звернення до людської гідності відбувається в ті історичні періоди, коли має місце гостре порушення основоположних прав людини. Таким історичним прикладом у XX столітті може слугувати Друга світова війна, під час якої відбувались нелюдські звірства проти людини та людства. Як результат, для забезпечення дотримання, зокрема, людської гідності та її непорушності було прийнято Загальну декларацію прав людини 1948 року, в преамбулі якої визнається «...гідність, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру» [80]. Проголошення на міжнародному рівні гідності як основи для свободи, справедливості та загального миру підносить гідність в ієрархічній структурі загальнолюдських цінностей на перше місце, визначаючи її фундаментом для існування інших аксіологічних показників, на яких будуються демократичні держави.

Дослідник В.М. Якубенко вказував, що «головною метою соціальної держави є гарантування людської гідності у всій її багатоаспектності, а тому саме принцип людської гідності слід вважати визначальним. Цей принцип є найабстрактнішим виразом решти принципів соціальної держави, тому що тільки соціальна держава веде до утвердження людської гідності в повному обсязі» [264]. Однак погодитись з віднесенням людської гідності до принципів лише соціальної держави не можна, оскільки, як зазначено вище, гідність виступає загальним мірилом для діяльності держави у політичному, правовому, соціальному, економічному секторах. Це робить гідність загальноохоплюючим явищем, яке зачіпає буття загалом. Саме людська гідність стає першопричиною існування соціальної держави, тоді як принципи визначають основи функціонування такої держави, відображають їх правове вираження. В такому

разі до принципів соціальної держави через призму людської гідності як цінності можна віднести, наприклад, пріоритет прав людини, самореалізація особистості.

Характеристику людської гідності як цінності надав Конституційний Суд України у своєму рішенні від 23.05.2018 №5-р/2018 у якому вказано, що «людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для всіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав (абзац шостий підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини)» [197]. У цьому рішенні Конституційний суд підкреслює значення людської гідності як системоутворюючої цінності, яка виступає джерелом прав людини. Дійсно, людська гідність є базисом загальних прав людини, які взаємопов'язані із природною концепцією прав людини. При цьому «людина є скарбом Природи, звідки й походять притаманні людині за народженням права і свободи, тобто ті, що природні. Людська гідність як джерело всіх прав і свобод людини та їх основа є однією із засадничих цінностей українського конституційного ладу» [197] (абзац другий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини).

Отже, гідність як цінність соціальної держави необхідно досліджувати у якості сприйняття людини та її потреб головним об'єктом соціального забезпечення держави. Аксіологічну характеристику гідності необхідно розуміти як системоутворюючий фактор, виступаючий основоположною ідеєю для детермінації прав і свобод людини, зокрема, у соціальній сфері. Лише тоді мета соціальної держави набуває антропометричного та соціального значення, що виражається у гарантуванні людині гідного рівня життя, забезпечення на законодавчому рівні соціальних прав і свобод, впровадження стандартів соціального захисту.

Наступною цінністю соціальної держави можна вважати свободу, яка, на перший погляд, здається легкою та простою для сприйняття категорією, однак насправді є комплексним явищем, яке пронизує всі суспільні відносини, норми права, інститути держави, а також становить визначальну роль в процесі

самореалізації особистості у соціумі. Свобода у суспільстві повинна відповідати положенням законодавства, сприйматись як можливість чинити за власною волею, з усвідомленням меж у вигляді визнання гідності іншої особи.

Загалом, свобода як соціальна цінність завжди кореспондується з відповідальністю та свободою інших осіб. Це пов'язано із тим, що соціальна свобода набуває свого значення лише у межах соціуму, де у людини виникає можливість діяти. Як результат, особа не може поєднувати свободу як відображення мирної співпраці і водночас здійснювати антисоціальну поведінку. Виникає необхідність дотримання правил поведінки у суспільстві з потенційним настанням відповідальності від порушення соціальних норм.

Гришук О.В. та Соломчак Х.Б. вказують, що «свобода характеризується як різні варіанти можливостей та способів реалізацій вчинків людини. Людина без свободи втрачає сенс свого буття, однак, свобода не може бути абсолютною, оскільки між свободою та сваволею тонка грань. Тому ефективним засобом контролю є право, яке визначає розумну міру допустимої свободи і чітко вказує, які дії виходять за межі розуміння свободи суспільством і державою. Цінність права полягає якраз у тому, що воно є проміжною ланкою між свободою і сваволею (негативною свободою)» [52]. Загалом погоджуючись із твердженням, авторами зазначається, що саме людина як істота соціальна, самостійно визначає межі своєї поведінки, але робить це у кордонах соціальних норм та гідності іншої людини. Жодні інші обмеження (як соціальні, так і правові) не можуть повною мірою забезпечити обмеження дій без внутрішнього переконання особистості.

Загалом соціальну свободу як невід'ємну частину соціальної держави можна охарактеризувати як свободу особистості; свободу від примусу, обмеження, втручання, перешкоди робити щось або не робити; свободу вибирати ким ставати.

Свобода кореспондується із самоідентифікацією та самореалізацією особистості, правом обирати ким бути, як жити та що робити. Свобода думки, міркувань, ставлення до будь-яких предметів нівелює державний осуд, проголошуючи плюралізм думок на вищому державному рівні. Як наслідок, особа

вільна відчувати, визначити свої сильні і слабкі сторони, розвивати та удосконалювати відповідно до своїх вподобань та смаків. Розуміння людської відповідальності за свій власний розвиток дає поштовх до сприйняття себе як окремої особистості, визначаючи при цьому взаємозв'язок із суспільством, усвідомлення свого місця в ньому. Відповідаючи на ряд питань, людина шляхом аналізу та синтезу має дійти висновку про сферу своєї діяльності, визначити свою роль і місце у соціальній системі.

Соціальна держава сприяє такому пошуку особистості, зокрема, шляхом заохочення громадянського суспільства, впровадження в освітніх закладах, наприклад, проведення професійної орієнтації, яка допомагає людині обрати свою майбутню професію. Державою взагалі створюється система початкової, середньої та вищою освіти для набуття спеціальних навичок та здібностей, які є логічним наступним етапом розвитку. Впродовж трудової діяльності відбувається сприяння підвищенню кваліфікації на базі вищих навчальних закладів або проведення громадськими організаціями освітніх заходів, конференції. Крім того, соціальна держава підтримує осіб, які бажають змінити професію, впроваджуючи організаційно-правові засади такої перепідготовки. Так, наприклад, «у 2021 році за направленням центрів зайнятості проходили професійне навчання 88,3 тис. зареєстрованих безробітних, у тому числі в 11 центрах професійно-технічної освіти Державної служби зайнятості України – 50,6 тис. осіб» [191]. Підготовка і перепідготовка здійснювалась за професіями майстер манікюру, перукар, швачка, кухар, водій транспортних засобів (авто, тролейбус, трамвай), контролер, касир, офісні працівники (бухгалтер, діловод, оператор комп'ютерного набору). Прогресивним також є надання можливості підвищити навички цифрової компетентності населення у сфері ІТ.

Таким чином, свобода стає базовою цінністю, яка на рівні із людською гідністю, визначає місце людини у соціумі, окреслює направленість соціальної діяльності держави, робить можливим нормальне та гідне існування індивіда у соціумі з паралельним розвитком своїх індивідуальних особливостей з метою самореалізації. Своє відображення соціальна свобода як цінність в концепції

соціальної держави знаходить у принципах економічної свободи та самореалізації особистості, на яких вибудовується соціальне законодавство держави.

Питання щодо сутнісного наповнення поняття справедливості виникає ще за часів античності у працях древньогрецьких мислителів (Піфагора, Платона, Аристотеля) та є актуальним і донині, що пов'язано із розвитком наукових досліджень, трансформацією суспільства, переоцінкою поглядів на ті чи інші явища у контексті досягнень наукового прогресу. Справедливість як така не є константою, завжди трансформується у зв'язку із кризовими ситуаціями у державі та суспільстві, застарілістю морально-етичних устоїв, зміною підходу до розподілу матеріальних благ та ресурсів.

Справедливість займає провідну роль у побудові інститутів права, відображається у формуванні правових положенням законодавчих актів, розробці політики держави, сприяє врівноваженню соціальних конфліктів у суспільстві. Справедливість як цінність не закріплена у Конституції України, однак у рішенні від 02.11.2004 №15-рп/2004 Конституційний Суд України визначив, що «справедливість є однією з основних засад права, яку зазвичай розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки, а справедливе застосування норм права передбачає передусім недискримінаційний підхід, неупередженість» [195] Справедливість є категорією ширшою ніж право, знаходить своє відображення у нормах права, які регулюють великий обсяг суспільних відносин.

У контексті дослідження соціальної держави в рамках аксіологічного підходу необхідно говорити про справедливість саме як соціальну, що відображатиме доступність соціальних благ та ресурсів, відповідне їх використання індивідами шляхом реалізації їх прав і свобод, з одночасним правовим регулюванням та відповідним правовим забезпеченням з боку держави. Поняття саме «соціальна справедливість» з'являється на початку XIX століття та набуває масштабного використання у науці після праць Д.С. Міля. Він у своїй роботі «Утилітаризм. Про свободу» пов'язував справедливість із свободою, відзначив їх соціальний характер, акцентував увагу на зв'язку соціальної

справедливістю з індивідуальним правом особистості та суспільною користю [123].

Дослідниця В.В. Сокурєнко визначає соціальну справедливість як «зумовлену природним правом загальнолюдську цінність, що являє собою захищені правом, і всім суспільним ладом рівні можливості доступу кожної людини до всіх соціальних та інших життєвих благ та цінностей, а також розподіл та законне використання цих благ відповідно до власного вкладу в суспільне виробництво» [226, с. 45] Проте погодитись з таким визначенням повністю не можна, оскільки у ньому більше йде мова про такий ціннісний орієнтир як рівність («рівні можливості доступу»). Рівні можливості доступу не завжди відображають наявність та фактичну доступність базових прав і свобод для особи (володіння майном, праця і вільний її вибір, соціальне забезпечення). Обов'язок реалізації доступності базових прав і свобод своєю чергою покладається на державу. Водночас, базовими складниками соціальної справедливості необхідно визначити доступність базових прав і свобод та справедливість розподілу соціальних ресурсів та благ.

Соціальна справедливість у розрізі дослідження соціальної держави повинна розумітись не тільки як доступність до розподілу блага та доходів між всіма членами суспільства, а й, за загальним правилом, їх розподілу відповідно до діяльності особистості, її вкладу у розвиток суспільства і держави. При цьому повинна застосовуватись прямо пропорційна формула вкладу ресурсів особи (фізичних, розумових, емоційний, психологічних) до отриманих профітів у майбутньому. Обов'язок встановити критерії вкладу ресурсів та в подальшому здійснити оцінку покладається на державу. Як приклад, можна розглядати пенсійне забезпечення, де особа отримує розмір пенсії в залежності від виду діяльності, стажу роботи та заробітку. Також у сфері трудових відносин вказане відображається у встановленні механізму винагороди за працю, враховуючи тривалість, якість та складність роботи.

З цього приводу Конституційний Суд України у рішенні від 04.06.2019 № 2-р/2019 зазначав, що «до основних обов'язків держави належить забезпечення

реалізації громадянами соціальних, культурних та економічних прав; гарантування державою конституційного права на соціальний захист є однією з необхідних умов існування особи і суспільства; рівень соціального забезпечення в державі має відповідати потребам громадян, що сприятиме соціальній стабільності, забезпечуватиме соціальну справедливість та довіру до держави. Гарантування державою цих прав, у тому числі права на пенсійне забезпечення як складової конституційного права на соціальний захист, має здійснюватися на основі Конституції України та у спосіб, що відповідає їй (абзац шостий підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини)» [208].

Однак мають місце виключення із правил, коли особа не може здійснити особистісний вклад у зв'язку із обставинами, які не залежать від її волі (особа з інвалідністю, дитина-сирота та інші). Тому в основу соціальної справедливості також закладається ідея відносно того, що соціальна нерівність повинна враховувати певні аспекти таким чином, щоб вони йшли на користь уразливим категоріями суспільства, які з об'єктивних причин не мають змоги себе забезпечити. Такі причини можуть мати постійний (втрата працездатності у зв'язку із каліцтвом, інвалідністю, втрата годувальника) або тимчасовий характер (тимчасова втрата працездатності, безробіття, народження дитини). У кожному конкретному випадку соціальна держава, у дусі соціальної справедливості, вживає необхідні заходи для врівноваження соціального становища цих груп осіб.

Доцільно зазначити, що законодавче врегулювання критеріїв розподілу благ та доходів дійсно покладається на державу, однак для дотримання паритетності та демократичних устоїв участь у цьому процесі бере громадянське суспільство (громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні та релігійні організації) шляхом участі у робочих групах уряду, проведенні опитування та подання результатів до уповноважених органів, зверненні із пропозиціями до компетентних суб'єктів. Такий підхід виключає узурпацію влади та сприяє участі громадян у справах держави з метою захисту своїх основоположних прав і свобод, зокрема, соціальних.

Таким чином, соціальна справедливість є регулятором нерівностей, які виникають як між різними соціальними групами у суспільстві, так і між державою та суспільством в цілому. Соціальна справедливість як цінність у соціальній державі є гарантією побудови держави і суспільства на основі ідеї доступності до ресурсів, благ та доходів, справедливого їх розподілу в процесі реалізації індивідуальних можливостей особи, а також забезпечення належного рівня існування особи у разі об'єктивної неспроможності реалізації таких можливостей.

Взаємопов'язаною зі справедливістю цінністю виступає рівність та може сприйматись у чотирьох аспектах: «1) рівна повага в межах певної схеми процесу ухвалення постанов – вимога виявляти рівну повагу до думки кожного; 2) об'єктивне ставлення – вимога однакового розгляду однакових випадків; 3) рівність розподілу – вимога отримання кожним рівної частини певного блага; 4) рівність результату – вимога, згідно з якою, індивіди після процедури розподілу повинні опинитися в однакових умовах» [102].

Історичний та соціальний розвиток держави і суспільства показує, що таке явище як нерівність між людьми є невідворотною, що пов'язано із природньою сутністю людини. Проте не у кожному випадку це свідчить про дискримінацію, оскільки така нерівність може бути результатом об'єктивної реальності. Рівність у правовій і соціальній державі набуває статусу формальної, тобто рівності перед правом, у доступі до благ і ресурсів. Це означає, що кожна особа має однакову можливість для реалізації своїх основоположних прав і свобод, незважаючи на індивідуальні ознаки (за винятком закріплених Конституцією та законами), а також рівні обов'язки.

Тлумачення рівності у кожних окремо взятих випадках доволі часто ставало об'єктом розгляду нормативно-правових актів на предмет конституційності в Україні. Так, у рішенні від 18.04.2000 №5-рп/2000 вказано, що «встановлення Конституцією України та законами України певних кваліфікаційних вимог не порушує конституційного принципу рівності (стаття 24), адже всі громадяни, які відповідають конкретним кваліфікаційним вимогам,

мають право займати відповідні посади» [198] (абзац третій пункту 2 мотивувальної частини).

У рішенні від 07.07.2004 № 14-рп/2004 зазначено, що «Конституційний принцип рівності не виключає можливості законодавця при регулюванні трудових відносин встановлювати певні відмінності у правовому статусі осіб, які належать до різних за родом і умовами діяльності категорій, у тому числі вводити особливі правила, що стосуються підстав і умов заміщення окремих посад, якщо цього вимагає характер професійної діяльності. <... > Однак мета встановлення певних відмінностей (вимог) у правовому статусі працівників повинна бути істотною, а самі відмінності (вимоги), що переслідують таку мету, мають відповідати конституційним положенням, бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими та справедливими. У противному разі встановлення обмежень на зайняття посади означало б дискримінацію (абзаци четвертий, сьомий підпункту 4.1 пункту 4 мотивувальної частини)» [199].

Орган конституційної юрисдикції також у рішенні від 25.04.2019 № 1-р (II)/2019 констатував, що «гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод та не виключає можливості законодавця при регулюванні питань соціального забезпечення встановлювати певні відмінності щодо обсягу такого забезпечення. Рівність та недопустимість дискримінації особи є конституційними принципами національної правової системи України, а також фундаментальними цінностями світового співтовариства, на чому наголошено у міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (стаття 26), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (стаття 14), Протоколі № 12 до неї (стаття 1) та у Загальній декларації прав людини 1948 року (статті 1, 2, 7) (абзаци п'ятнадцятий, шістнадцятий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини)» [192].

З огляду на ці рішення Конституційного Суду України обґрунтованим буде висновок, що рівність як соціальна та правова цінність повинна дотримуватись всіма суб'єктами держави, громадянського суспільства і соціуму. Людина і громадянин, реалізуючи свої права і свободи правомірно мають очікування на отримання рівних можливостей допуску до ресурсів та соціальних прав, доступу до професії, освіти та рівних шансів для самореалізації у соціумі. Також у особи повинна бути рівна можливість захисту своїх порушених прав у компетентних державних органах. Рівність як цінність соціальної держави знаходить своє відображення у багатьох принципах, таких як: недискримінації, рівності можливостей і прав працівників, рівності прав чоловіків і жінок у трудовій сфері та інші.

У цьому контексті саме на соціальну державу покладений обов'язок вирівнювання матеріального становище тих соціальних груп та окремих індивідів, які в силу обставин, що не залежать від їх волевиявлення, не можуть користуватись рівними правами з іншими особами. З метою реалізації соціальної рівності держава має проводити раціональну соціальну політику, яка забезпечує гідний людський рівень життя. Наряду із цим, держава може встановлювати окремі вимоги, що будуть відмінними від загальних, за наявності легітимної мети, яка відповідатиме конституційним положенням та буде справедливим, обґрунтованим та виправданим. Такими вимогами може бути віковий ценз, вимоги до стажу роботи, рівня освіти тощо. Як правило, такі цензи встановлюються до публічних або керівних посад, що мотивується: великою відповідальністю перед суспільством та повноваженнями, які необхідно виконувати; необхідним досвідом у конкретній сфері адміністрування тощо.

Таким чином, у процесі побудови соціальної держави ідея рівності повинна сприйматись як нормативно-ціннісний вектор регулювання поведінки людей і соціальних груп. Врівноваження формальної та фактичної рівності сприятиме розвитку соціальної справедливості, позитивно впливатиме на соціальну організацію життя людей та їх прагнень до гідного рівня існування та життєдіяльності.

Будь-яка держава, суспільство, окремо взятий індивід не можуть нормально функціонувати і забезпечувати власне стабільне існування перебуваючи під загрозою. Безпека виступає як багатоаспектне явище, яке покликане захистити важливі життєві інтереси людини, суспільства та держави, при цьому нівелювати різні зовнішні та внутрішні загрози, що виникають у різних сферах (політична, економічна, соціальна, продовольча, екологічна, воєнна). Враховуючи наукові пошуки даного дослідження, безпека як цінність розглядається у соціальній державі і набуває, відповідно, соціальної орієнтованості.

В правовій доктрині наявні різні підходи до розуміння поняття «соціальна безпека», яке може тлумачитись як: 1) стан захищеності, відчуття комфортності, дотримання прав і свобод [232]; 2) стан життєдіяльності, коли наявні можливості для задоволення соціальних інтересів [261]; 3) стан захищеності соціальних інтересів населення [95]; 4) стан захищеності від загроз та гарантія соціального захисту [218]; 5) рівень захищеності та можливості задоволення вирішальних потреб [231]; 6) стан захищеності інтересів особи [236]. Всі сутнісні характеристики безпеки зводяться до того, що соціальна безпека є захищеністю від загроз, забезпечення захисту основоположних прав і свобод, соціальних інтересів. Гарантування безпеки позитивно сприяє покращенню матеріального добробуту людини, що, як наслідок, формує умови для самореалізації особистості та підвищення її розвитку.

Соціальна безпека повинна сприйматись не тільки як стан захищеності соціальних інтересів, можливостей, потреб і прав, але, водночас, повинні бути розроблені механізми, які направлені на забезпечення стабільного функціонування. Для стабілізації настроїв соціальної групи держава розробляє соціальні стандарти, яких необхідно дотримуватись. Такими стандартами є: забезпечення житловою площею та достойними умовами проживання; освітні, трудові, соціальні стандарти; якість природнього та соціального середовища; медичного обслуговування та допомоги; доступ до продовольчих продуктів тощо.

Ці стандарти є константою, що гарантується у соціальній державі, підтверджуючи мінімальний рівень захищеності та безпеки.

Однак кризові ситуації різних масштабів (військові дії, екологічні катастрофи, пандемія, маніпулювання свідомістю громадян) трапляються майже кожного дня та відбувається когнітивний дисонанс у суспільстві. Такі випадки потребують оперативного раціонального та ефективного втручання з метою утримання суспільства в безпекових рамках. Як приклад, можна навести втрату чи пошкодження житла у зв'язку із веденням бойових дій у країні, що стимулює державу розробляти правове регулювання ситуації, здійснювати перерозподіл бюджетних коштів (у разі необхідності) та адресну підтримку постраждалим особам. Саме можливість держави запроваджувати антикризові механізми у своїй діяльності та політиці визначають рівень її розвитку, соціальної орієнтованості та фактичного дотримання основоположних прав і свобод людини.

Необхідно відмітити, що соціальну безпеку у державі підтримує також громадянське суспільство, яке спроможне на підтримку безпекових заходів, допомоги у разі втрати стану соціальної захищеності. Розгалужена система інститутів громадянського суспільства дає змогу надавати як адресну грошову допомогу (благодійними організаціями постраждалим), інформацію та правову допомогу у разі кризової ситуації (громадські організації), здійснювати висвітлення ситуацій у соціальних мережах та засобах масової інформації тощо.

Особливістю соціальної безпеки також є те, що людина не стоїть поза межами формування свого безпечного середовища, а повинна постійно самотійно його підтримувати, беручи за основу гарантовані державою стандарти. Особа повинна самотійно брати відповідальність за своє життя, дбати про своє забезпечення існування та здоров'я, бути соціально активним громадянином, систематично підвищувати свій інтелектуальний потенціал та культурний рівень. Лише взаємна робота механізму «держави – суспільства – людина» створює безпечні умови життєдіяльності та функціонування людини, які сприяють забезпеченню фундаментальних соціальних інтересів та потреб.

Отже, дестабілізуючий вплив різнопланових факторів та соціальні процеси у державі та соціумі несуть зниження соціальної безпеки людини, що має негативні наслідки для її здоров'я та самопочуття. Наслідком цього є зниження ефективного функціонування економічної системи, що стає загрозою фінансової безпеки цілої країни та добробуту її суспільства. Основним суб'єктом гарантування безпеки є держава, яка володіє широким спектром публічних повноважень, має інструментарій для впливу на суспільні відносини задля покращення умов функціонування суспільства, а допоміжну функцію у дотриманні соціальної безпеки виконує громадянське суспільство. Людина ж, своєю чергою, повинна самостійно піклуватись про себе, задовольняючи власні потреби та інтереси, які попередньо забезпечені соціальною державою.

Злагоджена діяльність соціальних груп та об'єднання людей за потребами та інтересами з метою реалізації основоположних прав і свобод або досягнення поставлених за мету цілей породжує таке явище як солідарність. Етимологічно, слово «солідарність» походить від латинського *in solidum*, що у сучасному приватноправовому розумінні відповідає спільному договірному солідарному обов'язку боржника. Однак «солідарність як суспільно-філософська ідея (у розумінні соціальної солідарності) є дещо ширшою категорією, що апелює до єдності групи чи частини суспільства, що породжує єдність інтересів, задач, цілей тощо. Солідарність можливо визначити як певний принцип організації суспільства, в основі якого є об'єднання ресурсів і можливостей членів суспільства для досягнення спільних цілей, при цьому інтереси кожного із членів знаходяться у рівновазі з інтересами суспільства» [60, с. 5].

Соціальна солідарність як цінність набуває свого активного вираження ще у часи Французької революції і відображається у його гаслі. Третя категорія гасла «Братерство» можливо розглядати як соціальну солідарність в сучасному його розумінні. Невдоволені своїм соціальним становищем малозабезпечені прошарки населення у Франції об'єднувались у групи, допомагаючи один одному у захисті своїх основоположних прав і свобод. Додаткового відбувається об'єднання між буржуазним та нижчими класами, які переслідують мету зміни політичного та

соціального устрою. Як наслідок, виводиться розуміння того, що згуртоване суспільство має змогу досягнути поставленого результату.

Солідарність в контексті соціальної держави необхідно сприймати як цінність, яка полягає в ідеї загального блага, яке досягається шляхом консолідації суспільства, узгодження інтересів і поглядів його членів. У науці існує думка, що майбутнє стримує розвиток третього ідеалу Французької революції – братерства, яке розуміється як солідарність, що нівелює конкуренцію [139]. Погодитись з таким твердженням неможливо, оскільки конкуренція - таке соціальне та психологічне явище, яке є характерним будь-якій розвиненій особі чи суспільству. Розвиток індивідуальних здібностей людини виводить її на новий рівень прагнень, зростають її потреби та відбувається переоцінка цінностей. Зміна власних вподобань впливає на пошук нових осіб із схожими інтересами. Оскільки людина - істота соціальна і не може жити поза межами соціуму, то індивід починає шукати подібних, об'єднуючись при цьому в більш розвинуті групи. Відбувається прогресивний розвиток соціальних груп і суспільства в цілому, а відповідно, підвищується рівень допомоги та консолідації у кризових ситуаціях. Все це є наслідком здорової конкуренції.

Загалом, ідея соціальної солідарності лягає в основу виникнення громадянського суспільства як стійкого соціально-правового явища, яке характеризує розвинуті демократичні правові соціальні держави. Бажання покращити рівень життя, створити сприятливі умови для розвитку індивідуальних здібностей особистості, самоорганізуватись з метою підтримки різних соціальних груп є проявом альтруїзму у природі людини. Консолідація осіб шляхом об'єднання у групи з однаковими інтересами виражає прагнення певної частини суспільства забезпечити гармонійний соціальний розвиток, сприяти дотриманню людської гідності та гідного рівня життя. Крім того, солідаризація населення також відбувається у зв'язку із порушенням різними суб'єктами законодавства, недотриманням основоположних прав і свобод людини. Це пов'язано з мобільністю людей та відсутністю, на відміну від державних органів, бюрократичних вимог для такого захисту. Наприклад, у випадках, коли діяльність

держави порушує права вразливих соціальних груп шляхом невиконання соціальної допомоги (порушення соціального законодавства, наприклад, «чорнобильців»), виникають об'єднані групи для захисту від такого свавілля.

Соціальна солідарність знаходить свою практичну реалізацію у вигляді соціального партнерства, яке полягає у створенні організаційно-правових форм для узгодження інтересів, досягненні компромісів шляхом поєднання спільних зусиль груп. При цьому виникають нові відносини у суспільстві: між державою та суспільством; між соціальними групами; між владними інституціями та суспільством. Базою таких відносин стає солідаризація та консолідація певних інтересів, уявлення про які є розбіжними, що потребує розробки механізму врівноваження та пошуку компромісу у конфліктній ситуації. Такі процеси є також своєрідною контролюючою діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у демократичному режимі, сприяють розвитку публічної служби та управління, інститутів громадянського суспільства, які беруть участь в управлінні суспільством.

Соціальна солідарність також розглядається як допомога забезпеченими верствами населення менш захищеним групам осіб, коли відбувається взаємна підтримка один одного. Формуються фонди допомоги від працездатного населення для непрацездатного, здорових осіб – хворим. Це знаходить своє вираження у соціальному законодавстві різних держав. Наприклад, у Декларації принципів толерантності ООН 1995 року наголошується на необхідності застосування принципу солідарності в соціальному забезпеченні [59]. У зарубіжних країнах (Німеччина, Австрія, Франція) застосовується принцип професійної солідарності, який передбачає існування страхових фондів, управління якими здійснюється на паритетних началах найманими працівниками та роботодавцями. Фінансування подібних страхових систем, як правило, здійснюється за рахунок страхових внесків учасників (працівників та роботодавців) [216]. Закріплення у законодавстві соціальних держав соціальної солідарності є правильним, оскільки нормативно визначає таким чином вектор соціальної політики, розробку державного бюджету відповідно до потреб різних

груп, відбувається координація діяльності між інститутами громадянського суспільства і державним апаратом задля підвищення рівня добробуту осіб.

Конституційний Суд України у рішенні від 22 травня 2018 року №5-р/2018, аналізуючи питання щодо соціального забезпечення військовослужбовців, зауважив, що «зміст права на соціальний захист, гарантований статтею 46 Конституції України, узгоджується з її приписами, за якими, зокрема, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (частина перша статті 3); зазначені положення Основного Закону України зобов'язують державу створити ефективну систему соціального захисту різних категорій осіб; заходи соціального захисту мають втілювати ідеї соціальної солідарності та справедливості, бути спрямовані на охорону і захист особи при настанні можливих соціальних ризиків (абзаци третій, четвертий підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини)» [197]. Така позиція органу конституційної юстиції підтверджує думку, що соціальна солідарність покликана забезпечити права та свободи людини у разі настання несприятливих обставин у житті людини.

Також Конституційний Суд України звертає увагу, що «зі змісту статті 46 Основного Закону України випливає, що держава зобов'язана здійснювати соціальний захист насамперед тих осіб, які не можуть самотійно себе забезпечити шляхом реалізації права на працю та/або позбавлені засобів існування. При цьому соціальна орієнтованість держави та принцип соціальної солідарності не можуть замінити особисту відповідальність людини за власну долю та добробут своєї сім'ї. Державна система соціального захисту має заохочувати і не повинна стримувати прагнення особи покращити умови життя для себе і своєї сім'ї (абзац перший пункту 6 мотивувальної частини)» [200].

Таким чином, соціальна солідарність є базовою цінністю соціальної держави, так як шляхом консолідації суспільства та соціального партнерства між державою, соціумом, громадянського суспільства та особою відбувається постійний соціальний діалог з метою вирішення конфліктних ситуацій чи поліпшення умов життя. Діяльність держави, її політика а економіка повинні бути

спрямовані на задоволення добробуту кожної особи, а не на власне збагачення. Соціальна солідарність направлена на досягнення гармонії між загальним і індивідуальним, соціальними інтересами суспільства і людини. Державна діяльність враховує необхідність підтримання соціально незахищених верств населення, стимулюючи їх при цьому до праці.

Враховуючи викладене у підрозділі, можна дійти висновку, що загальна характеристика цінностей у соціальній державі дає розуміння концептуальних положень, які виступають основоположними векторами у діяльності держави у соціальній сфері, визначають соціальну політику держави, створюють і гарантують нормативи і стандарти соціального захисту та забезпечення.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА МОДЕЛЬ

2.1. Формування вітчизняної моделі соціальної держави: реалії та перспективи

Прийняття 24 серпня 1991 року Верховною Радою України історично важливого документа - Акту проголошення незалежності України [100], стало початком відліку становлення української державності, а також вибором вектору розвитку України як самостійної незалежної держави на міжнародній арені. Однак перехід від адміністративного типу економіки до ринкової поставив перед державою низку проблемних питань, а запровадження східноєвропейського досвіду не було можливим, оскільки останні стали на шлях модернізації вже маючи елементи ринку такі як: приватна власність, конкуренція, біржі та цінні папери.

Як наслідок, в Україні почалася соціально-економічна криза, яка виражалась у зниженні рівня життя більшості населення, що опинилось за межею бідності, доходи людей не давали змоги для забезпечення базових потреб людини, а саме суспільство поділилось на два нерівних класи: багатих та бідних.

Трансформаційні процеси, які відбувались у період соціально-економічної кризи, призвели до того, що економіка зазнала обвалу, так, як наслідок, зниження зайнятості та рівня доходів людей. Рівень життя населення стрімко знизився, що відбувалось насамперед за рахунок низького рівня реальних доходів громадян (порівняно з європейськими країнами з перехідною економікою, та навіть порівняно з іншими країнами пострадянського простору) та високих показників диференціації населення за рівнем добробуту і значних масштабів незареєстрованих доходів [115, с. 112; 256, с. 117]. Рівень соціально-економічного добробуту населення України різко знизився, що відобразилося на усіх сферах

життя в державі. Про достовірність наведеного свідчать також різноманітні дослідження, серед яких праці О.Г. Іванченко [83], В. Г. Кременя [103] С. В. Кульчицького [109], О.В. Щербанюк [28], Т.А. Латковська [113] та ін. [51; 127].

Невизначеність соціальної політики того часу призвела до хаотичних змін у економічній та соціальній сферах життя суспільства. Збільшувався зовнішній борг, скорочувався випуск товарів народного споживання. Все це підтверджується і статистичними даними, зокрема, у 1993 році виробництво промислової продукції знизилось на 21%. Місячна інфляція восени перевищила 75%, а вже у грудні – 90%, що говорить про її надзвичайно стрімкі темпи. За даними Світового банку, у другій половині 1993 року рівень інфляції в Україні був найвищим у світі та перевищив показники часів світових воєн [170]. Все це призвело до зростання невдоволеності у суспільстві. Таким чином, наслідком падіння рівня життя, збільшення цін на споживчому ринку стає, як зазначалось вище, розшарування та початок розколу суспільства.

З огляду на зазначене цікавою є думка А.М. Гриненко, який виокремлював і позитивні аспекти соціальної політики, яка панувала у тому історичному періоді, такі як: зміна ролі держави у здійсненні соціальної політики та скорочення масштабів державного втручання у соціально-економічну сферу; зміна соціальної позиції особистості стосовно держави, збільшення частки її соціальної функції та відповідальності, формування недержавних інститутів, що беруть участь у здійсненні соціальної політики; перерозподіл повноважень в управлінні соціальною сферою у бік регіональних і місцевих органів влади, зміна структури і функцій соціальних відомств. А найбільш позитивним моментом науковець вказував поступове правове врегулювання соціальної сфери [50, с. 88]. Так, здебільшого варто погодитися із наведеним, попри це, формування вектору соціального розвитку державності в Україні відбувалось в умовах відсутності належного рівня правового забезпечення реалізації прав людини. Відсутність нового демократичного Основного Закону вже незалежної держави України також мала негативні наслідки. На далі було укладено Конституційну Угоду між Верховною Радою України як єдиним законодавчим органом та Президентом

України як главою держави та главою виконавчої влади, а потім прийнято Конституцію, але період, коли суспільство потребувало нового фундаментального акту, який відповідав би реаліям незалежної держави, був досить тривалим.

Проголошення на конституційному рівні України як соціальної держави, означало взяття на себе державою зобов'язання щодо забезпечення міжнародних соціальних стандартів, здійснюючи активну участь у житті соціуму та у духовній, економічній, культурній сфері кожної окремої особистості.

Відповідна конституційна норма була і залишається фактично нормою-ціллю, тобто «програмуванням» всього чинного та майбутнього законодавства нашої держави щодо розвитку українського суспільства у соціальній сфері, а також виступає принципом засад конституційного ладу та чинником регулювання багатьох галузей української системи права. Попри закріплення на конституційному рівні положення, що Україна – це соціальна держава, вона дотепер залишається у перехідному періоді. Водночас, реалізація цієї концепції в перехідний період ускладнена з різних причин: матеріальних, політичних, юридичних та ін. Невід'ємним елементом такого періоду на шляху до побудови соціальної держави є проблеми, пов'язані із правовим та інституційним забезпеченням досягнення цієї мети.

В означеному контексті особливої актуальності набуває саме визначення моделі соціальної держави, згідно з якою має відбуватися державне будівництво та правове реформування. Адже оскільки включення до Конституції такої норми не передбачає відповідного законодавчого закріплення конкретної моделі соціальної держави, то для визначення найбільш оптимальної її моделі необхідно розглянути існуючі.

Для початку доцільно визначити, що саме розуміється під категорією «модель соціальної держави». Так, Д.М. Скавронський визначає «модель соціальної держави» як систему сформульовану міжнародним співтовариством для сучасного типу ринкового господарювання, яка «полягає у політичному та правовому упорядкуванні життя суспільства на засадах гуманізму, виконанні державою комплексу соціально-захисних функцій, створенні умов для розвитку

громадянського суспільства» [220]. Це визначення є досить цікавим, але не дає чіткого розуміння досліджуваної категорії, оскільки упускає розкриття самого терміну «модель» та зміщує змістовний акцент на дефініцію самої соціальної держави.

З цієї точки зору більш вдалим виглядає визначення надане Н.М. Хомою: «Модель соціальної держави – це певний її образ, який визначає джерела й обсяги фінансування соціальної сфери, пріоритетність певного виду прав людини, ступінь охоплення населення соціальними послугами, якості наданих послуг. Моделі відрізняються насамперед підходами до меж державного втручання, масштабами соціально-забезпечувальної діяльності держави» [253]. Це тлумачення досліджуваної категорії «модель соціальної держави» є цілком повним та розкриває зміст обох понять, об'єднаних в категорію. Так само і академічний тлумачний словник української мови поміж іншого пропонує визначення слова «модель» як зразок якого-небудь нового виробу, взірцевий примірник чогось [126, с. 776].

Таким чином, релевантним у контексті поточного дослідження буде визначення категорії «модель соціальної держави» як зразок, взірцевий (ідеальний) спосіб побудови та функціонування соціальної держави.

Класифікація моделей соціальної держави здійснювалася за різними критеріями, зокрема І. О. Кресіна пропонує виділяти моделі соціальної держави за критерієм часу виникнення, а саме: класичні моделі, які модернізуються, та неомоделі, які лише формуються та не готові до впровадження. До перших необхідно віднести соціал-демократичну, корпоративістську, ліберальну моделі, а до других, зокрема, проект єдиної соціальної моделі Європейського Союзу [104, с. 188].

Наукова спільнота також пропонує типологію соціальних держав за таким класифікаційним критерієм як декомодифікація, яка являє собою міру соціальної політики держави, соціально-майновий поділ населення та надає індивідові можливість підтримувати певні стандарти існування незалежно від його участі у створенні матеріальних благ, а також на основі майнового розшарування у

суспільстві. Вказана класифікація була запропонована Г. Еспінг Андерсоном [7, с. 37]. Так виокремлюють ліберальну (мінімалістську) модель англomовного світу, консервативну (доходозаміщувальну) модель держави добробуту, яка характерна для континентальної частини Західної Європи, соціал-демократичну модель (егалітарні та всеосяжні держави добробуту Скандинавії).

На думку Н. Ферніса та Т. Тілтона, слід виокремлювати такі три основні моделі соціальної держави: «позитивна держава соціального захисту», «держава соціального захисту», «соціальна держава загального добробуту» [9, с. 1–21]. У цій же класифікації основним критерієм цієї класифікації виступає співвідношення цінностей соціальної справедливості і свободи. Водночас, «у німецькій політичній соціології, на відміну від наведеної класифікації, виділяють ліберальну, консервативну і соціал-демократичну соціальну державу, які відрізняються одна від одної низкою індикаторів та ознак» [33, с. 130–145]. До цих ознак належать відмінності культурного і політичного статусу різних держав, своєрідність менталітету, історичні особливості, співвідношення публічної влади та громадянського суспільства.

Якщо співставити наведені класифікації, то можна побачити подібність позитивної держави соціального захисту і ліберальної соціальної держави, держави соціального захисту і консервативної, соціальної держави загального добробуту і соціал-демократичної соціальної держави.

Автори зазвичай відносять ті ж держави до подібних моделей, як правило поєднуючи в одну модель США та Великобританію, до другої моделі відносять – ФРН, Францію, Італію, до третьої – Швецію, Норвегію, Данію та ін. Тобто, різні класифікації, які, наголошуючи на різних критеріях, загалом підкреслюють ту ж саму географічну подібність: США – Великобританія, Німеччина – скандинавські країни, що пов'язано із особливостями розвитку та становлення цих держав. Така подібність спричинена схожими умовами становлення держав та ментально-культурною близькістю населення.

З іншого боку Д. М. Скавронський наводить класифікацію моделей соціальної держави, згідно з якою виокремлюються чотири моделі, але лише

європейські: «континентальна модель, яка ґрунтується на схемах страхування, що співвідносяться із зайнятістю: південноєвропейська модель, заснована на пріоритетній ролі сім'ї; система британського ринкового типу; скандинавська, що ґрунтується на принципі загального охоплення. Відмінність між цими моделями в тому, хто несе остаточну відповідальність за соціальний захист особи – сім'я, держава або ринок» [220]. Така класифікація є цілком обґрунтованою, хоч і не охоплює всі можливі варіації моделей соціальної держави та відповідні країни. Показово, що і в цій класифікації можна простежити вплив географічного та культурно-ментального чинників.

За класифікацією, запропонованою А. Готьє, виокремлено чотири соціальні моделі: «соціально-демократичну, консервативну, південно-європейську і ліберальну» [11, с. 453]. Така класифікація в цілому побудована на тих же критеріях, що і попередні та враховує географічні закономірності функціонування відповідних моделей.

Своєю чергою у документах Єврокомісії виокремлюються такі моделі: 1) континентальна (модель Бісмарка) – ця модель встановлює тісний зв'язок рівня соціального захисту та тривалості професійної діяльності. Її фундамент складає механізм соціального страхування, а соціальні видатки фінансуються, переважно, за рахунок страхових внесків роботодавців та застрахованих працівників. Тобто, ця модель характеризується реалізацією принципу еквівалентності, коли величина страхових виплат визначається величиною страхових внесків. Для осіб та домогосподарств із обмеженими можливостями активної трудової участі зберігається національна солідарність; 2) англосаксонська модель (модель Беверіджа) передбачає, що будь-яка особа, незалежно від належності до працюючого населення, має право на мінімальний захист у випадках хвороби, старості чи іншої причини скорочення доходів. Перевага у цій моделі надається принципу національної солідарності, яка будується на концепції розподільної справедливості. Зазвичай понад системою «національної солідарності» зводяться додаткові «прошарки» колективного професійного (та/або міжпрофесійного) або індивідуального характеру, що дає нові підстави для варіювання моделей;

скандинавська (північна) модель, попередньою необхідною умовою функціонування якої є високоорганізоване суспільство, сформоване на відданості принципам інституційного суспільства добробуту; 3) південноєвропейська (південна) модель, що розвивається, є перехідною; західні дослідники відзначають її «рудиментарність» та характерну їй асиметричність структури соціальних видатків [8, с. 18–19]; рівень соціальної захищеності відносно низький, а завдання соціального захисту часто розглядається як справа родичів і сім'ї. Треба зазначити, що і ця класифікація не має значної відмінності за критеріями виокремлення окремих моделей, в її основу також покладені історичні особливості, ментальність, роль держави у забезпеченні соціального захисту та регулюванні економіки.

З аналізу зазначених класифікацій чітко простежується залежність моделі соціальної держави від історичних умов формування, соціо-культурної традиції, співвідношення участі держави у регулюванні економіки, ринку праці та забезпеченні гідного рівня життя. Разом з цим, сучасний світ, охоплений глобалізаційними процесами, відчуває беззаперечний вплив наддержавних утворень, таких як Європейський Союз, що безсумнівно вплинуло і на існуючі моделі соціальної держави. З огляду на наведене, розділити моделі соціальної держави у чистому вигляді неможливо, а тому проаналізовані класифікації мають більше наукове та теоретичне значення аніж практичне. Для визначення оптимальної моделі соціальної держави для України необхідно більш детально розглянути основні запропоновані моделі.

Зокрема, соціал-демократична модель соціальної держави (її ще називають за територіальною ознакою – скандинавська) характеризується фінансуванням соціального забезпечення шляхом прогресивного оподаткування, державним рівнем урегульованості умов праці та мінімізації розриву доходів індивідів та родин. У цій моделі соціальні гарантії передбачені і державою, і не державними структурами. Соціальна політика держави спрямована на забезпечення всіх громадян місцем роботи.

Формальна відсутність безробіття утворює стабільну податкову систему. Урегульоване оподаткування дає змогу державі здійснювати перерозподіл централізованого фонду коштів, забезпечуючи громадян соціальною допомогою. Напрямки соціальної політики безпосередньо впливають із соціальних прав населення.

Ліберальна модель, своєю чергою, «спрямована на активізацію працездатного населення, максимальне використання ринкових механізмів у вирішенні соціальних проблем, поєднуючи при цьому короткострокові заходи для якнайшвидшого виходу з фінансово-економічної кризи та перспективного реформування. Ідеологія індивідуалізму утворює ціннісне ядро ліберальної демократії, а саме на неї спирається держава, формуючи завдання і напрацьовуючи механізми соціальної політики» [131, с. 4–12].

В ідеалі – держава стимулює індивідуальну активність громадян та активізує їх до праці, підприємництва. Правова база цієї концепції сфокусована на громадянських правах (наприклад, рівність громадян незалежно від расових, статевих, етнічних та інших ознак), а захист соціальних прав переважно перекладається на громадські організації й безпосередньо особу. Тобто в такій державі пріоритет віддається громадянським та політичним правам, а соціальним відводиться друге місце. Вказана модель соціальної держави стала концептуальним підходом соціального розвитку у Сполучених Штатах Америки. Досвід запровадження зазначених теоретичних ідей та практичних заходів підтвердив необхідність взаємодії систем державних, приватних та громадянських інститутів, а також кожного окремо взятого працездатного громадянина у вирішенні соціальних проблем за збереження координаційної та контрольної ролі держави.

Корпоративістська модель характеризується перевантаженням соціальними послугами, головний акцент ставиться на розширення приватного сектора у соціальній сфері, підвищення рівня страхових, медичних та пенсійних внесків, а також підтримання державою самозайнятості та тимчасової зайнятості населення. Таким чином, в основі корпоративної моделі соціальної держави

лежить принцип корпоративності, що передбачає максимум відповідальності корпорації за долю своїх працівників. Фінансовим підґрунтям такої моделі є насамперед страхові внески корпорацій. За цієї моделі велику роль у здійсненні соціальної політики відіграють організації-роботодавці, для яких соціальна політика, своєю чергою, виступає вагомим елементом системи управління трудовими ресурсами.

Аналізуючи, яка ж із моделей соціальної держави може бути найбільш ефективною для України, необхідно врахувати як той шлях, який пройшла держава із моменту проголошення її незалежності, так і поточні умови її функціонування. Так, в Україні із здобуттям незалежності постало питання про визначення вектору подальшого розвитку, в тому числі і побудови соціальної політики та обрання моделі соціальної держави.

Після 1991 року в державі панувала певна ейфорія щодо її перспектив економічного процвітання в майбутньому. Такі сподівання були цілком справедливими, адже держава мала значний аграрний та промисловий потенціал. Поширеною була теза про те, що Україна була годувальником усього Радянського Союзу, а знявши цей тягар, Україна мала би бути успішною в досягненні мети соціальної держави. Однак невдалі економічні реформи, спад виробництва, як наслідок, зниження доходів призвели до звуження соціальної відповідальності держави перед громадянами, які залишилися наодинці зі своїми проблемами. Підтвердженням наведеного серед іншого слугує доповідь Президента України «Про основні засади економічної та соціальної політики» від 19.10.1994 [170]. Так, у цій доповіді констатується загострення кризових процесів у державі та наголошено, що перехід від адміністративно-директивної до ринкової економіки, тобто в принципово іншу систему економічних координат, не може бути безболісним. Унаслідок процесів перехідного періоду Україна зіткнулася зі спадом виробництва, зниженням життєвого рівня народу, інфляційними процесами, безробіттям.

Країни Центральної та Східної Європи в процесі реформ також зіткнулися з такими ж проблемами, але, на відміну від України, змогли з ними впоратися.

Ситуація, в якій була економіка України, не має історичних аналогів. За наявними оцінками економічна ситуація в Україні була однією з найскладніших серед усіх постсоціалістичних держав Центральної та Східної Європи, а також країн, що утворилися на теренах колишнього Радянського Союзу, окрім тих, де існували міжнаціональні конфлікти. Це підтверджується тим що, «за перші роки незалежності Україна зіткнулася зі значним спадом економіки, зокрема за 1991-1993 рр. національний дохід скоротився на 39 відсотків. В той же час за роки Великої депресії (1929-1933 рр.) спад виробництва у США не перевищував 25 відсотків. В СРСР під час другої світової війни найнижча позначка падіння промислового виробництва склала 30 %» [170].

З іншого боку, уже в другій половині 1990-х рр. рівень добробуту в деяких країнах (Чехія, Польща, Словаччина) почав зростати [212]. Для нашої ж держави соціальні наслідки реформ в Україні виявилися важкими, оскільки Україна, як і низка країн Центральної та Східної Європи обрала ліберальний варіант соціально-економічних та правової реформ. Для вітчизняного суспільства, яке існувало в умовах зарегульованості та диктатури, ліберальна модель була діаметрально протилежною звичному стану речей. Така модель ґрунтується на наявності у суспільній свідомості віри в регулюючі можливості ринку з розвинутою системою приватної благодійності, що не відповідало правовій свідомості населення України у той період. Впровадження ліберальної моделі соціальної держави у суспільстві, для якого нехарактерним було домінування приватної власності, ринкових відносин і вплив ліберальної трудової етики стало складним завданням, адже стихійне звільнення ринку не супроводжувалося ні формуванням ефективної системи соціального захисту, ні послідовною промисловою політикою та політикою зайнятості, які стимулювали б ефективний продаж трудових ресурсів.

Одним із наслідків такого реформування стало протиріччя, що виникло і продовжує посилюватися між все ще досить високим освітнім і професійно-кваліфікаційним потенціалом населення, з одного боку, і погіршенням умов і якості зайнятості, з іншого боку. Неминуче зростання соціальних проблем у цих

умовах значною мірою зумовлено зростанням недовикористання трудового потенціалу, його знеціненням і поступовою деградацією.

Період реформування характеризувався звуженням можливостей ефективної зайнятості населення України. Паралельно зі зростанням відкритого та латентного безробіття відбувався відтік робочої сили з галузей, які забезпечують збереження та розвиток робочої сили, інноваційну діяльність та насичення споживчого ринку [158]. Падіння рівня доходів і життєвого рівня значної частини населення внаслідок знецінення трудового потенціалу є найважливішим критерієм соціальної неблагополуччя. Проте зведення соціальної вартості реформ до втрачених доходів закладає методологічну основу для обмеження соціальної політики перерозподілом частини ВВП на користь найбільш вразливих верств населення.

Водночас слід звернути увагу на інші аспекти цієї проблеми. Час показав, що різке зниження соціальної захищеності населення, до якого не були готові українці, мали руйнівний вплив на трудовий потенціал. Відзначені диспропорції у зайнятості, породжені різними чинниками і, насамперед, деінституціоналізацією ринку праці, слабкістю законодавчої бази, недостатнім розвитком продуктивних сил і лише як наслідок – наявністю монополістичних недержавних підприємств. Через майже 30 років після початку реформ можна констатувати, що Україні не вдалося досягти рівня соціально-економічного успіху. Тобто, соціальної держави, яку проголошено в Україні у статті 1 Конституції України, не побудовано.

Зазначене свідчить про невідповідність ліберальної моделі соціальної держави соціально-політичним умовам, в яких функціонує Українська держава.

Понад це, на сьогодні процес побудови соціальної держави в Україні спіткали нові перепони, серед яких запровадження карантину, введення воєнного стану, окупація частини територій та активні бойові дії.

Спочатку глобальна пандемія призвела до уповільнення глобальної економіки, і як наслідок – зростання безробіття, проблеми продовольчої забезпеченості, а також багатьох інших негараздів. Економіки більшості країн уже увійшли в кризовий стан, зросли показники державного боргу. Як справедливо зазначила Т. П. Хлівнюк, «внаслідок впливу пандемії на глобальному рівні були

відсутні перспективи очікуваного зростання на найближчі роки, яке вже намітилося після глобальної фінансової кризи 2008 року, але нині прогрес останнього десятиліття для виходу з фінансової кризи знівельований» [249].

Україна не стала винятком і також зазнала впливу запровадження карантину на всі сфери життя суспільства, ще цілком на оговтавшись від перехідного періоду. За даними Міністерства соціальної політики України «38,5% жителів України в 2019 році жили на менше ніж 2 тис. грн. на місяць, а в 2020 році мало бути 45%» [14]. Це означає, що соціальні програми, які реалізуються в Україні, не виконують своїх завдань. Фактично, обрана модель соціальної держави в існуючих політико-правових реаліях не працювала на належному рівні. Як показали проведені в Україні реформи, відмова від державного регулювання економіки призвела до втрати основної захисної та системоутворюючої функції служіння держави суспільству. Характерними рисами розвитку держави стало надмірне збільшення чиновницького апарату, посилення лобіювання інтересів окремих груп чиновників та пов'язаних з ними економічних структур в економічній та соціально-політичній сферах. А це, своєю чергою, підвищило рівень корупції, яка проникла в усі сфери українського суспільства. У такому контексті діюча модель соціальної держави просто не могла бути ефективною.

В подальшому, після повномасштабного вторгнення на територію України російської федерації, у зв'язку із тимчасовою окупацією частини територій та бойовими діями на території держави зросла кількість внутрішньо переміщених осіб, що станом 23.08.2022 за даними Міжнародної організації з міграції становила 6,9 млн. осіб [89]. Для порівняння – станом на березень 2015 року кількість внутрішньо переміщених осіб сягала 2 млн. людей [32]. Збільшення числа внутрішньо переміщених осіб у державі у свою чергу збільшує навантаження на систему соціального захисту та на державний механізм в цілому.

Міграційні потоки докорінно змінюють перерозподіл трудових ресурсів, спричиняють нову хвилю безробіття та необхідність посилення державної підтримки населення. Зокрема «половина внутрішньо переміщених осіб (44%) працездатного віку зараз не отримують жодного доходу» [89]. Таким чином, до

найнагальніших потреб по всій Україні належать фінансова допомога, ліки та матеріали для ремонту і будівництва.

З боку держави вживаються заходи оперативного реагування на такі потреби населення. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 04.03.2022 р. № 199 запроваджено «надання у 2022 році застрахованим особам одноразової матеріальної допомоги з державного бюджету у зв'язку із втратою частини заробітної плати (доходу), робота (економічна діяльність) яких тимчасово зупинена внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні, а саме надання допомоги в рамках програми «ЄПідтримка» [143]. Крім того, в рамках зазначеної програми Кабінетом Міністрів України прийнято постанову «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану» [142] від 28.02.2022 року № 168, що передбачили окрему фінансову підтримку цим категоріям населення.

Тобто, державою вживаються заходи щодо врегулювання соціально-економічної кризи спричиненої війною, тим самим створюється надмірне навантаження на державний бюджет, що в свою чергу створює проблеми із фінансуванням сектору бюджетних організацій і державної служби. Акцент балансу взаємодії держави та громадянського суспільства змістився із підходу найменшого втручання до найбільшого сприяння. Як і зазначалося вище, ліберальна модель соціальної держави не спроможна ефективно функціонувати у такій соціально-економічній ситуації у державі, що спричиняє необхідність пошуку нових варіантів побудови соціальної держави в Україні. Так, для ліберальної моделі соціальної держави характерний принцип індивідуалізму, який передбачає особисту відповідальність кожного за свою долю, долю своєї родини. У такій моделі роль державних структур щодо реалізації соціальної політики мінімізована, основними її акторами виступають особа та різні недержавні організації, зокрема соціально-страхові фонди й асоціації.

Фінансовий фундамент реалізації соціальних програм у ліберальній моделі створюють приватні заощадження, приватне страхування, а не кошти державного

бюджету. Втім, за даними опитування, проведеного Міжнародною організацією з міграції, заробітну плату як основне джерело доходу після переміщення зазначили лише 24% внутрішньо переміщених осіб, а решта вказали, що покладаються на державну підтримку. Як наслідок, «більшість переміщених домогосподарств вдалися до таких заходів, як скорочення видатків (70%), включно з витратами на харчі, а третина взяла кредити» [89]. Тобто, в умовах масових переміщень населення, спричинених бойовими діями та тимчасовою окупацією, збереження індивідуального фінансового фундаменту, як в ліберальній моделі, виявилось неможливим.

На державу мала би покладатися відповідальність виключно за гарантування мінімальних доходів усіх громадян та добробут найбільш вразливих верст населення. Водночас за ліберальної моделі соціальної держави, держава стимулює створення та розвиток у суспільстві різних форм недержавного соціального страхування та соціальної підтримки, а також різних способів отримання і підвищення громадянами своїх доходів.

Таким чином, за ліберальної моделі держава бере участь у реалізації соціальної політики опосередковано – не через фінансування соціальних програм зі свого бюджету, а через організаційно-правову інституалізацію недержавних фінансових потоків на соціальні потреби і водночас через розвиток усієї ринкової інфраструктури отримання доходів у суспільстві. Наслідки збройної агресії російської федерації призвели до неспроможності участі держави у реалізації соціальної політики опосередковано, виникла потреба застосування засобів прямого впливу (бюджетне фінансування, запровадження державних програм підтримки бізнесу, державне кредитування бізнесу).

То ж під час запровадження режиму воєнного стану та після його завершення така модель соціальної держави в Україні не зможе забезпечити стабілізацію соціально-економічної ситуації та вихід держави із кризи, спричиненої війною. Це в свою чергу підтверджує, ще й той факт, що події 2014 року та анексія Криму призвели до нової хвилі економічного спаду в Україні [82].

Хоч непослідовність соціальних реформ в залежності від політичного керівництва держави також відіграла свою роль у неспішності побудови соціальної держави.

Повоєнний період існування України обов'язково буде характеризуватися пошуком нових підходів щодо розробки стабілізаційних заходів відновлення соціально-економічного розвитку регіонів країни, встановлення нового балансу втручання держави у громадянське суспільство у зв'язку зі значними руйнуваннями промислової та соціальної інфраструктури та дефіцитом матеріальних і фінансових ресурсів. Враховуючи наведене замість традиційних шляхів, які виправдовували себе в минулому, але малоефективних сьогодні, необхідно проаналізувати світовий досвід і глобальні тренди подолання соціально-економічних та екологічних криз, які відбувалися протягом останніх десятиріч.

Дійсно, пошук моделі побудови соціальної держави у воєнний та післявоєнний періоди в Україні повинен включати аналіз зарубіжного досвіду. Так, у ХХ ст. крім двох світових воєн сталося понад 350 локальних воєн і воєнних конфліктів. Якщо до Першої світової війни зафіксовано всього 36 локальних воєн і воєнних конфліктів, то в період між світовими війнами їх налічувалося 80, а після Другої світової війни – більш як 250. Після 1945 р. у воєнних діях брали участь понад 12 млн. військовослужбовців майже із 100 країн світу, а кількість загиблих перевищила 35 млн. осіб (у роки Першої світової війни загинуло 10 млн. осіб, Другої світової – 54 млн.) [54].

У цьому контексті доцільно знову звернутися до класичних моделей соціальної держави, що пропонувалися Г. Еспінг-Андерсеном, а саме: ліберальна (або англосаксонська), континентально-європейська (консервативна) і скандинавська (або соціально-демократична) [84]. Так, оскільки ліберальна модель, як розглянуто вище, себе не виправдала, доцільно звернути увагу на дві інші моделі у контексті можливості їх застосування до сучасних умов функціонування України. Зокрема скандинавська модель характеризується унікальною комбінацією економічного зростання, високого рівня зайнятості у

державній та недержавній сферах та високим рівнем соціального захисту та соціальних прав [21] .

За скандинавської моделі базове забезпечення соціального захисту всіх громадян відбувається з державного й місцевого бюджетів, сформованих за рахунок податків. Значною мірою це твердження справедливе на сьогодні і для нашої держави, оскільки держава взяла на себе зобов'язання із фінансування відновлення пошкодженого та зруйнованого житла, грошової допомоги особам, що змушені були здійснити внутрішнє переміщення, допомоги особам, що постраждали внаслідок збройної агресії рф.

На відміну від ліберальної моделі, де кожен сам піклується про свій добробут і забезпечення, ця модель соціальної політики заснована на концепції «солідарності», у якій соціальний захист розглядається як справа всього суспільства, а не окремо взятих індивідів [3]. Іноді цю модель також називають солідарною. До країн із скандинавською моделлю соціальної держави належать Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія, а також у Нідерланди і Швейцарія.

Основні принципи скандинавської моделі: «всі люди мають однакову цінність, незалежно від віку й продуктивності; суспільство не може відмовитися від «слабких» елементів і повинне створювати їм умови і надавати можливості для задоволення своїх потреб; соціальні послуги й сервіс надаються на добровільних началах, а в разі браку добровільності, державою можуть вживатися примусові методи; соціальний захист повинен бути безперервним, всебічним і охоплювати всі сфери життя людини; соціальний захист повинен бути гнучким, доступним і здатним вирівнювати соціальні умови для всіх груп населення» [3]. Дотримання наведених принципів спрямоване на скорочення розриву між соціально-вразливими верствами суспільства та суспільством у цілому, що є позитивним фактором скандинавської моделі. Основною рисою моделі є вагома роль держави в усупільненні доходів і загальносоціальних механізмів керування, адже для скандинавського типу соціальної держави характерний універсалізм та перерозподіл доходів шляхом застосування прогресивної моделі оподаткування. До мінусів цієї моделі, які унеможливають її застосування для України на

теперішній час та в післявоєнний період належать значний обсяг бюджетного фінансування різних недержавних служб, необхідність запровадження високих податків. Так, тільки за 5 місяців 2023 року дефіцит державного бюджету склав 401,9 млрд. грн. [235], з огляду на тривалість бойових дій та значний обсяг руйнувань підприємств, замінованість значної частини сільськогосподарських угідь відновити економіку навіть до рівня, який був до початку повномасштабного вторгнення. Втім у цієї моделі є і елементи які могли б позитивно вплинути на запровадження соціальної держави в Україні, а саме: орієнтація політики зайнятості на мінімізацію безробіття, насамперед за рахунок перекваліфікації працівників; розвиток виробничої демократії та ін.

Понад це, на теперішній час скандинавська модель побудови соціальної держави перебуває у стані кризи, яка спричинена процесами, які мали місце на зовнішньополітичній арені, в силу того, що скандинавські країни брали активну участь у міжнародній торгівлі і значна частина прибутків держави залежала від міжнародної ситуації на фінансових ринках та ринках товарів і послуг [15]. Очевидно, що запровадження глобального карантину завдало деструктивного впливу міжнародному товарообігу.

У цьому контексті скандинавські країни, що відносно невеликі за розмірами та кількістю населення залежать від умов міжнародної системи та тенденцій, які для неї є характерними. Економічна глобалізація стала однією із головних загроз сучасній скандинавській моделі соціальної держави через необхідність забезпечення конкурентоспроможності підприємств та відповідного рівня зайнятості населення. Слушною є думка Н. Хоми, яка виокремлює три основних наслідки економічної глобалізації на функціонування соціальної держави в скандинавських країнах: високе оподаткування, детериторіалізація і трудова мобільність [251].

Так, з авторкою варто погодитися, адже високий рівень оподаткування підприємств, що характерний для скандинавської моделі соціальної держави, спричинив несприятливість інвестиційного клімату і створив суспільний запит щодо його зниження з метою покращення інвестиційного клімату. Цілком

логічно, що український бізнес знаходиться у максимально несприятливих умовах, а запровадження високих податків у воєнний чи повоєнний період може бути поштовхом до тінізації доходів. Крім того, можливість зміни податкової політики стала одним із головних питань існування моделі скандинавської соціальної держави. Поряд з цим досліджувана модель залежить від характеру податкових надходжень прямо пропорційно, а отже зміна механізмів оподаткування ставить під загрозу систему соціального захисту. Тобто, зниження ставок оподаткування автоматично означатиме зниження соціальних виплат. Така ситуація у свою чергу актуалізувала проблематику розміщення трудових ресурсів, тобто територіалізації ринку праці. Україна на сьогодні зіткнулася із безпрецедентними міграційними потоками внаслідок бойових дій, а релокований бізнес неспроможний витримати підвищення оподаткування.

Зниження податкових ставок та зменшення бази оподаткування за скандинавської моделі за умови збереження дохідної частини бюджету є можливим лише при максимально повній зайнятості населення, що також неможливо реалізувати в Україні в існуючій ситуації. При цьому децентралізація ринку праці могла б забезпечити збільшення його дохідної частини. Саме тому наступним наслідком економічної глобалізації, що негативно позначився на функціонуванні скандинавської моделі соціальної держави стала детериторізація ринку праці, оскільки, територіалізація ринку праці передбачає поділ країни на окремі регіони з чіткою промисловою спрямованістю. Очевидно, що тимчасово окуповані території України, ще довгий час будуть непридатними для відбудови на них промисловості. В умовах ринкової економіки така потреба передбачає необхідність передачі об'ємного масиву повноважень місцевим органам влади та максимальне дистанціювання держави від ринку. У свою ж чергу трудова мобільність – ще один безпосередній наслідок економічної глобалізації для скандинавської моделі. Важливим чинником виступає ринок потенційних емігрантів та іммігрантів, які можуть виступати виключно фінансистами або ж бенефіціантами [220].

За наведених обставин головна проблема соціальної держави в цьому випадку – формування ринку соціального страхування, який не може ефективно функціонувати в умовах переваги як низько кваліфікованих іммігрантів, так і еміграції висококваліфікованої робочої сили за кордон. Така ситуація створила критичні дилеми в економічній моделі соціальних держав. Соціальна рівність надає можливість вільної освіти з метою зменшення соціальних ризиків на ринку праці. Видатки на освіту фінансуються з державного бюджету, передбачаючи, що ті, хто її отримують, протягом періоду трудової зайнятості повернуть державі витрати у вигляді податків. Така модель виглядає зовсім не адаптованою до ринкових умов, де трудова мобільність – є ключовим елементом, а для соціальної держави перетворюється у довготермінові незастраховані інвестиції.

Крім того, оскільки скандинавські країни мають один із найнижчих в світі темпів зростання кількості населення, то принцип солідарності перерозподілу доходів не спрацьовує, через зменшення кількості працюючого населення.

Враховуючи наведене, застосування скандинавської моделі в Україні не призвело б до очікуваного результату, особливо в післявоєнних умовах.

Наступною є континентально-європейська (консервативна) модель, що впроваджена в країнах із соціально орієнтованою ринковою економікою, а саме: Німеччина, Австрія, Італія, Франція, Нідерланди. «Для цієї моделі характерна опора на правове регулювання системи соціального забезпечення. Вперше ця модель була розроблена наприкінці 40-х рр. XX ст. Християнсько-демократичною партією Німеччини, і викладена у так званих дюссельдорфських принципах, які включали у себе «природне право на роботу», «соціальне страхування як основу соціальної безпеки» та «соціальне страхування згідно з доведеною потребою із суспільних фондів поза соціальним страхуванням» [223].

Основою континентально-європейської моделі соціальної держави виступає об'єднання зусиль у розв'язанні соціальних проблем, коли відповідальність окремого підприємця замінена системою їх обов'язкової колективної відповідальності під контролем держави. Зазначена модель допускає наявність корпоративної системи соціального захисту в рамках підприємств.

У таких державах публічна влада використовує соціальне партнерство у якості механізму погодження інтересів найманих робітників і роботодавців, та водночас інструменту врегулювання класової боротьби з метою підвищення рівня соціальної захищеності зайнятого населення. Разом з цим, запровадження зазначеної моделі неможливе без високоорганізованого громадянського суспільства. Як зазначає Д. Сковронський, «корпоративний тип соціальної держави поєднує у собі різні риси: яскраво виражена стратифікація як за рівнем доходу (особливо у Франції), так і за соціальним статусом» [220]. Цю думку можна вважати слушною, адже позиції держави за цієї моделі значно сильніші, а бюджетні відрахування на соціальні заходи приблизно дорівнюють страховим внескам працівників і роботодавців. Показово, що на відміну від скандинавської моделі основні канали перерозподілу доходів є державними, або підконтрольними їй.

Соціальна держава континентально-європейської моделі прагне надавати перевагу системі страхового захисту, а розмір соціальних виплат перебуває в пропорційній залежності від трудових доходів і розмірів відрахувань на страхові платежі.

«Характерною рисою континентально-європейської моделі є «самоврядність» страхових кас, що перебувають у спільному веденні власників підприємств і впливових профспілок, які представляють інтереси найманих робітників» [55]. Так, обсяг та розміри гарантованих виплат по безробіттю залежить від виробничого стажу, а строки – від тривалості сплати страхових внесків, їхньої величини й віку працівника. У багатьох країнах період виплат допомоги з безробіття збільшений для осіб старше 50 років. Вбачається, що такий механізм є достатньо ефективним.

У цьому контексті цікавим є досвід Німеччини, яка досягла швидкого та ефективного економічного відновлення після Другої Світової війни. «Німецьке економічне диво» - це зразок вдалого виходу з гострої кризи в результаті виважених та злагоджених дій керівництва держави, що втримало політичну стабільність і збалансувало втручання держави в економічне життя країни на основі створення бази для швидкого розвитку економіки разом із зовнішньо-

економічною підтримкою. Саме в Німеччині вперше з'явилося чітке розуміння того, що держава повинна надавати підтримку вразливим верствам населення, а соціальна благодійність – одне із її обов'язкових завдань [92]

Міністр економіки Німеччини Л. Ерхард, який увійшов в історію як батько «німецького економічного дива», заклав фундамент соціальної ринкової економіки, почавши у 1948 р. економічну і грошову реформу, що у свою чергу стали основою побудови німецької моделі соціальної держави.

Основні тези його плану такі: зробити економіку передбачуваною; за допомогою одержуваних завдяки «плану Маршалла» коштів добитися тривалого стабільного поживлення; при важкому матеріальному руйнуванні економіки доцільно почати оновлення речового виробничого капіталу для забезпечення високої продуктивності праці; підвищення продуктивності праці необхідно добитися стимулюванням виробництва споживчих товарів; кінцевою метою будь-якого господарювання може бути тільки споживання [76].

Головними елементами запропонованої Л. Ерхардом моделі розвитку «соціального ринкового господарства» були:

- «– цільова настанова – високий рівень добробуту всіх верств населення;
- шлях досягнення мети – вільна ринкова конкуренція і приватне підприємництво;
- ключова умова досягнення мети – активна участь держави в забезпеченні передумов і умов конкуренції» [76].

Концепція «соціального ринкового господарства» Л. Ерхарда, заохочуючи приватну конкуренцію і створюючи товарний достаток, за допомогою прийнятого закону про попит і пропозицію, утримувала ринок у певних межах і зменшувала його негативні наслідки для соціально незахищених груп (безробітних, малозабезпечених тощо), а також надавала підтримку через дотації деяким галузям (сільському господарству, гірничодобувній і суднобудівній промисловості). Крім того, було вжито спеціальних заходів щодо недопущення надмірної концентрації виробництва і капіталу, щоб уникнути формування монополій [76].

Запропонована Л. Ерхардом модель соціально-ринкової економіки зумовила успіх концепції устрою держави. Вона показала вдале поєднання економічної та соціальної політик. Історія економічного відродження Німеччини після Другої світової війни є одним з прикладів успішної реалізації ідей лібералізації економіки за збалансованої участі держави в економічному житті. Втім, запропонована Л. Ерхардом модель відрізняється від сучасного розуміння ліберальної держави, адже держава приймає участь у регулюванні економічних процесів та забезпеченні соціального захисту населення не опосередковано, а як активний суб'єкт. Саме такий рівень втручання держави на сьогодні виглядає більш ефективним для України, адже зниження рівня доходу населення, значні втрати виробництв, масове безробіття неможливо подолати без активної підтримки населення з боку держави.

Підкреслюється, що побудова соціальної держави в Німеччині була поступовим та тривалим процесом. Німецька Конституція 1949 р. закріпила не лише принцип правової держави, але й, що не менш важливо, принцип соціальної держави. Так, ст. 20 Основного Закону визначає Німеччину як «соціальну федеративну державу», тоді як ч. 1 ст. 28 вимагає утворення правового режиму, сумісного із «принципами республіканської, демократичної та соціальної держави, що характеризується принципом верховенства права». Таким чином, Основний Закон встановлює загальні межі обов'язків держави в економічній і соціальній сферах. Варто додати, що вказані принципи визначаються антиноміями конституційно-правової державності [29]. Основний Закон ФРН поєднує в цьому аспекті як елементи соціальної політики кайзерівської Німеччини (участь держави у розподілі матеріального добробуту, підпорядкування економічних рішень політичним вимогам), так і ліберально-демократичні принципи Веймарської республіки [222, с. 33].

Головна ідея, яку покладено в основу принципу німецької моделі соціальної держави, полягає в тому, що держава несе відповідальність за забезпечення основних потреб усіх своїх громадян. Хоч таке підґрунтя Основного Закону Німеччини і відповідає сучасним тенденціям, воно базується на

історичних лютеранських традиціях німецького права, за якими відносини між сувереном і народом ґрунтуються на взаємних обов'язках – піддані зв'язані обов'язком вірності своєму суверену, тоді як суверен зобов'язаний забезпечувати добробут своїх підданих. Зазначене цілком логічно, адже модель соціальної держави, яка сформувалася історично, як правило, ґрунтується не лише на правових нормах, а й на ментальності населення та його культурній традиції, що знаходить своє відображення у суспільній правосвідомості, що у свою чергу свідчить про складність зміни моделі соціальної держави, адже це включає не тільки економічні і політичні реформи, але і зміну підходу у правосвідомості населення держави.

На теперішній час німецька модель соціальної держави включає не лише обов'язок запровадження та ефективного керівництва системою соціального забезпечення, але й активного перерозподілу соціальних благ. Тут особливе значення має поняття суспільного добробуту, на якому ґрунтується німецька модель соціальної держави. Основна мета суспільного добробуту полягає у тому, що ні одна особа не повинна жити у бідності. Згідно з німецькою моделлю соціальної держави функції соціальної держави змінюються не тільки в часі, а й залежно від політичної ситуації, регіональних умов соціально-економічного розвитку, що цілком логічно та свідчить про її адаптивність, завдяки чому вона стає здатною до самооновлення та модернізації залежно від зміни внутрішніх і зовнішніх чинників.

На відміну від колишньої держави загального добробуту, яка була утопічною, сучасна соціальна держава має ґрунтуватися на створенні умов для реалізації особою своїх здібностей, формування власної ініціативи громадян з підвищення їх особистого добробуту. За такої моделі на державу також покладається відповідальність за виправлення збоїв у діяльності ринкового механізму [252].

Саме німецька модель соціальної держави із її адаптивністю могла б бути взята за основу для побудови соціальної держави в Україні як у період воєнного запровадження воєнного стану, так і в післявоєнний період. У цьому контексті

суспільству варто визначитися із межами втручання державної влади у його діяльність та життя кожного індивіда.

Таким чином, встановивши об'єктивні рамки державного впливу, можна спрогнозувати структурні і функціональні зрушення в державному апараті, політичній та правовій системі суспільства. Поряд з цим, вирішуючи таке питання не можна абсолютизувати можливості держави, межі функціонування державної влади реально лімітовані багатьма факторами: економічними відносинами в суспільстві; потребами і інтересами економічно домінуючої частини суспільства; впливом провідних іноземних держав; соціально-біологічної природи особистості; культурним рівнем суспільства. Зрозуміло, що і ринкові відносини не можуть самостійно розвиватися і автоматично забезпечувати такі відносини власності, які здатні привести до безбідного існування всього населення України. Перехід від кризи до стабілізації неможливий без активного втручання в ці процеси держави.

2.2. Україна як соціальна держава: конституційні положення та проблеми їх реалізації

Встановлення, закріплення та забезпечення соціальної держави відбувається через систему конституційних прав соціального характеру і є надзвичайно важливим моментом законотворчої діяльності, впливає на внутрішнє структурування та юридичну систематизацію означеного кола соціальних прав. У Конституції України соціальні права визначені й закріплені у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Проте ретельне вивчення цього розділу дає підстави для висновку про відсутність чіткої внутрішньої структури цього розділу. Справді, соціальні, політичні, громадянські, економічні, культурні, природні права не лише не систематизовані, але й подані у перервній послідовності. Це питання не лише суто теоретичного чи системного характеру, а

й практичного, так як фактично йдеться про рівень реалізації тих прав, що гарантуються.

Аналізуючи норми Конституції України, можна сказати, що конституційні положення щодо закріплення України як соціальної держави та відповідні гарантовані соціальні права доцільно розподілити на два блоки: ті, що на загальному рівні закріплюють Україну як соціальну державу (ст.ст. 3, 8, 13, 24 Конституції України); ті, що визначають права та свободи людини у соціальній державі (ст.ст. 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 54 Конституції України). Перший блок має організаційно-правовий характер і має за мету встановлення цінностей соціальної держави, конституційного закріплення основоположних засад України як соціальної держави, покликаний на спрямування державної політики у сфері соціального забезпечення, виокремлення соціального вектору спрямування діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування задля задоволення базових соціальних, економічних, духовних, культурних потреб індивіда. Другий блок, у свою чергу, стосується функціонального аспекту соціальної держави, який виражає саме основні конституційні соціальні права людини, гарантування яких є обов'язком держави. Цей поділ є зручним для надання відповідної послідовної оцінки діяльності соціальної держави, так як відбувається поступовий перехід від загальних організаційних питань до характеристики прав і якості їх реалізації.

У такому порядку характеристики особливої уваги заслуговує стаття 3 Конституції України, згідно із якою «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [100]. Дана стаття є аксіологічною основою для розуміння сутності соціальної держави, оскільки визначає комплекс цінностей, які сповідаються державою, формують соціальну політику держави та створюють підґрунтя для правового забезпечення.

Варто погодитись з думкою Крусян А.Р., яка зауважує, що «конституційне закріплення положення про те, що людина є «найвищою цінністю» набуває значення: основної конституційно-правової ідеї; принципу взаємовідносин між

людиною, суспільством та державою; принципу, що визначає зміст і спрямованість діяльності суспільства та держави в інтересах людини з метою створення необхідних економічних, політичних, соціальних та інших умов щодо забезпечення її індивідуальної свободи; принципу «непорушності прав і свобод людини» [107, с. 43]. Позиція автора є аргументованою, адже постановлення на перше місце в ієрархії конституційних цінностей саме людини повністю змінило підхід до співвідношення інтересів держави та особи у бік примату інтересу саме індивіда. В цьому контексті привертає увагу визначення статусу людини як об'єкта правової охорони держави та її інститутів через призму як природнього, так і позитивного права. Якщо говорити про людину як найвищу соціальну цінність, то науковці звертають увагу на те, що ця цінність є найвищою, жодне інше явище не може поціновуватись суспільством вище, ніж людина, не може, так би мовити, перевершити її цінність. Усі інші соціальні цінності мають бути підпорядковані, субординовані з цінністю людини.

Закріплене у статті 3 Конституції України поняття «людини» необхідно розуміти як сукупність біологічних, духовних та соціальних факторів, які притаманні кожному з нас. Мова йде про те, що Основним Законом гарантується не охорона суспільства загалом, а охорона кожної окремої особистості, а також сукупність його прав, свобод та обов'язків, що спрямоване на повагу держави до незалежності та свободи кожної людини незалежно від місця у державі, її правового, соціального, сімейного, фінансового становища, рівня освіти тощо.

Саме держава, органи та її уповноважені посадові особи повинні створювати всі належні та необхідні передумови та підстави для розкриття особистості кожного члена соціуму, забезпечення гідних умов для життя кожної людини. Для цього Верховною Радою України розробляється законодавча база, яка гарантує права і свободи кожної особи, впроваджує деталізовані можливості реалізації соціальних прав (як приклад, Кодекс законів про працю України, Закон України «Про пенсійне забезпечення», Закону України «Про соціальні послуги», Закон України «Про освіту», Закон України «Про вищу освіту» та інші), встановлює гарантовані базові мінімуми (Закон України «Про прожитковий

мінімум», Закон України «Про оплату праці»). Профільні міністерства створюють систему суб'єктів (освітніх, медичних, культурних соціальної направленості), які виконують свої повноваження та надають послуги населенню.

У контексті аналізу положень Основного Закону щодо України як соціальної держави окремої уваги заслуговують положення частини першої статті 8, яка передбачає, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права [100]. Вказаний принцип є висхідним ідеологічним положенням політико-правової системи будь-якої держави, що дозволяє кожному окремому індивіду мати правову основу для захисту власних потреб, вимагати від держави законності, заборону свавілля тощо.

Конституційний Суд України охарактеризував верховенство права як «панування права в суспільстві» [201]. Таке визначення у науці українського конституціоналізму є класичним. Також суд наголосив, що «додержання конституційних принципів соціальної і правової держави, верховенства права (стаття 1, частина перша статті 8 Основного Закону України) обумовлює здійснення законодавчого регулювання суспільних відносин на засадах справедливості та розмірності з урахуванням обов'язку держави забезпечувати гідні умови життя кожному громадянину України» [209]. Верховенство права у соціальній державі реалізується через справедливість (у тому числі соціальну), оскільки співвідношення понять «право» і «закон» не завжди є тотожним, так як «право» є ширшим і не обмежується тільки своєю формою вираження (законом), а включає у себе інші регулятори такі як мораль, звичаї, традиції, які формувались через призму історичних змін і визнаються суспільством. Соціальна справедливість фактично стає основною засадою соціального законодавства та відображенням принципу верховенства права у ньому.

Елементами верховенства права у соціальній сфері стають принцип пропорційності (співвідношення між легітимною метою та впровадженими заходами), принцип правової визначеності, принцип правової передбачуваності, які у сукупності визначають засади діяльності органів публічної влади у соціальній сфері. Конституційний Суд України з цього приводу зауважував, що

«учасники відповідних правовідносин мали можливість завбачати наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх законних очікуваннях, що набуте ними на підставі чинного законодавства право, його зміст та обсяг буде ними реалізовано» [194]. «Принцип правової визначеності вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності» [202].

Тобто, верховенство права стає провідною ідеєю і законодавчим втіленням соціальної справедливості, гарантує юридичну визначеність правового регулювання, зокрема, і у соціальній сфері. Звертаючись до соціальних органів публічної влади, особа має легітимні очікування і реалізацію своїх гарантованих прав, впевненість у своєму правовому становищі та захист від порушення з боку держави.

Також частина 3 статті 8 Конституції закріпила, що «норми Конституції України є нормами прямої дії» [100]. Вказане конституційне положення має функціональний аспект, який гарантує усім суб'єктам суспільних відносин, по-перше, звернення до суду з метою захисту основоположних прав і свобод, а, по-друге, можливість здійснювати вказаних захист лише на підставі норм Конституції України, при цьому не маючи відповідного рівня юридичної обізнаності та освіти, а суди, своєю чергою, не мають права відмовити у здійсненні вказаного захисту.

Аналізуючи зазначені конституційні положення, можна сказати, що практична реалізація права на захист своїх прав та свобод, у тому числі соціальних, є невід'ємною складовою соціальної держави, де кожен індивід може бути впевнений у сприянні держави та суспільства щодо свого захисту та охорони інтересів кожного.

Також слід відзначити статтю 13 Конституції України, яка, серед іншого, на фундаментальному правовому рівні закріпила соціальну спрямованість економіки держави. Вказане конституційне положення, з одного боку, можна тлумачити як те, що всі відносини, які виникають у економічній сфері, мають бути враховані під час забезпечення функціонування соціального захисту людини

та громадянина, тобто створювати так звану соціальну справедливість, а з іншого – як обов’язок держави на високому рівні здійснювати свої соціальні функції.

Отже, соціальна держава постає перед людьми як гарантія матеріального, духовного та культурного розвитку особистості. Для такої держави головним об’єктом є людина та її соціальні блага, реалізація соціальних цінностей. З метою реалізації соціальних гарантій у Конституції України закріплені основні цінності соціальної держави, а деталізація положень знаходить своє вираження у інших нормативно-правових актах, які покликані створити ефективний та раціональний механізм забезпечення соціальних прав та свобод людини і громадянина.

Розглянувши у попередніх розділах дисертаційного дослідження поняття «соціальна держава», цінності соціальної держави, моделі побудови соціальної держави, соціальну політику, проаналізувавши конституційні положення щодо закріплення концептуальних ідей соціальної держави, постає проблема реалізації статей Конституції України та їх реального забезпечення, яка постає перешкодою розвитку суспільних соціальних відносин та еволюції української соціальної держави. Проблема «норми права та їх реалізація» є доволі розповсюдженою у всіх галузях права, має прикладний характер, який відображає реальне положення принципів правової держави, та досліджувалось багатьма вченими.

Після прийняття Конституції України у 1996 році та подальшого внесення змін постало питання щодо практичної реалізації її фундаментальних положень, оскільки вдала реалізація конституційних норм та базових правових постулатів у всіх сферах суспільного життя держави є основою для розвитку демократичної правової соціальної держави. Крім того, Основний Закон України виступає відправною точкою для ефективного розвитку діяльності держави, громадянського суспільства та його інститутів, які є характерними для соціальної держави.

Реалізація Конституції України – це впровадження на практиці цінностей та демократичних ідей, які склались з огляду на історичні процеси, з метою належного забезпечення основоположних прав і свобод людини та громадянина. З цього можна зробити висновок, що реалізація конституційних норм – це

взаємопов'язаний комплекс правових механізмів щодо впровадження на практиці приписів конституційного закону.

Вчений Л.В. Бориславський стверджує, що «механізм їх реалізації не обмежується суто юридичним блоком, оскільки на цей процес суттєво впливають соціально-економічна та політична ситуація, рівень правової та загальної культури, моралі, соціально-психологічна ситуація в країні, історичний етап розвитку держави і суспільства, геополітичний чинник» [36]. Вказане твердження є аргументованим, оскільки відображає проблемні аспекти реалізації норм конституційно-правового напрямку, оскільки без врахування даних моментів не буде ефективним через те, що норма не відповідає ситуації, яка склалась у суспільстві на даний момент.

Дослідник А.А. Стрижак зазначає, що «на сучасному етапі розвитку нашої держави та її суспільства є проблеми, які заважають реалізації конституційної реформи, а саме:

- низький рівень підготовки політичної еліти, яка зазвичай складається з представників окремих верств суспільства з високим рівнем достатку, інтереси яких обмежені збереженням власного капіталу;

- хибне уявлення людей про демократію (представники нового покоління трактують її як уседозволеність без будь-яких обмежень, а ті люди, які жили за часів Радянського Союзу, тлумачать її як зло, що заважає існуванню держави)» [238].

Вказане твердження частково вірне, оскільки дані проблеми є актуальними і у теперішній час. Так, якщо розглядати проблемні питання реалізації конституційних положень щодо складових компонентів соціальної держави, то можна виокремити наступні складові:

- недосконалість законодавства, його суперечність Конституції України, а також суперечність нормативно-правових актів різного рівня між собою;

- декларативність норм самої Конституції України та конкурентність конституційних норм;

- зловживання владою політичною елітою, трактування конституційних положень на свою користь;
- відсутність ефективного механізму притягнення до відповідальності політичної еліти та інших політико-правових, соціальних груп за порушення конституційного законодавства;
- недостатній рівень правової культури населення та рівня правової та соціальної свідомості;
- відсутність комплексних наукових досліджень щодо реалізації конституційних положень, ефективного подолання проблемних питань.

Пропонується на початкових етапах подолання проблеми впровадження конституційних норм соціального характеру на практиці зробити кроки щодо підвищення рівня правової культури населення та соціальної свідомості шляхом проведення просвітницької діяльності у вигляді відкритих лекцій від провідних вчених у профільних галузях, на яких зрозумілою мовою пояснювати положення Конституції України, наводити відповідні життєві приклади.

Додатково необхідним є розміщення навчально-просвітницького контенту у соціальних мережах, на офіційних сторінках профільних державних органів, що беззаперечно сприятиме підвищенню рівня освіченості соціальних груп та окремих індивідів.

Крім того, впровадження у практику ідейних концепцій соціальної держави вимагає якісного, раціонального та ефективного рівня нормативно-правового регулювання шляхом прийняття законів та підзаконних нормативно-правових актів, оскільки сфери соціальної держави мають системний, інтеграційний, комплексний характер і знаходять своє відображення у суміжних правових галузях та інститутах.

Так, наприклад, «основним фінансовим документом держави на кожний поточний рік є Закон про Державний бюджет України. Предметом його правового регулювання відповідно до положень ст. 95 Конституції України є визначення видатків держави на загальносуспільні потреби (зокрема, й соціальні), розміру і цільового спрямування цих видатків. Конституцією України окреслено коло

питань, якими обмежується предмет правового регулювання Закону про Державний бюджет України. Це означає, що через своє спеціальне призначення цей закон не може регулювати відносини в інших сферах суспільного життя. Однак практика застосування Закону про Державний бюджет засвідчує, що його нормами вносяться суттєві зміни до інших спеціальних законів України» [56].

Внесення змін основним фінансовим законом України до інших законів, у тому числі й соціальних, здійснюється через: а) зупинення дії окремих положень законів, які визначають, закріплюють і гарантують певні соціальні виплати та пільги окремим категоріям громадян; б) наділення Кабінету Міністрів України повноваженнями регулювати розміри соціальних виплат, які визначаються у співвідношенні до розміру мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму.

Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що «зупинення дії законів є способом тимчасового припинення їх дії в часі та/або за колом осіб і має здійснюватися відповідно до вимог Конституції України. Зазначена юридична процедура перебуває в органічному зв'язку зі скасуванням законів, внесенням до них змін та доповнень. Тому у такому разі Законом про Державний бюджет України фактично припиняється на певний строк правове регулювання відносин у сфері соціального захисту, зупиняється дія механізму реалізації конституційних соціально-економічних прав громадян, що призводить до обмеження права на соціальний захист. Систематичне зупинення законами про Державний бюджет України дії чинних законів України щодо надання пільг, компенсацій і гарантій фактично скасовує їх дію (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002» [210]; справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій від 01 грудня 2004 року № 20-рп/2004 [203]; справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 [194]; справа про соціальні гарантії громадян від 09 липня 2007 р. № 6-рп/2007 [204] та ін.).

Правова позиція Конституційного Суду України у цих рішеннях зводиться до того, що зупинення дії положень законів, якими визначено права і свободи

громадян, їх зміст та обсяг, є обмеженням прав і свобод і може мати місце лише у випадках, передбачених Основним Законом України. Статтею 64 Конституції України закріплено, що такі випадки можуть мати місце в умовах воєнного або надзвичайного стану. Справді, за таких обставин Основний Закон допускає встановлення окремих обмежень прав і свобод людини із зазначенням строку їх дії. Конституція України містить також перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені за жодних обставин: це право на життя, право на зміну громадянства, право на правову допомогу та ін.

Також відзначимо рішення Конституційного Суду України від 26 грудня 2011 року № 20-рп [209], яким було визнано пункт 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 23 грудня 2010 р. таким, що відповідає Конституції України (є конституційним). Наведеним пунктом Закону про Державний бюджет на 2011 рік було внесено зміни до низки соціальних законів, за якими соціальні виплати певним категоріям громадян України мають застосовуватися в порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України, виходячи з наявного фінансового ресурсу бюджету Пенсійного фонду України на 2011 рік.

Викладене ще раз доводить недосконалість реалізації Конституції України на практиці, яке відбувається шляхом прийняття законодавчою владою України нормативно-правових актів, які суперечать Основному Закону держави, з метою економії коштів державного бюджету, порушуючи при цьому конституційний припис статті 22, яка проголошує, що «конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [100]. Також необхідно відмітити виняткову роль Конституційного Суду України для побудови соціальної держава.

Окремої уваги потребує застосування під час реалізації норм Конституції, які характеризують Україну як соціальну державу, оціночних категорій. Зокрема, категорія «достатній життєвий рівень» є динамічною, загальною і такою, що не має правового визначення. Саме тому питання встановлення її компонентів стало

актуальним для юридичної науки. Таке оціночне поняття як «достатній життєвий рівень», закріплене у статті 48 Конституції України, та включає у себе достатнє харчування, одяг та житло. Вказаний перелік є доволі вузьким, відображає лише три складові, які, на думку законотворця, гарантують достатній життєвий рівень, що на даному етапі розвитку людства не відповідають сформованим реаліям.

Принагідно зазначається, що вказана дефініція не має жодних об'єктивно визначених критеріїв у будь-якому законі чи підзаконному нормативно-правовому акті, що породжує неоднозначність у тлумаченні як органами державної влади, так і самими індивідами, а також стає об'єктом дослідження та породжує низку наукових дискусій у різних галузях науки (юриспруденція, економіка, соціологія, психологія, медицина тощо).

Дослідник Ю.В. Кириченко зазначав, що особливістю положення «достатній життєвий рівень» фахівці відзначають відсутність у законодавстві визначення меж цієї достатності, його рекомендаційне формулювання та постійна змінюваність залежно від рівня соціально-економічного розвитку країни та інших чинників. Термін «достатній життєвий рівень» є оціночним поняттям, має відносний характер і не підлягає точному визначенню» [88]. Однак погодитись з такою думкою не можна з огляду на те, що міжнародні-правові акти (наприклад, Загальна декларація прав людини), які є частиною національного законодавства України, містять межі достатності у вигляді складових елементів, які забезпечуються державою.

Отже, для характеристики категорії «достатній рівень життя» з точки зору права необхідно проаналізувати міжнародні нормативно-правові акти, які виступають стандартом регулювання на наднаціональному рівні, та є частиною національного законодавства України.

Стаття 25 Загальної декларації прав людини проголошує «право кожної людини на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, яке є необхідним для підтримання здоров'я й добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування

через незалежні від неї обставини» [80]. Даний нормативний акт міжнародного характеру сформулював поняття «життєвого рівня», яке включає не тільки їжу, одяг і житло, а й такі блага, як медичне й соціальне обслуговування.

Статтею 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права врегульовано, що «держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя» [122].

Аналогічний за сутнісною характеристикою соціальний стандарт «життєвого рівня» закріплює й Конвенція МОП №117 1962 року «Про основні цілі і норми соціальної політики» [97], яка зобов'язує держави-учасниці до вжиття всіх можливих заходів для досягнення такого життєвого рівня, включаючи їжу, одяг, житло, медичне і соціальне забезпечення, а також освіту, які необхідні для підтримки здоров'я й добробуту незалежних виробників, найманих працівників і членів їхніх сімей.

Застосовуючи такі методи наукового дослідження як порівняння та аналіз, враховуючи викладені положення міжнародних актів, можна зробити висновок, що закріплені у ст. 25 Загальної декларації прав людини та у ч. 1 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права обсяг та компоненти права на достатній рівень життя не є тотожними, а також не співпадають за своїм змістом.

У Загальній декларації прав людини право на достатній життєвий рівень розкривається ширше і включає, крім права на харчування, одяг і житло, ще й медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування за певних умов та обставин. Тобто Загальна декларація прав людини включає п'ять компонентів достатнього життєвого рівня та виокремлює шість випадків, коли людина має право на забезпечення такого рівня у разі втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини (безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку). Слід зазначити, що усі ці складники мають самостійне значення та можуть застосовуватись окремо. Не можна вважати достатнім рівень

життя тієї людини, яка, наприклад, не має житла й не в змозі його орендувати чи укласти договір найму житла через обмеженість доходу.

Закріплення права на достатній рівень життя сформульовано у принципі 2 Декларації прав дитини від 20 листопада 1959 року, згідно з яким «дитині законом та іншими засобами має бути забезпечено спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, які дозволяли б їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно и у соціальному відношенні здоровою і нормальним шляхом та в умовах свободи й гідності. Під час ухвалення з цією метою законів головним міркуванням повинно бути найкраще забезпечення інтересів дитини» [57]. Зазначене положення закріплює право на достатній життєвий рівень опосередковано, оскільки без його забезпечення неможливо створити умови для життєдіяльності дітей і їхнього здорового фізичного, духовного, психоемоційного та культурного розвитку.

Під час дослідження категорії «достатній рівень життя» необхідним є звернення до практики Конституційного Суду України, який неодноразово у своїх рішеннях розглядав категорію «достатній життєвий рівень».

У рішенні Великої палати Конституційного Суду України, яке постановлено «у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018, суд вказав, що положення Основного Закону України зобов'язують державу створити ефективну систему соціального захисту різних категорій осіб, яка сприяла б узгодженню рівня їхнього життя з реалізацією права на достатній життєвий рівень для них та їхніх сімей шляхом надання відповідного соціального забезпечення. Заходи соціального захисту мають втілювати ідеї соціальної солідарності та справедливості, бути спрямовані на охорону і захист особи при настанні можливих соціальних ризиків. На думку Конституційного Суду України, держава виходячи з існуючих фінансово-економічних можливостей має право вирішувати соціальні питання на власний

розсуд. Тобто у разі значного погіршення фінансово-економічної ситуації, виникнення умов воєнного або надзвичайного стану, необхідності забезпечення національної безпеки України, модернізації системи соціального захисту тощо держава може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства. Проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю» [197]. Аналіз рішення Конституційного Суду України дає підстави стверджувати, що достатній життєвий рівень є мінімальним базовим стандартом у соціальній сфері, який покликаний забезпечити цінності соціальної держави (людська гідність, соціальна безпека, соціальна рівність, соціальна справедливість та свобода). Погіршення фінансово-економічної ситуації, виникнення умов воєнного або надзвичайного стану не можуть бути підставою для погіршення життєвого рішення. У такому випадку для забезпечення базового рівня життя держава здійснює відповідний розподіл бюджетних асигнувань для дотримання балансу між інтересами тріади «держава – суспільство – індивід».

Кушніренко О.Г. слушно зазначає, що «право особи на достатній життєвий рівень тісно пов'язане з правом на розвиток, оскільки соціальна цінність та значущість права на достатній життєвий рівень полягає перш за все у створенні умов не лише для простого відтворення психофізичних, фізіологічних та духовних сил, а й у забезпеченні сталого всебічного розвитку особистості. Проте визнання міжнародним співтовариством права на розвиток відбувалося дуже складно, протягом тривалого часу, постійно наштовхуючись на нерозуміння та різноманітні перешкоди. На думку автора, слід визнати право на розвиток однією з обов'язкових складових частин (елементів) права особи на достатній життєвий рівень. Тим самим вже на конституційному рівні буде підкреслено, що життєвий рівень, умови для досягнення якого має забезпечити держава та її установи, повинен бути достатнім не для простого існування чи виживання, а саме для розвитку особистості людини та членів її сім'ї» [111]. Таке доповнення є

доречним, оскільки категорія «достатній рівень життя» є відображенням цінності соціальної держави як людська гідність, рівність та безпека, визначальною рисою будь-якої соціальної держави як у ретроспективному аспекті, так і сучасних трансформаційних реаліях. Соціальну складову «рівня життя» традиційно визначають за такими критеріями, як: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її існування; реалізація права кожної людини на вільний розвиток особистості; гарантія прав на працю, освіту, охорону здоров'я, соціальний захист, безпеку життя; участь особи в громадсько-політичній і культурній діяльності; соціальна забезпеченість людини, сім'ї, соціальних і національних меншин; рівень соціально-комунальної інфраструктури.

Важливим аргументом саме на користь такої пропозиції має стати необхідність узгодження та використання приписів різних нормативно-правових актів і, зокрема, підходу, запропонованому у Законі України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001. У статті 8 вказаного Закону закріплено право на достатній життєвий рівень: «Кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку» [184]. Акцентування уваги саме на сферах життя, які складають основу розвитку особистості, дає змогу законодавчого розширення критеріїв, які охоплюють поняття достатній рівень життя, та відповідно обов'язку держави для його забезпечення. Таке співвідношення розвитку особистості та рівня життя повинно розповсюджуватись не тільки для дітей, а й для кожного окремого індивіда поза ознаками віку, статі, релігії, раси тощо. Саме так аксіологічний вектор соціальної держави знайде своє відображення у правозастосуванні.

Доречною є думка науковців, які визначають, що «серед основних проблем реалізації права на достатній рівень життя у повному обсязі є: заробітна плата в малих розмірах, демографічна криза, занижений розмір прожиткового мінімуму, високий рівень бідності та безробіття, недосконалість чинного законодавства у сфері соціальної політики, зокрема в частині встановлення відповідальності за порушення його положень, декларативність більшості прийнятих соціальних

програм, відсутність системних і скоординованих дій органів державної влади щодо забезпечення реалізації конституційних прав громадян, зокрема і права на достатній життєвий рівень. На жаль, у реальному житті закріплені в нормативно-правових актах законодавства положення щодо забезпечення права на достатній життєвий рівень та встановлена для його реалізації і захисту система гарантій здебільшого знаходиться не на належному рівні, як це повинно бути для нормальної розвинутої країни» [125, с. 128]. Так, на жаль, положення щодо достатнього рівня життя хоча і відображені у Конституції України, проте фактично носять декларативний характер, утверджуючи орієнтир розвитку держави без практичної реалізації. Цьому сприяє неправильний розрахунок прожиткового мінімуму (звуження необхідних позицій у споживчому кошику під час його нормативного формування), встановлення занижених розмірів мінімальної заробітної плати, який гарантується державою, та відповідне знецінення трудових можливостей людини. Сукупність цих факторів спричиняє стрімке зростання рівня бідності, який виступає показником якості життя у суспільстві. Водночас держава хоча і проголошує достатній рівень життя як базову категорію, проте не бере на себе обов'язку для її реалізації.

Тому свого часу були розроблені пропозиції з оптимізації положень статті 48 Конституції України Ю.В. Кириченком, П.М. Рабіновичем, П.П. Шляхтуном, науковцями Львівської лабораторії прав людини і громадянина та іншими вченими. Науковці стверджують, що «положення статті носить радше декларативний характер, тож необхідним є закріплення на конституційному рівні обов'язку держави у забезпеченні даного права» [49, с. 9]. Така позиція вчених є обґрунтованою, оскільки позитивний обов'язок держави для забезпечення достатнього рівня життя посилить соціальне забезпечення населення. Закріплення на вищому законодавчому рівні обов'язку забезпечити право на достатній рівень життя буде кореспондуватись із впровадженням активних дій держави для сприяння досягнення мети соціальної держави – забезпечення прав і свобод людини у соціальній сфері та гідних умов її життя.

У той же час, віднесення до критеріїв достатнього рівня життя лише достатнього харчування, одягу та житла є завузьким, не відповідає світовому досвіду та вимогам міжнародних стандартів, які викладені, зокрема, у Загальній декларації прав людини. Тому виникає необхідність у внесенні змін до статті 48 Конституції України та викладенні її у наступній редакції: «Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальні гарантії, а також соціальне забезпечення у разі безробіття, хвороби, інвалідності чи інших випадків втрати засобів для існування через незалежні обставини. Держава бере на себе обов'язок забезпечити достатній життєвий рівень, який є необхідним для належного рівня фізичного, духовного та культурного розвитку людини».

Таким чином, право на достатній життєвий рівень потребує належного механізму його забезпечення. Через це набувають актуальності питання збалансування конституційної цінності соціальних прав людини й об'єктивних можливостей держави їх фінансово забезпечити. Крім того, невизначеним залишається обсяг зобов'язань держави, як відповідального суб'єкта, згідно із наведеними міжнародними стандартами в галузі прав людини та проголошенням України соціальною державою. Втім, шляхи вирішення зазначених проблем обов'язково повинні враховувати правові позиції Конституційного Суду України, які є свідченням визнання пріоритету цінності соціальних прав.

Ще одним проблемним питанням є право на житло та його реалізація у світлі сучасного соціального та економічного становища України.

Конституційний Суд України в рішенні від 20 жовтня 2021 року №7-р(П)/2021у вказав, що «житло є складовим елементом достатнього життєвого рівня, право на який має кожен (стаття 48 Конституції України, пункт 1 статті 25 Загальної декларації прав людини 1948 року, пункт 1 статті 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року). Україна має зобов'язання гарантувати право на житло і на міжнародному рівні. Так, відповідно до пунктів 1, 2 статті 31 Європейської соціальної хартії (переглянутої) 1996 року держава зобов'язується вживати заходів, спрямованих на сприяння

доступів до житла належного рівня та запобігання бездомності, її скорочення з метою поступової ліквідації. Реалізація права на житло (стаття 47 Основного Закону України) має ключове значення не лише для реалізації інших економічних та соціальних прав людини, через які насамперед втілюється конституційна цінність гарантування гідних умов життя для кожної людини, а й для ефективного здійснення кожним прав і свобод особистого й політичного характеру. Конституційний Суд України наголошує на особливо тісному зв'язку, що існує між гарантованими Конституцією України правом на житло, з одного боку, і свободою пересування й вільного вибору місця проживання (частина перша статті 33), з другого боку (абзаци другий, третій пункту 4, підпункт 5 мотивувальної частини)» [193].

У контексті викладеного необхідно акцентувати увагу на тому, що конституційні приписи, що фіксують право людини на житло, мають забезпечити загальнодоступний, однаковий для кожного мінімальний рівень житла, який би, у свою чергу, мав би відповідати технічним, санітарним, побутовим, екологічним та іншим стандартам, які задовольнятимуть фізіологічні, соціально-економічні потреби індивіда в умовах, які гарантуються відповідним правом. Вказане право забезпечується поряд з особливостями стану здоров'я, рівня достатку, інших характеристик становища окремо взятого індивіда. Лише з врахуванням вказаних обставин держава визначає межі, об'єм та надані послуги у сфері житла.

Однак питання відповідності житла більш якісним та високим вимогам, умови комфорту, площі, технічного наповнення та технологізації є особистою справою людини. Держава є лише гарантом надання мінімальних житлових потреб, які б забезпечували достатній рівень життя, насамперед малозахищених груп населення, до рівня конституційних та міжнародних стандартів. Також держава зобов'язана сприяти поліпшенню житлових умов.

Підвищення такого рівня над мінімальними показниками лише частково складає предмет суб'єктивного конституційного права на житло. Водночас, у формі мінімально гарантованої сукупності можливостей особи щодо житлових умов право на житло є постійним правом громадянина, що виникає з його

народженням, а припиняється у зв'язку зі смертю або через скасування відповідного закону. Вказана примітка щодо скасування закону як підстави для припинення права людини на житло залишається спірним питанням та підлягає науковій дискусії.

Вказане підтверджується думкою вченої О.В. Коваль, яка визначає право на житло як «право фізичної особи мати нерухомість, яка відповідає встановленим законодавством ознакам житла та відносно якої особа може здійснювати в тій чи іншій формі право власності» [91]. Однак даний підхід деталізує лише матеріальний аспект вищевказаного.

В основі розуміння права на житло лежить його ідентифікація як невіддільної частини прав людини, чим обґрунтована важливість захисту цього права. Природний характер права на житло зумовлює необхідність закріплення даного права для кожної особи на конституційному рівні.

Право на житло є індивідуально визначеним правом. Правом на житло наділяється будь-яка особа незалежно від віку, соціального становища, правової належності до громадянства чи підданства держави. Однак надалі законодавець вказує, що саме для громадян України держава створює умови для будівництва житла, придбання його у власність або для того, щоб взяти в оренду; надання громадянам, які потребують соціального захисту житла безоплатно або за доступну для них плату.

У теперішніх реаліях можна сказати, що кожний, хто потребує поліпшення житлових умов, здійснюють це право в індивідуальному порядку, самостійно підшуковуючи можливості реалізації цього права. Як вбачається із світової практики, надання житла гарантується тільки громадянам, які потребують соціального захисту (малозабезпеченим та окремим категоріям громадян) або на безоплатній основі, або за доступну плату.

У 2016 році було проведено соціальне опитування, в якому встановлено, що більшість населення України підпадають під дію конституційної гарантії [228]. По суті, реалізованість цього права залежить від наявних у держави фінансово-економічних та інших можливостей.

Не можна не відзначити позитивні кроки у запровадженні державою пільгових процентних ставок, які встановлені на кредити щодо купівлі житла окремими категоріями населення України та за певних умов. Таким чином, держава сприяє реалізації конституційного права на житло. Так, наприклад, «у 2021 році для отримання державної іпотеки необхідно було мати мінімум 15% від вартості об'єкта нерухомості, яка не може перевищувати 2,5 млн. грн. Позичальнику можуть погодити кредит на суму до 2 млн грн з правом виплати протягом 20 років. Держава компенсуватиме банкам частину відсоткової ставки, щоб позичальник за користування кредитом сплачував 7% річних» [42]. Однак фактично державна програма «Доступна іпотека 7%» не виправдала очікувань через те, що вимоги банків-учасників суттєво відрізнялись від тих, які пропонував уряд України.

У жовтні 2022 року стартувала нова державна програма іпотеки «єОселя» (пільгова ставка – 3%, максимальний строк кредиту – 20 років, мінімальний початковий внесок – 20%), яка передбачала пільгові процентні ставки для: «1) військовослужбовців за контрактом (захисники України, силовики та члени їх сімей); 2) медичних працівників (фахівці та професіонали закладів охорони здоров'я державної та комунальної форми власності); 3) педагогічні працівники (закладів освіти державної та комунальної форми власності); 4) наукові та науково-педагогічні працівники (закладів освіти й науки установ державної або комунальної форми власності)» [78]. За даними уряду станом на 01 серпня 2023 року видано майже 1700 кредитів на суму понад 2,3 млрд гривень [79]. Вже з 01 серпня 2023 року було розширено категорію осіб, які можуть скористуватись державною програмою «єОселя», та отримати іпотечного кредиту від 7% [65]. До таких категорій осіб були додані ветерани війни, учасники бойових дій, внутрішні переселенці, що змушені були переїхати через війну в більш безпечні регіони, та люди, які не мають свого житла.

Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновки, що з нинішнім економічним становищем та фінансовою кризою у держави не достатньо необхідних для задоволення потреб усього населення в житлі, а тому законодавча

влада визначає перелік груп осіб, які мають право розраховувати на державну допомогу. Тим більш, що до вже наявних категорій додалася ще одна – громадяни, що втратили житло внаслідок бойових дій та потребують його відновлення. Таким чином, житлова проблема залишається однією з найбільш актуальних, яка може бути вирішена лише під час встановлення стабільного високого рівня бюджетного забезпечення держави.

Наступною важливою характеристикою соціальності нашої держави є раніше згадана конституційна норма про право на охорону здоров'я. Право на охорону здоров'я пов'язане безпосередньо із іншим правом – правом на життя. Актуальним і доречним є характеристика права на життя вченої Т.М. Слінько, яка вказує, що «воно є природним правом людини, яке не може бути обмежене будь-якими нормативно-правовими актами. Це універсальне, невід'ємне, найголовніше право, що має абсолютну цінність світової цивілізації, є першоосновою усіх інших прав та задекларовано найвищою правовою нормою для суспільства, а в разі його втрати всі інші права втрачають свій сенс і значення» [224, с. 129].

Зокрема, відповідно до ст. 6 Основ законодавства України про охорону здоров'я «кожний громадянин України має право на охорону здоров'я, що передбачає: а) життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини; б) безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; в) санітарно-епідемічне благополуччя території і населеного пункту, де він проживає; г) безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку; ґ) кваліфіковану медичну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій і закладу охорони здоров'я тощо» [134].

Отже, як аналіз наведеної норми, у законодавстві чітко визначено, що деякі з гарантованих Конституцією України прав входять до змісту права на охорону здоров'я. Тому можна зробити попередній висновок, що право на охорону здоров'я є ширшим за деякі інші конституційні права, зокрема, такі як право на достатній життєвий рівень, на безпечне для життя навколишнє середовище та ін.

Водночас право на охорону здоров'я необхідно вважати невід'ємним складником права на життя.

У цьому контексті важливим є рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про скасування наказу СБУ» від 20 жовтня 2009 року № 27-рп/2009 [205]. Так, суд підкреслив, що «вихід з критичної ситуації, яка склалася з бюджетним фінансуванням охорони здоров'я, не в запровадженні практично необмеженого переліку платних медичних послуг, а в зміні відповідно до названих положень Конституції України концептуальних підходів до розв'язання проблем, пов'язаних із забезпеченням конституційного права на медичну допомогу, розробці, затвердженні та впровадженні відповідних загальнодержавних програм, в яких був би чітко визначений гарантований державою (у тому числі державним фінансуванням) обсяг безоплатної медичної допомоги всім громадянам у державних і комунальних закладах охорони здоров'я, запровадженні медичного страхування та ін. (абзац тринадцятий пункту 2 мотивувальної частини). Не виключаючи можливості і доцільності добровільних пожертвувань на охорону здоров'я» [205]. Тобто, Конституційний Суд України наголошує на зміні не лише організаційної форми медичної допомоги в Україні, а фактично на необхідності концептуально нового бачення системи охорони здоров'я. В процесі розвитку України як соціальної держави та захисту життя людини право на медичне страхування, яке виступає елементом тріади прав у сфері охорони здоров'я, визначається частиною першою ст. 49 Конституції України. Однак реалізація вказаного права не відбувається на належному рівні. Першочергово це пов'язано із відсутністю нормативно-правової бази, яка б закріплювала поняття медичного страхування, його складові, суб'єктів реалізації права на медичне страхування. Тому саме на необхідності розробки такої бази і наголошує Конституційний Суд України.

Медичне страхування виступає важливим елементом соціальної держави, оскільки виступає одним із гарантій права на життя та здоров'я людини, які є

базовими та непорушними. Вчена О.О. Вороніна відзначає, що «медичне страхування поєднує як економічні, так і соціальні функції. До економічних належать здійснення фінансування охорони здоров'я, забезпечення захисту доходів громадян; перерозподіл коштів на оплату медичних послуг; підвищення конкуренції між медичними установами та рівня їх зацікавленості в наданні якісних медичних послуг. До соціальних функцій медичного страхування можна віднести здійснення охорони здоров'я громадян; розвиток медичного обслуговування; удосконалення ринку медичних послуг; підвищення економічного інтересу громадян до питань медичного забезпечення» [44]. Принагідно необхідно зауважити, що медичне страхування виконує також функції щодо регулювання і контролю, які полягають у перевірці якості надання медичних послуг закладами охорони здоров'я, що безпосередньо впливає на обсяги їх державного фінансування.

Дискусійним питання щодо визначення сутності та основних ознак медичного страхування виступає й у правовій доктрині у галузях конституційного, цивільного та медичного права.

Наприклад, Н.М. Внукова визначає медичне страхування як формулу «соціального захисту населення щодо охорони здоров'я, яка пов'язана з компенсацією витрат громадян на медичне обслуговування» [237]. У свою чергу С.С. Осадець вважає, що «медичне страхування – це вид особистого страхування, пов'язаний із компенсацією витрат громадян, які обумовлені одержанням медичної допомоги, а також інших витрат, спрямованих на підтримку здоров'я» [133, с. 234]. Такі визначення медичного страхування є схожими та неповними, оскільки акцент робиться тільки на компенсації витрат на медичне обслуговування. Проте ігнорується питання джерела фінансування даного виду страхування, що відображало б обсяг участі соціальної держави та соціальну солідарність суспільства.

Своєю чергою Д.Д. Третяк розглядав медичне страхування в аспекті соціальних благ та визначав, що «воно є одним з форм соціального захисту населення у сфері охорони здоров'я, сутність якої полягає в гарантуванні оплати

послуг медичного характеру, отриманих застрахованою особою, за рахунок акумульованих страхових коштів» [242]. Автором доречно наголошується на взаємозв'язку між акумуляцією страхових коштів та оплатою медичних послуг, так як такий підхід є вираженням соціальної солідарності у суспільстві (ідея об'єднання багатьох людей для підтримки тих, хто потребує лікування).

Базилевич В.Д. вказував, що «медичне страхування – це форма захисту інтересів громадян у разі втрати ними здоров'я з будь-якої причини» [27].

З іншого боку А.В. Недолужко визначав медичне страхування як «спосіб захисту державою прав пацієнта на повноцінне лікування та охорону власного здоров'я» [151]. Такі визначення медичного страхування є обмеженими, оскільки гарантують медичну допомогу постфактум, тобто після захворювання чи втрати здоров'я. Однак до охорони здоров'я і відповідно медичного страхування включаються програми, які покликані на реалізацію превентивних заходів (попередження та запобігання захворювань) шляхом, наприклад, календарного щеплення, планових госпіталізацій тощо.

Богуславський С.І. та Єрмикін В. медичним страхуванням називають «форму соціального захисту населення з метою надання гарантій громадянам на отримання медичної допомоги за рахунок накопичених коштів при виникненні страхового випадку» [37].

Доречне визначення надано дослідницею Т.І. Стецюк, яка пропонує розуміти медичне страхування як «сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини з приводу захисту майнових інтересів фізичних осіб при отриманні медичної допомоги у разі настання страхових випадків, визначених договором страхування або чинним законодавством за рахунок страхових грошових фондів, які формуються з страхових внесків» [234]. Така дефініція розкриває головні компоненти медичного страхування, визначає необхідність їх правового регулювання та вказує на шляхи формування грошових коштів. Спектр медичних послуг, які отримає особа, можуть визначатись договором між страховиком і застрахованою особою, що враховує індивідуальні потреби людини. Однак звуження медичного страхування виключно до захисту майнових

прав є необґрунтованим, оскільки медичне страхування перш за все покликано захищати немайнові права особи (охорона здоров'я, медична допомога, інформація про стан здоров'я тощо).

Не дивлячись на певні розбіжності та недосконалості визначень, науковці доходять однакового висновку про те, що медичне страхування є видом страхування, яке пов'язане із правом на охорону здоров'я, та передбачає покриття витрат у разі настання певних подій. Медичне страхування має бути одним із показників державної допомоги та гарантувати будь-якій застрахованій особі отримання медичної допомоги при певних страхових випадках, які пов'язані зі станом здоров'я, певною хворобою або фізіологічними станами, а також сприяти проведенню заходів попередження хвороб.

Загалом, Закон України «Про страхування» [187] містить у собі примітку, що в Україні діє добровільне медичне страхування і в переліку видів обов'язкового страхування визначається медичне страхування (п.1 ч. 7 Закону України «Про страхування»). Таким чином, вказаний закон лише визначає, що медичне страхування буває двох видів: добровільне та обов'язкове.

На теперішній час, коли нормативно-правова база, яка стала би рушійною силою запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування, відсутня, добровільне медичне страхування відіграє допоміжну роль у забезпеченні населення медичною допомогою, а також виступає доповненням до обов'язкового. Тому запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування є невідкладною потребою для забезпечення громадян належним медичним страхуванням, яке, відповідно до статті 25 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, є одним із п'яти видів загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Проте це порушує постулати соціальної держави, оскільки право на медичне страхування закріплено у Конституції України та, відповідно, повинно гарантуватись державою, забезпечувати основоположні права та свободи людини та громадянина у сфері їх життєдіяльності та існування. Реалізація цього права на

рівні добровільного страхування, відносини щодо якого виникають між приватними страховиками та особою, не може характеризувати будь-яку державу як соціальну.

«Міністерство охорони здоров'я України бачить медичне страхування невід'ємною частиною нової системи охорони здоров'я. Але перед тим, як почати впроваджувати страхування, потрібно впровадити новий механізм оплат медичних послуг всіх рівнів. Спершу має з'явитися інститут медичної послуги, запрацювати ринок медичних послуг з конкуренцією автономних лікарень-підприємств та повноцінна електронна система охорони здоров'я для контролю надання послуг. У пацієнта має бути вибір лікаря та медзакладу. Без цього страхування буде лише фейком», — зазначив заступник міністра охорони здоров'я Павло Ковтонюк [73]. Крім того, зазначалось, що «у 2020 році в Україні з'явиться державна програма медичних гарантій, яка покриватиме усі рівні медичних послуг, включно із стаціонарними. Паралельно з 2020 року в Україні повинен був розпочатися активний розвиток медичного страхування. «Політика МОЗ України — забезпечити кожній людині в Україні гарантоване покриття основних медичних послуг первинної, спеціалізованої, екстреної допомоги через Національну службу здоров'я. І додатково — дати роботодавцям, державним установам, місцевій владі та пацієнтам усі можливості скористатися з переваг страхування» [118].

Дійсно, такі кроки покликані були б посприяти розвитку медичного страхування на території України, оскільки відповідно до видів медичних послуг можна розробити базові пакети медичного страхування, врахувавши індивідуальні фізіологічні стани особи та види медичної допомоги, які може потребувати особа. Право вибору медичного закладу та лікаря є гарантією реалізації свободи у соціальній державі та можливістю обирати кваліфікованих лікарів у різних закладах охорони здоров'я. Нелогічним лиш є те, що такі заяви очільники Міністерства охорони здоров'я робляться у 2020 році (у пік розповсюдження коронавірусної інфекції), тоді як медичне страхування як вид обов'язкового страхування був впроваджений ще у 1996 році. Це свідчить про

ігнорування закону та потреб населення у якісній реалізації конституційного права на охорону здоров'я.

У 2020 році було розпочато реформування медичних послуг, а у червня 2021 року були внесені зміни до Основ законодавства України про охорону здоров'я та надано визначення медичної послуги. А у 2023 році очільник Міністерства охорони здоров'я України В. Ляшко зазначив, що державне медичне страхування для українців працює через Програму медичних гарантій, в рамках якої послуги надаються безкоштовно [151]. Аналіз Програми медичних гарантій 2023 [68] дає підстави дійти висновку, що вона охоплює всі основні види медичної допомоги: первинну, спеціалізовану та високоспеціалізовану допомогу, екстренну, паліативну допомогу та медичну реабілітацію; сюди також включається допомога дітям до 16 років та допомога при вагітності і пологах. Це свідчить про поступове впровадження медичного страхування на практиці, з визначенням широкого спектру гарантованих медичних послуг і його орієнтація на потреби населення навіть не зважаючи на кризові ситуації в державі.

Водночас система охорони здоров'я нашої країни перебуває не лише у фінансовій, але й в організаційній кризі, що спричинена нерівномірним розподілом коштів та недостатнім рівнем надання медичної допомоги. Крім того ситуація, яка утворилась у зв'язку із пандемією гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та великої кількістю осіб, які отримали ушкодження, характерні для воєнних дій, також негативно відображається на процесі реформування медичної системи. Кроком до розв'язання проблем, що були означені у системі медичного забезпечення, може виступити закінчення розпочатої медичної реформи і, зокрема, впровадження загальнообов'язкового медичного страхування не тільки для загальних захворювань, а також випадків ушкодження здоров'я у зв'язку із бойовими діями.

Наступною проблемою у реальному забезпеченні статусу соціальної держави в Україні виступає соціальне забезпечення, яке включає у себе пенсійне забезпечення, соціальні пільги та гарантії окремим групам населення, які втратили працездатність та самостійно не можуть подолати економічні кризи, які

виникли у них в житті. Вказану тезу відображає конституційне положення, яке закріплено у статті 46 Конституції України.

Так, Конституція України у статті 46 закріплює, що» громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом» [100]. У цьому контексті цікавою є думка, висловлена у висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до статті 46 Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статті 46 Конституції України) від 02 червня 1999 року №2-в/1999. Конституційний Суд України підкреслив, що «право громадян на соціальний захист не залежить від досягнення ними певного віку <...> Таке право гарантується всім громадянам, які його потребують, незалежно від того, до якої вікової категорії вони належать. Не пов'язується з досягненням певного віку за змістом статті 46 Конституції України і складова частина цього права - право громадян на пенсійне забезпечення. <...> До того ж, право на соціальний захист громадян у старості не обмежується тільки пенсійним забезпеченням, а й включає інші види передбаченої законом допомоги» [43].

Не досліджуючи компоненти права на соціальне забезпечення, оскільки вказане є предметом інших правових дисциплін, акцентуємо увагу на розгалуженості нормативно-правового забезпечення, що породжує колізії під час реалізації уповноваженими суб'єктами соціальних гарантій, що, у свою чергу, стає перепорою для громадян.

Нормативними підставами для забезпечення соціальних пільг є, перш за все, Конституція України, Кодекс законів про працю України, Закони України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про

охорону дитинства», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «Про соціальний захист дітей війни», «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам», «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам», «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру», «Про судоустрій і статус суддів» та інші. Ці закони визначають соціальні гарантії як на загальних умовах для всіх, так і для категорій осіб, які через своє правове та соціальне становище потребують інший вид соціального забезпечення. Такий підхід про встановлення соціальних пільг є виправданий і пов'язаний із характером виконуваної роботи, підвищеними вимогами до особистості при заміщенні посади тощо. Це підтверджується позицією Конституційного Суду України у рішенні від 11 жовтня 2005 року №8-рп/2005, яка констатує, що «комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення соціального захисту їх та їхніх сімей, зумовлений особливістю професійних обов'язків, пов'язаних з ризиком для життя та здоров'я, жорсткими вимогами до дисципліни, професійної придатності, певним обмеженням конституційних прав і свобод. Здійснення таких заходів не залежить від розміру доходів цих осіб, чи наявності фінансування з бюджету, а має безумовний характер. Ці гарантії не можуть бути скасовані чи знижені без відповідної компенсації» [194].

Постійна зміна українського законодавство в частині нових соціальних виплат і пільг, спеціальних умов виходу на пенсію та інше призводить до підвищення рівня соціального забезпечення цільової групи. Однак застосування державними органами підзаконних нормативно-правових актів є недосконалим, в більшості випадків порушує право на соціальне забезпечення. Складність питання щодо належного соціального забезпечення підкріплюється недостатнім бюджетним фінансуванням. Така ситуація є порушенням соціальних прав людини і змушує осіб звертатись до суду з метою захисту своїх прав.

Як приклад окреслення проблемних питань досліджується така адміністративна справа. 16 жовтня 2019 року Велика Палата Верховного Суду ухвалила рішення у зразковій справі №240/5401/18 (провадження №11-198зai19),

предметом спору в якій є зменшення відсоткового розміру основної пенсії, призначеної за Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» [148]. Верховний Суд дійшов висновку, що «у територіальних органів Пенсійного фонду України відсутні передбачені законом повноваження зменшувати розмір пенсії для осіб, яким вона призначена раніше у розмірі більшому, аніж це передбачено чинною редакцією статті 13 Закону №2262-ХІІ; такий підхід ґрунтується на законі, який в аспекті спірних правовідносин відповідає критерію якості та передбачуваності закону. При цьому різні підходи до механізму перерахунку пенсій (грошового забезпечення) різних категорій осіб зумовлених, як різним конституційно-правовим статусом (наприклад, відповідно до частини п'ятої статті 17 Конституції України держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях), так і законодавчим регулюванням (зокрема, суттєвими змінами в оплаті праці (грошовому забезпеченні) прокурорів та суддів). Велика Палата Верховного Суду також зауважила, що це рішення зразкове для справ, у яких предметом спору є зменшення відсоткового розміру основної пенсії, призначеної за Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», при здійсненні перерахунку пенсії у зв'язку із прийняттям постанови Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2017 року №704 «Про грошове забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та деяких інших осіб» відповідно до ст. 63 вказаного Закону на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 року №103 «Про перерахунок пенсій особам, які звільнені з військової служби, та деяким іншим категоріям осіб» [45].

Така позиція Верховного Суду мала би стати кінцевою точкою у справах, де відбувається зменшення розміру пенсійного забезпечення Пенсійним фондом України. Однак на практиці органи пенсійного фонду «закривають очі» на судові рішення і продовжують виносити незаконні адміністративні акти, які вподальшому стають предметом судового розгляду. Тобто державний орган,

уповноважений на виконання пенсійних гарантій, не дотримується Конституції України та погіршує положення громадян з метою економії державних коштів, що є неприпустимим не тільки у правовій державі, а й соціальній. Для підтвердження даної тези можна навести бюджетні показники, які направлені на виконання судових рішень у пенсійній сфері. Наприклад, «у 2021 році на виконання рішень судів у бюджеті заклали лише 100 млн грн, з яких профінансували 99,9 млн грн. У 2022 році за цією ж програмою з бюджету виділили лише 26,9 млн грн, а на цей рік заклали близько 100 млн грн. Крім цього, у 2023 році планують витратити ще 360 млн грн на погашення боргів за судовими рішеннями з бюджету самого Пенсійного фонду. За підрахунками Міністерства фінансів України, станом на 01 березня 2023 року за рішенням судів держава мала виплатити 43,1 млрд грн у 333,4 тис програних справ. Лише борг військовим пенсіонерам за рішеннями судів склав близько 22 млрд грн» [47].

Конституційний Суд України у цьому контексті зауважував, що «бюджет – це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду. Закон про Державний бюджет України як правовий акт, що має особливий предмет регулювання (визначення доходів та видатків на загальносуспільні потреби), створює належні умови для реалізації законів України, інших нормативно-правових актів, ухвалених до його прийняття, які передбачають фінансові зобов'язання держави перед громадянами і територіальними громадами. Саме у виконанні цих зобов'язань утверджується сутність держави як соціальної і правової» [206]. Тобто для належного виконання пенсійних зобов'язань і ліквідації порушення прав органами пенсійного фонду держава повинна здійснити такий перерозподіл видатків, які першочергово погасять заборгованість за судовими рішеннями, а надалі забезпеченням перерахунку пенсій без судового втручання, що гарантуватиме соціальну справедливість, безпеку та рівність.

Вказане також пов'язане з тим, що відсутній єдиний нормативно-правовий законодавчий акт, який би регулював пенсійні правовідносини. Крім того, в умовах сьогодення в Україні спостерігається тенденція до звуження права на пенсійне забезпечення, зокрема, через відміну окремих професійних (спеціальних) пенсій (наприклад, пенсійного забезпечення державних службовців через прийняття нового Закону України «Про державну службу» [169]), обмеження прав працюючих пенсіонерів, запровадження оподаткування пенсій тощо.

Аналіз конституційного права на соціальне забезпечення дає підстави дійти висновку, що його реалізація є доволі складною, що пов'язано з низкою факторів: відсутність уніфікованого нормативно-правового акта, здійснення стабільної соціальної політики у сфері пенсійного забезпечення, виділення бюджетних коштів для покриття пенсійного боргу та майбутнього перерахунку пенсій, неналежне здійснення повноважень органами Пенсійного фонду України. Тому для вдосконалення конституційного права на соціальне, у тому числі пенсійне забезпечення, необхідно здійснювати такі кроки:

- 1) розроблення державної стратегії щодо комплексної реформи у сфері пенсійного забезпечення як фундаментальної складової реформування системи соціальних гарантій;
- 2) запровадження та поетапне планування комплексу заходів щодо пенсійної реформи на основі співпраці суспільства та держави;
- 3) посилення якісного, ефективного та доступного механізму реалізації права на соціальне забезпечення та окремі його види;
- 4) підвищення ефективності системи соціального страхування, державного та недержавного пенсійного забезпечення;
- 5) запровадження робочої системи соціальних гарантій через переосмислення наукового та законодавчого підходу до визначення прожиткового мінімуму відповідно до рівня життя малозабезпечених категорії населення;

6) взаємодія на інституційному рівні уповноважених органів державної влади, складових громадянського суспільства з питань законодавчої регламентації права на соціальне забезпечення;

7) розробка та ухвалення консолідованого нормативно-правового акту як результату соціального реформування сектору надання соціальних пільг, пенсійного забезпечення;

8) запровадження дієвих механізмів щодо моніторингу дотримання законодавства про соціальне забезпечення, страхування, а також відповідні заходи реагування на порушення у соціальних правовідносинах;

9) розробка регулювання державного нагляду та громадського контролю за дотриманням законодавства у сфері соціального забезпечення.

Таким чином, проголошення України як соціальної держави хоча і відбулось у 1996 році під час прийняття Конституції України, проте її становлення відбувається поступово, іноді використовуючи метод «спроб і помилок». Основною проблемою такого утвердження стає фактична неспроможність реалізувати конституційні положення на достатньому рівні, яка, перш за все, пов'язана із відсутністю державних фінансових можливостей. Негативним аспектом також є відсутність схожого історичного досвіду у світі, який був би релевантний для суспільних відносин в Україні. Проте навіть в складних політичних і соціально-економічних умовах (короновірусна хвороба і російська агресія) наша держава намагається забезпечувати соціальні права і гарантії.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

3.1. Соціальна політика України в особливих правових режимах.

Розгляд будь якої категорії неможливий без визначення її змісту, тому для аналізу соціальної політики України у контексті особливих правових режимів потрібно проаналізувати зміст самої категорії. Поширеним є визначення соціальної політики як сукупності певних дій або цілеспрямовану діяльність у соціальній сфері життя суспільства [69]. Така дефініція є досить простою для розуміння, але в той же час розмитою.

Деякі автори, зокрема, Дж. Стюарт, визначають соціальну політику як сферу державної діяльності, відповідальної за створення та надання соціального захисту, що охоплює соціальні послуги та виплати [119]. З цим визначенням важко погодитися, адже воно обмежує зміст поняття «соціальна політика» виключно державною діяльністю та повністю нівелює роль недержавних акторів та інститутів громадянського суспільства.

З цієї точки зору більш повним є визначення, запропоноване О. В. Крикуновим, згідно з яким соціальна політика – це система заходів, які реалізуються у різних сферах життєдіяльності суспільства (наприклад, виробничій, соціальній, політичній, духовній та ін.), та регулюють відносини між суспільством, колективом, громадою, особою в кожній з цих сфер і зонах їх взаємодії [108]. То ж саме таке розуміння соціальної політики розглядається у межах цього дослідження.

Таким чином, соціальна політика спрямована на відповідну організацію та процеси, які визначають та формують добробут громадян. До сфери соціальної політики, на думку деяких авторів, крім діяльності галузей соціальної сфери,

входять розподіл доходів між членами суспільства, сімейні відносини, природоохоронна діяльність тощо [157].

Цікаво, що окрім дискусій щодо дефініції соціальної політики існують і дискусії щодо її концепції. Такі концептуальні підходи до дослідження соціальної політики можна поділити на кілька груп. Так, перша концепція побудована на тому, що терміни соціальне і суспільне тотожні, а отже соціальна політика реалізується як «суспільні дії щодо вирішення проблем, які важливі для усього суспільства» [157].

Друга концепція ґрунтується на тому, що соціальна політика спрямовується головним чином на регулювання соціально-трудових відносин і має за мету на їх стабілізацію, регламентацію суспільних відносин у сфері капіталу та праці, уникнення гіпотетичних екстремістських чи радикальних варіантів вирішення протиріч [157].

Третя група концепцій припускає, що соціальна політика – це вид суспільної діяльності, яку спрямовано в першу чергу на потенційно вразливі верстви населення, а саме: непрацездатні особи, мігранти (у тому числі внутрішньо-переміщені особи), безробітні, інваліди, ветерани війни. За цією групою концепцій основний обов'язок держави при реалізації соціальної політики – це забезпечення мінімально прийнятного рівня задоволення потреб вразливих верств населення через системи державної допомоги та громадської благодійності [157].

Четверта група концепцій побудована на тому, що соціальна політика за своїм змістом становить інструмент, що пом'якшує негативні наслідки індивідуальної та соціальної нерівності через систему перерозподільчих заходів [31].

П'ята група концепцій стверджує, що соціальна справедливість та соціальне партнерство виступають у ролі базових цінностей сучасного громадянського суспільства та соціальної держави, а шоста група на перше місце ставить принципи соціальної безпеки [157].

Події, які склалися в Україні та у світі в цілому вимагають від держави вирішення завдань у системі забезпечення соціального захисту населення та розробку відповідної моделі соціальної політики. Підкреслимо, що наведені концепції мають наукове призначення, їх доцільно розділити лише теоретично. На практиці соціальна політика, яка реалізується більшістю розвинених держав, містить у собі елементи кожної з цих концепцій. Отже, соціальна політика – це не тільки система дій і заходів, а й також система взаємовідносин та взаємодій між соціальними групами, соціальними верствами, у центрі яких є людина, її добробут, соціальний захист і соціальний розвиток, соціальна безпека населення в цілому. Тобто соціальна політика – це багатогранний процес та структурно складне комплексне явище.

Соціальна політика держави не повинна бути спрямовована тільки на соціальне забезпечення та соціальну допомогу, державної підтримки також потребують такі соціально орієнтовані сфери діяльності, як харчова та легка промисловість, які виробляють важливі для людей продукти харчування, одяг та взуття.

Під метою соціальної політики сучасної держави варто розуміти забезпечення позитивних соціальних змін та соціального розвитку суспільства, яке побудоване на соціальних цінностях, таких як: соціальна справедливість, рівноправність, соціальний захист людей. Також можна виокремити такі завдання соціальної політики: соціальний захист населення; надання допомоги найбіднішим верствам населення; встановлення гарантованого рівня мінімальної заробітної плати; гарантоване пенсійне забезпечення; забезпечення освіти та професійної підготовки; охорона здоров'я; житлове забезпечення; матеріальна допомога родинам, що мають дітей; споживання громадянами культурних благ та ін.

До суб'єктів соціальної політики в країні відносять державні органи, місцеве самоврядування, політичні партії, громадські організації, об'єднання роботодавців та об'єднання працівників, бізнес-структури (підприємства, організації), громадяни, та інші особи, які проживають на території держави на

законних підстава, а її об'єктами є працездатне та непрацездатне населення (у тому числі вразливі його верстви), ринок праці та трудові відносини.

Важливим елементом для функціонування соціальної держави є розробка соціальних цілей та відповідна діяльність щодо їх реалізації. Враховуючи все наведене вище, можна підсумувати, що реалізація соціальної політики держави повинна забезпечити чітке та злагоджене функціонування всієї системи соціально-політичних інститутів, координацію елементів системи на основі дотримання прав і свобод громадян, які зафіксовані у Конституції України та інших законодавчих актах, з урахуванням соціальних цінностей.

Як слушно зазначає В.Р. Будзин, «реалізація соціальної політики в Україні характеризується рядом характерних ознак» [38]. Першою характерною ознакою є те, що соціальна політика знаходить свою реалізацію на трьох рівнях: державному, регіональному та муніципальному. Щодо цього твердження варто погодитися, оскільки соціальна політика має особливості її реалізації на кожному із них. Наприклад, на загальному – державному рівні приймаються стратегічні рішення про розвиток найважливіших напрямів соціальної політики, відбувається розподіл основних фінансових, управлінських ресурсів. Показово, що основною проблемою державного рівня реалізації соціальної політики є його «віддаленість» від нагальних суспільних проблем та відсутність чіткого розуміння шляхів їх вирішення.

На середньому регіональному рівні відбувається адаптація прийнятих стратегічних рішень до умов їх реалізації, тут сильним моментом є знання регіональною владою специфіки конкретного соціального середовища, його проблем та можливість вибору відповідних інструментів для реалізації певного спрямування державної соціальної політики.

Для найнижчого і найконкретнішого муніципального рівня характерна найближча комунікація між владою та людьми. На цьому рівні найзрозуміліша специфіка соціальної проблематики, а тому представник публічної влади на місцях часто мають власне бачення шляхів вирішення нагальних соціальних проблем, водночас будучи найбільш обмеженими у ресурсах для реалізації

прийнятого на державному рівні рішення. Саме на цьому рівні відбувається імплементація прийнятих стратегічних рішень, після їх адаптації на регіональному рівні.

Соціальна політика своєю чергою може бути ефективною лише у разі злагодженої взаємодії на всіх рівнях її реалізації в державі та чіткого єдиного її вектору.

Наступною ознакою соціальної політики в Україні є нерівномірність соціального розвитку регіонів. Така ситуація існувала історично внаслідок географічно неоднорідного розміщення виробництв, різних кліматичних умов та ін., але особливо ситуація загострилася в 2020 році внаслідок пандемії коронавірусу. При цьому, свій вплив мали і бойові дії, які ще з 2014 року призвели до процесів дестабілізації в окремих регіонах України, зокрема в Луганській та Донецькій областях, а після повномасштабного вторгнення РФ на територію України в цілому. 24.02.2022 ситуація стала ще більш критичною, частину виробництв взагалі було знищено, значна кількість навіть деокупованих територій стали непридатними для їх попереднього використання. Це призвело до економічного спаду у багатьох областях, втрати частиною територій економічного потенціалу внаслідок їх тимчасової окупації, замінування, екологічних чинників (підлив Каховської ГЕС). Економічний дисбаланс, який виник внаслідок війни, яка ведеться з боку РФ також вплинув на формування соціальної політики в державі та доступність соціальних послуг.

Наступною ознакою соціальної політики, яка характерна для України, є вирішення соціальних проблем шляхом запровадження державних цільових програм, які є основним інструментом здійснення державної політики у соціальній сфері. Такі соціальні програми та пріоритетні національні проекти є механізмами вирішення низки проблем у соціальній сфері, які виникли внаслідок недостатнього державного контролю у 1990-х роках під час переходу держави від планового характеру економіки до ринкового [227]. Саме реалізація цільових програм забезпечує підтримку вразливих верств населення та забезпечує активізацію державної політики у сфері зайнятості населення та національних

ринків праці [40]. З зазначеним можна погодитися, адже у формуванні та реалізації таких програм беруть участь різні суб'єкти, а саме органи державної влади та місцевого самоврядування, недержавні організації, які функціонують у державній сфері, а найпоширенішими є програми, які передбачають захист від соціальних ризиків (старість, інвалідність, втрата годувальника, безробіття, нещасний випадок на виробництві тощо). Підкреслюється також, що державні програми у сфері соціальної політики формуються у відповідності то національної стратегії соціального розвитку.

Указом Президента України від 30.09.2019 № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» [188] передбачено, що «до цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, окрім іншого, належать: подолання бідності; подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства; забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці; забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх; сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх; створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям; скорочення нерівності та ін» [188]. Проаналізувавши поставлені цілі, з'ясовано, що питання побудови соціальної держави в Україні залишається пріоритетним.

Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року є орієнтирами для розроблення проектів прогнозних і програмних документів, проектів нормативно-правових актів з метою забезпечення збалансованості економічного, соціального та екологічного вимірів сталого розвитку України. Таким чином, очевидним є скеровування державного механізму до пошуку підходів організаційно-правового забезпечення побудови соціальної держави в Україні. Втім, як доведено у попередньому підрозділі дослідження, подальший курс на побудову ліберальної моделі соціальної держави не відповідає суспільно-політичним умовам сьогодення, а тому правотворча та правозастосовна діяльність повинні

спрямовуватися на пошук дієвих рішень щодо зміни такої моделі та її ефективного впровадження.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговують зміни соціальної політики під час запровадження карантину та у період воєнного стану.

З 12 березня 2020 року в Україні вперше було запроваджено загальнодержавний карантин. Глобальна пандемія коронавірусу COVID-19 та карантинні обмеження загострили системні проблеми у багатьох галузях, зокрема й у соціальній сфері майже кожної держави світу. Для України питання соціальної політики в умовах пандемії стало особливо складним. Адже, лише за кілька місяців до початку карантину набула чинності нова редакція Закону України №2671 – VIII «Про соціальні послуги» (далі — Закону № 2671-VIII), що містить чимало нововведень, зокрема запроваджено новий механізм фінансування соціальних послуг, закладено курс на відхід від попередньої централізованої мережі закладів та установ та ін. Водночас, очевидно, що найбільшого навантаження зазнала система охорони здоров'я, адже вона потребувала мобілізації всіх наявних ресурсів. Охорона здоров'я населення, особливо в умовах пандемії, – це один із виявів реалізації соціальної функції держави і складова соціальної політики. Вона реалізується через досягнення головних цілей охорони здоров'я: профілактику втрати здоров'я людини за рахунок проведення протиепідемічних та профілактичних заходів для недопущення епідемій і профілактики захворювань; надання медичних послуг у рамках лікування захворювань; санаторно-курортне обслуговування населення в поєднанні із відпочинком.

На час початку пандемії Україна була в змозі фінансувати витрати на систему охорони здоров'я у значно меншому обсязі ніж країни-члени ЄС (3,2% ВВП проти 5-8%) [144]. Крім того, система охорони здоров'я також перебувала у стані реформування, що також відобразилося на її спроможності ефективно функціонувати в умовах перенавантаження. Оскільки у контексті пандемії саме охорона здоров'я стає одним із основних пріоритетів соціальної політики, у такий

кризовий період функціонування системи охорони здоров'я спрямоване на забезпечення фундаментальної соціальної потреби – медичного обслуговування.

Соціальну політику у сфері охорони здоров'я було переорієнтовано із врахуванням того, що у сучасному суспільстві кожен, незалежно від рівня доходів чи інших характеристик, має право на отримання медичної допомоги, а завдання держави – через надані їй повноваження забезпечити реалізацію цього права. Така теза дещо суперечить основам ліберально моделі соціальної держави, для якої більш характерним є запровадження страхової медицини, за якої забезпечення доступу до медичного обслуговування нерозривно пов'язане із ініціативністю самої особи, але в умовах пандемії екстрені медичні потреби не можуть знаходитися в залежності від наявності у індивіда медичного страхування. Водночас забезпечення належного функціонування галузі охорони здоров'я в кризових умовах створює суттєве економічне навантаження. Так, відбулися перші кроки у бік відходу України від побудови ліберальної моделі соціальної держави.

Історично склалося, що в Україні впроваджена та функціонує модель державного фінансування охорони здоров'я, тобто основним джерелом фінансування медичних установ є бюджетні кошти. Так, державні кошти спрямовуються у рамках бюджетного фінансування на потреби охорони здоров'я кількома способами: шляхом прямого покриття витрат державних та комунальних закладів охорони здоров'я з державного та місцевих бюджетів; через програму державних медичних гарантій, яку реалізує Національна служба здоров'я України.

Перенавантаження та низький рівень оснащення закладів охорони здоров'я на початку пандемії змусило змінити підхід до її фінансування, а саме пріоритезувати ці видатки, а вже у 2021 році на потреби охорони здоров'я з бюджетів усіх рівнів було заплановано спрямувати 200,5 млрд. грн., або в 1,14 разу більше ніж попереднього року. Лише за 2020–2021 роки бюджетне фінансування охорони здоров'я збільшено на 72,1 млрд грн, або в 1,6 разу, а в цілому за 2018–2021 роки – в 1,7 разів [214]. Пандемія показала необхідність подальшого перегляду державної підтримки системи охорони здоров'я в Україні,

як наслідок відбулось суттєве зростання видатків бюджету на охорону здоров'я через пандемію COVID-19, яка найбільше зачепила Україну саме у 2020–2021 рр. Таким чином, державою були здійснені заходи найбільшого сприяння та підтримки у цій сфері. Для соціальної політики це означало постановку на порядок денний нагальних питань, пов'язаних із реформуванням бюджетних видатків, а також посилення ролі держави у функціонуванні цієї галузі, при тому, що попереднім пріоритетом було зменшення державного впливу, характерне для ліберальної моделі соціальної держави.

До інших соціально-економічних проблем слід віднести зниження рівня доходів населення, затримки із виплати заробітної плати, підвищення рівня бідності тощо. Та все ж наступним лакмусовим папірцем, що відображав здатність України виконувати свої зобов'язання із побудови соціальної держави став ринок праці. Зокрема, за даними Державної служби статистики, у період з I кв. 2020 р. (наприкінці якого було запроваджено загальнодержавний карантин) рівень безробіття населення складав 8,6 %, однак у III кв. 2020 р. збільшився до 9,3% [62] Водночас держава не залишилася осторонь і впродовж 2020-2021 р.р. були внесені певні зміни у чинне вітчизняне законодавство щодо питань віддаленої праці, як заходи реагування на пандемію. На вітчизняному ринку праці надомна праця з'явилася звісно ж раніше, але її правове врегулювання впроваджено лише у відповідь на кризу, адже очевидною під час карантину стала така необхідність, оскільки значна кількість людей змушена була перейти на роботу дистанційно.

Зокрема, Кодекс законів про працю України у 2021 році доповнено статтею 60-2 «Дистанційна робота». Таким чином було надано нормативну дефініцію відповідно до якої «дистанційна робота – це форма організації праці, за якої робота виконується працівником поза робочими приміщеннями чи територією власника або уповноваженого ним органу, в будь-якому місці за вибором працівника та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій» [93]. Необхідним елементом запровадження надомної роботи є надання працівникам, що працюють дистанційно усіх соціально-трудоових гарантій, передбачених законодавством про працю. У цьому контексті

фундаментальне значення мала розробка Типової форми трудового договору про дистанційну роботу, яку затверджує Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері трудових відносин. Зазначене свідчить про адаптивність соціальної політики та готовність держави до суттєвих змін на ринку праці, адже запровадження такого формату роботи мало позитивний вплив на стабілізацію функціонування ринку праці та збереження робочих місць.

Не менш важливим моментом у сфері соціальної підтримки населення стало запровадження програми Президента України «Підтримка», яка спрямована на підтримку малого та середнього бізнесу, що постраждав від пандемії, та стимулювання процесу вакцинації (виплата 1000 грн. особам, що добровільно вакцинувалися). З цією метою переглянуто бюджетні видатки України та закладено 8 млрд. грн. на виплати вакцинованим громадянам. Зазначені заходи також не характерні для ліберальної моделі соціальної держави, але були необхідними для підтримки населення. Правовим підґрунтям надання соціальної підтримки у такий спосіб став Закон України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» від 15.07.2021 [183].

Понад це для підтримки населення та бізнесу в Україні, починаючи з 2020 року було запроваджено цілий комплекс соціально-спрямованих заходів, а саме: прощення податкових штрафів, продовження термінів декларування, призупинення дії вимог про сплату податку на комерційну нерухомість та землю, визначення карантину у зв'язку з COVID-19 як форс-мажорної обставини у межах юридичних договорів, призупинено податкові перевірки на підприємствах. Орендарі також були тимчасово звільнені від орендної плати щодо об'єктів, які не використовуються у період карантину. Таке сприяння було основною рисою соціальної політики держави у період карантину, водночас бюджетне фінансування соціального захисту населення в Україні характеризувалося зростанням обсягів за збереження недостатнього рівня ефективності форм соціальної підтримки.

Варто також підкреслити, що позитивний характер мають заходи діджиталізації, запровадження яких стимулювала пандемія. Наприклад, забезпечення громадян доступом до державних та соціальних послуг через онлайн-сервіси «Дія» та «ЄПідтримка».

Резюмуючи, можна зазначити, що у зв'язку з пандемією коронавірусу державою реалізовано заходи у різних напрямках внутрішньої політики – фінансової, грошово-кредитної та соціальної, реагування на кризу відбулося у різних напрямках її впливу. Такі заходами мали екстрений характер, оскільки здійснювались за надзвичайних обставин та часто не мали достатнього обґрунтування. Наприклад, недостатня адресність допомоги та негативний бік цифровізації послуг, адже часом найбільш вразливі верстви населення, такі як особи віком понад 60 років, часто позбавлені доступу до смартфонів чи банківських карток, або доступу до інтернету взагалі. Водночас, рішення та дії, спрямовані на впровадження екстрених заходів - це цілий комплекс завдань, таких як збереження бізнесу, підтримка зайнятості населення, соціальний захист та охорона здоров'я населення, вирішення яких повинно відбуватися у найкоротші терміни.

Як слушно зазначив О.В. Длугопольський [69], соціальну підтримку громадян у даний період можна розглядати у двох аспектах, як безпосередню та непрямую. Безпосередня соціальна підтримка – це комплекс заходів, здійснюваних урядом для забезпечення реалізації соціальних прав громадян, шляхом збільшення розмірів соціальних виплат; надання субсидій, пільгового кредитування; відстрочення виплати податків, інших обов'язкових платежів; полегшення умов отримання страхових виплат. До непрямой соціальної підтримки громадян належать здійснювані публічною владою заходи для стримування безробіття, підтримки бізнесу тощо. При цьому, підкреслюється, що для ефективного функціонування соціальної держави необхідним є застосування обох груп заходів державної підтримки. Наприклад, стимулювання державою застосування нестандартних форм та умов зайнятості, фінансові та податково-кредитні механізми, що орієнтовані на найбільш постраждалі галузі, малі та

середні бізнеси. У цьому контексті у діяльності держави в галузі соціальної політики можна виокремити, як пріоритетні напрямки, надання обов'язкового соціального страхування (яке включає охорону здоров'я, пенсію, страхування від безробіття, довгостроковий догляд, страхування від нещасних випадків) та заходи державного перерозподілу у разі особливого тягара, наприклад шляхом виплати допомоги на дитину, допомогу по безробіттю.

Змін зазнало і організаційно-правове забезпечення освіти під час запровадження загальнодержавного карантину. Зокрема, у 2021/2022 навчальному році освітній процес у закладах загальної середньої освіти був організований з неухильним дотриманням протиепідемічних заходів у закладах освіти на період карантину, затверджених постановою Головного державного санітарного лікаря № 4, постановою Кабінету Міністрів № 1236, а також Рекомендацій щодо організації роботи закладів загальної середньої освіти. Більшість навчальних закладів працювала у режимі дистанційного навчання. Як зазначила Т.М. Слінько «незмінним пріоритетом для Міністерства освіти науки України залишається забезпечення сталості навчання, зокрема здобувачів освіти, які через повномасштабну військову агресію Російської Федерації перебувають за кордоном, знаходяться на тимчасово окупованих територіях або є внутрішньо переміщеними особами» [225].

З наведеного вище, можна зробити висновок, що у 2020-2021 роки державою зроблено багато кроків до подолання кризи, спричиненої пандемією, що призвело до неминучих змін у багатьох сферах. Зміни торкнулись законодавства, що стало необхідністю, оскільки в умовах COVID-19 правове регулювання відносин у державі та суспільстві не відповідало фактичному стану речей та не надавало легальної можливості сприяти поліпшенню ситуації. Крім того, основними засобами соціальної політики у кризових ситуаціях є пільги та виплати, спрямовані на соціальну підтримку населення.

Ця сфера також зазнала суттєвих змін, а саме державою запроваджено такі форми реалізації соціальної підтримки: одноразову матеріальну допомогу

застрахованим особам; одноразову матеріальну допомогу суб'єктам господарювання; одноразову компенсацію суб'єктам господарювання.

Ще не маючи змоги оцінити наслідки глобальної пандемії коронавірусу Українська держава зіткнулася із новим викликом для державності та соціальної політики. Внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 року країна постала перед новими викликами та проблемами, в тому числі у сфері соціальної політики, до них належать: втрата людського потенціалу; припинення діяльності малого та середнього бізнесу та закриття великих підприємств в зоні бойових дій; втрата податкових доходів та місцевих бюджетів; зниження та майже повна відсутність сприятливого інвестиційного клімату в державі; загрози продовольчій та енергетичній безпеці України; блокування експорту продукції. Зазначені проблеми здійснюють суттєвий вплив на розвиток як окремих територіальних громад, так і держави в цілому.

Водночас, психологічні та матеріально-фізичні збитки, спричинені воєнними та окупаційними діями є найбільш негативними чинниками, які позначилися на суспільній життєдіяльності, внаслідок чого з кожним днем військової агресії російської федерації все більше зростає кількість громадян, які потребують від держави різного роду соціальної та гуманітарної допомоги.

Переорієнтована на першочергове забезпечення охорони здоров'я соціальна політика була змушена знову зазнати змін, адже через бойові дії та тривалу окупацію частини територій її ефективне здійснення без адаптації стало неможливим. Виснажена глобальною пандемією економіка з початком воєнних дій була фактично паралізована, тому здійснення підтримки системи соціального захисту населення забезпечується частково за допомогою відповідних структур ООН та інших міжнародних інституцій.

Досвід діджиталізації набутий під час карантину став в нагоді і під час воєнного стану. Наприклад, крім інших послуг, громадяни України, які здійснили внутрішнє переміщення, отримали змогу стати на облік як внутрішньо-переміщені особи за допомогою застосунку «Дія» та таким самим способом

подати повідомлення про фіксацію фактів пошкодження або знищення житла та заяву про отримання відповідної грошової компенсації.

Підкреслюється, що у цьому контексті реалізується одне з пріоритетних завдань Міністерства соціальної політики України та сфери соціального захисту, що полягає у забезпеченні громадян своєчасною, доступною, якісною підтримкою, побудові системи надання соціальних послуг та здійсненні соціальної роботи, наближеної до кращих європейських практик.

Про високу адаптивність вітчизняної моделі соціальної держави свідчить швидке вирішення питання щодо змін правового регулювання відповідно до існуючих умов. Так, наприклад, Постановою Кабінету Міністрів України від 07.05.2022 № 560 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» [166] (далі – Постанова № 560) регламентовано надання соціальних послуг особам, які опинились у складних життєвих обставинах, екстрено (кризово) під час воєнного стану. Зокрема, згідно із зазначеною постановою у тому числі передбачено, що громадяни, які опинились у складних життєвих обставинах, під час воєнного стану зможуть отримати життєво необхідні соціальні послуги, в тому числі притулок або стаціонарний догляд, за заявою, а відповідні рішення уповноважені органи або надавачі послуг прийматимуть протягом 1 доби.

Крім того, в чергове було внесено зміни до порядку надання соціальних послуг. Так, Верховною Радою України був прийнятий 14 квітня 2022 року Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» [162], «яким вносяться зміни до законів України «Про соціальні послуги», «Про правовий режим воєнного стану», зокрема: визначається середньомісячний сукупний дохід громадян з урахуванням попереднього кварталу, що передує місяцю, який передує місяцю звернення, а не шести останніх місяців, як це було передбачено раніше; розширюються повноваження обласних, Київської міської державних адміністрацій, виконавчих органів

сільських, селищних, міських рад шляхом надання їм можливості визначати особливості прийняття рішення про надання соціальних послуг у разі введення на території України надзвичайного або воєнного стану; надається право приймати рішення про надання соціальних послуг екстрено (кризово) безпосередньо надавачам соціальних послуг, що забезпечить негайне надання допомоги людям; встановлюється, що соціальні послуги, надані під час дії воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях надавачами соціальних послуг державної / комунальної форми власності (надання притулку, догляд, підтримане проживання, натуральна допомога, транспортні послуги тощо), особам із числа внутрішньо переміщених осіб за новим місцем їх проживання / перебування, які опинилися у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, фінансуються у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Такі зміни фактично є реакцією на зміну умов в державі, адже в останнє реформування системи соціальних послуг здійснювалося в період запровадження карантину, тож, прийняття цього Закону стало важливим для формування соціальної політики, оскільки сприяє більш ефективному та оперативному наданню усіх соціальних послуг населенню, яке постраждало в існуючих умовах війни в Україні» [164].

Варто підкреслити, що незважаючи на активні військові дії в Україні, безперервно виплачуються усі види соціальної допомоги, оскільки законодавством передбачена їх виплата продовж дії воєнного стану в країні і 1 місяця після оголошення закінчення війни, а саме такі «види допомог:

- допомога малозабезпеченим сім'ям;
- допомога на дітей одиноким матерям;
- допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування;
- допомога на дітей, хворих на тяжкі хвороби, яким не встановлено інвалідність;
- щомісячної грошової допомоги особі, яка проживає разом з особою з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу;

- тимчасової державної допомоги дітям, батьки, яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме;
- щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг;
- тимчасової державної соціальної допомоги непрацюючій особі, яка досягла загального пенсійного віку, але не набула права на пенсійну виплату» [120].

Виняток становлять виплати громадянам, які залишилися на тимчасово окупованих територіях, оскільки часто у них відсутній доступ до банкінгу, на кажучи вже про ідентифікацію особи чи інші способи отримання виплат.

Таким чином, державою вживаються всі можливі заходи адаптації соціального захисту до існуючих умов та забезпечення максимальної доступності державної підтримки. «Строки виплати державних соціальних допомог, які були призначені раніше, продовжено на період введення воєнного стану та одного місяця після його припинення чи скасування і виплачується за повний місяць без звернення особи. Також змінено порядок та розміри призначення компенсацій на проживання для внутрішньо переміщених осіб, розширено коло суб'єктів, які наділені повноваженнями взяття на облік таких осіб. Понад це, підвищено норми пенсійного забезпечення, які передбачені для військовослужбовців з числа учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни, членів сімей загиблих військовослужбовців» [66].

В умовах запровадженого воєнного стану та активних бойових дій закономірним стає стрімке зростання рівня бідності населення, що також безпосередньо впливає на формування соціальної політики в державі. За оцінками регіонального директора Світового банку у Східній Європі А. Банерджі зростання рівня бідності в Україні відбулось в десятикратному розмірі, а російські удари по критичній інфраструктурі тільки ускладнюють економічну (і, як наслідок, соціальну) ситуацію. Згідно з його словами, «до кінця 2022 р. 25% населення

України житимуть у бідності, порівняно з трохи більше ніж 2% до війни, а до кінця 2023 р. зазначений показник може збільшитися до 55% (зимовий період може стати особливо важким для українців, адже зруйновані будинки та критична інфраструктура можуть спричинити ще одну хвилю внутрішньої міграції у цей період)» [141]. За оцінками Світового Банку, станом на серпень з початку війни було пошкоджено близько 817 тис. житлових будинків, 38% з яких було зруйновано без можливості відновлення. Іншими словами, через війну мільйони українців опинилися у вразливому становищі [114]. Значну частину людей, які й до повномасштабного вторгнення належали до вразливих, малозахищених категорій населення, війна поставила на межу виживання. При цьому частина соціальної інфраструктури пошкоджена або зруйнована [114], а навантаження на установи, що надають соціальні послуги та їх працівників у тих регіонах, які прийняли велику кількість переміщених осіб, надзвичайно зросло. Зросло і навантаження на систему соціального захисту в цілому, і це на тлі зменшення надходжень до бюджету.

Враховуючи наведене, в Україні соціальна політика спрямована на посилення підтримки населення, в тому числі шляхом перерозподілу коштів бюджетів всіх рівнів, спрямування додаткових призначень на посилення соціального захисту окремих категорій осіб, які проживають в країні. Разом з цим, до першочергових питань також належить вчасне та в повному обсязі проведення нарахування та виплати всіх видів державних соціальних допомог, пільг та субсидій, навіть незважаючи на існуючі суттєві проблеми з наповненням бюджетів всіх рівнів.

Соціальний захист населення, надання допомоги постраждалим в умовах воєнного стану в Україні є надзвичайно важливою функцією держави, яка в умовах дефіциту бюджету може бути ускладненою, тому державою також залучаються міжнародні актори для підтримки населення, наприклад, Міжнародна організація з міграції ООН здійснювала виплати грошової допомоги постраждалим через руйнування Каховської ГЕС, у сумі 6 600 гривень на кожного члена домогосподарства [53] Аналогічні суми екстреної грошової допомоги

виплачувалися постраждалим від ракетних обстрілів у м. Одесі у липні-серпні 2023 р. представництвом Норвезької ради у справах біженців в Україні та ГО «Право на захист» [130]. Таким чином, ілюструється участь недержавних інституцій у здійсненні соціальної підтримки населення та їх участь у формуванні соціальної політики, адже вони тим самим підтримують економіку держави та купівельну спроможність населення.

Зміни пов'язані із запровадженням воєнного стану не оминули такий елемент соціальної політики як регулювання ринку праці. Згідно з інформацією оприлюдненою Національним банком України, рівень безробіття в країні, через повномасштабне військове вторгнення російської федерації, сягнув 35% [136]. Але й цей критичний показник міг би бути вищим, проте через високий рівень міграції українців за кордон та стрімку мобілізацію рівень безробіття вдалося частково втримати і вирівняти. Стримуючим безробіття фактором можна вважати також запроваджену під час карантину надомну працю, яка дала змогу багатьом громадянам України, що були змушені покинути територію держави та виїхати за кордон з метою отримання міжнародного захисту, зберегти роботу працюючи дистанційно.

Водночас, за даними Державної служби зайнятості України, кількість вакансій в Україні зменшилась у 20 разів порівняно з періодом до запровадження воєнного стану [135]. Цей факт також свідчить про ослаблення економічної системи держави ілюструючи рівень зменшення кількості робочих місць.

Діючі до запровадження воєнного стану норми Кодексу законів про працю України були не гнучкі, що робило неефективним їх застосування і в звичайних умовах, а під час воєнного стану вони стали багато в чому неефективними, що спричинило необхідність фундаментальних змін норм діючого трудового законодавства. Значного впливу на ринок праці в період запровадження воєнного стану завдало набрання 24 березня 2022 року чинності Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (далі – Закон) [182]. Режим воєнного стану не дозволяє забезпечувати весь спектр юридичних гарантій працівникам, як у мирний період, постає необхідність запровадження обмежень

прав працівників для стабілізації виробничих відносин. Таким чином, здійснюється підтримка роботодавців, що постраждали під час війни, у тому числі тих, що втратили свої потужності. Цим Законом урегульовано окремі аспекти трудових відносин під час воєнного стану в Україні, фактично система трудових відносин була адаптована під умови воєнного стану.

Наприклад, зазначеним Законом передбачено, що на час дії воєнного стану, форма трудового договору визначається за згодою сторін. Тобто, що сторони трудових відносин не зобов'язані укладати трудовий договір у письмовій формі, як цього вимагає КЗПП у мирний час. Для прийняття працівника на роботу роботодавцю достатньо прийняти відповідний наказ та направити повідомлення про прийняття працівника на роботу до податкової служби (у тому числі онлайн). Понад це, позитивним моментом є запровадження можливості укладати з новими працівниками строкові трудові договори у період дії воєнного стану або на період заміщення тимчасово відсутнього працівника. Таку зміну запроваджено з метою оперативного залучення до виконання роботи нових працівників та усунення браку робочої сили, у тому числі внаслідок фактичної відсутності працівників, які евакуювалися в іншу місцевість або місцезнаходження яких тимчасово невідоме. Таким чином, трудові відносини з відсутніми працівниками не припиняються (внаслідок чого особа не втрачає робоче місце), однак на час їх тимчасової відсутності роботодавець може укласти строковий трудовий договір з новим робітником. Таке нововведення безумовно є актуальним, особливо на об'єктах критичної інфраструктури.

Цим Законом також запроваджено таке поняття як «призупинення дії трудового договору», зокрема дозволено призупинити дію трудового договору у зв'язку з військовою агресією, яка виключає можливість виконання працівником трудової функції. Відшкодування заробітної плати, гарантійних та компенсаційних виплат працівникам на час призупинення дії трудового договору покладається на державу, що здійснює військову агресію проти України. Таким чином, держава відіграла активну роль у адаптації ринку праці до нових обставин та заходами непрямого впливу намагалася сприяти збереженню трудових

відносин між роботодавцями та тимчасово відсутніми працівниками. Водночас, варто підкреслити, що вказані правила на ринку праці діятимуть лише до закінчення воєнного стану.

Показово також, що саме в умовах воєнного стану в чинному законодавстві України з'явилися нові терміни, такі як «оптимізація трудових відносин», «спрощення регулювання трудових відносин», запроваджені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01 липня 2022 року №2352-IX [164] та Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність» від 19 липня 2022 року №5371 відповідно. Цікаво, що такого рівня активізації реформування трудових відносин до запровадження воєнного стану не спостерігалось, але така активізація матиме виключно позитивний вплив, за умови постійності у цьому реформуванні.

Аналізуючи зміни нормативно-правового регулювання трудових відносин у період воєнного стану слід виокремити кілька основних тенденцій розвитку соціальної політики у контексті ринку праці та напрямів реформування трудового законодавства в умовах воєнного стану: встановлення обмежень і особливостей організації трудових відносин, пріоритет додержання мінімальних трудових гарантій, посилення захисту трудових прав працівників (наприклад призупинення трудових відносин замість звільнення).

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» від 21 квітня 2022 року № 2220-IX запроваджено низку додаткових гарантій у сферах зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття в особливий період, зокрема цим Законом внесено зміни до законів України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», «Про зайнятість населення», «Про забезпечення прав і

свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо введення одноразової фінансової допомоги для організації підприємницької діяльності (замість одноразової допомоги по безробіттю для організації підприємницької діяльності), регламентації порядку надання допомоги по частковому безробіттю та ін. Зміни до чинного законодавства України також торкнулися посиленням захисту трудових прав працівників, які працюють у роботодавця-фізичної особи, трудових прав та інтересів працівників через колективні угоди і колективні договори, встановленням особливостей їх укладання та дії в умовах воєнного часу.

Крім того, з метою зниження рівня безробіття та стимулювання роботодавців до залучення до праці внутрішньо-переміщених осіб затверджено Порядок надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні [175], який визначає умови, механізм виплати та порядок використання коштів для надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за кожен працевлаштовану особу з числа внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття та інших джерел, не заборонених законодавством.

З іншого боку було також спрощено одержання статусу безробітного відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» [163] від 21 квітня 2022 року № 2220-IX. Закон крім іншого передбачає, що внутрішньо переміщені особи та особи, які знаходяться на території бойових дій, які втратили необхідні документи теж можуть оформити статус безробітного, а підставою оформлення та розрахунку суми виплат у цьому разі є інформація з реєстрів та баз даних органів виконавчої влади. Тобто, держава всебічно сприяє зменшенню темпів зростання рівня бідності як сприяючи працевлаштуванню осіб, так і

забезпечуючи спрощений доступ до державної підтримки тим, хто не може працевлаштуватися.

До інших заходів реалізації соціальної політики в умовах воєнного стану варто віднести розробку соціально-економічної цільової програми релокації підприємств та працевлаштування внутрішньо переміщених осіб. Ця програма передбачає державну допомогу в підборі площ для розміщення виробництва; перевезенні й розселенні персоналу; доборі працівників у місцях дислокації після переїзду. Таким чином, посилюється роль держави у збереженні виробничого потенціалу та збереженні підприємств, що не характерно для попередньої ліберальної моделі соціальної держави. Показово, що, аби всі учасники процесу релокації могли вільно комунікувати один з одним, створено платформу цифрової взаємодії на базі системи «Прозорро.Продажі» та одного з акредитованих у системі майданчиків E-Tender, що також є одним із елементів діджиталізації [189].

Ще однією сферою реалізації соціальної політики, яка зазнала суттєвих змін під час воєнного стану стала освіта. Бойові дії по всій території України, що тривають з 24 лютого 2022 року внаслідок агресії російської федерації спричинили цілу низку проблем у сфері освіти, головною з яких є забезпечення стабільності та безперервності навчального процесу. Забезпечення стабільності проведення безперебійного освітнього процесу у сфері вищої освіти в умовах війни має свої особливості залежно від географічного розміщення навчального закладу на території України та інтенсивності бойових дій на цій території. Так, на підконтрольній території України рекомендовано здійснювати освітній процес у формах: очній, змішаній чи дистанційній. Вибір форми навчання напряму пов'язаний з можливостями забезпечення збереження життя як надавачів освітніх послуг так і здобувачів освіти. Враховуючи наведене домінує дистанційна форма освіти, яка була запроваджена під час загальнодержавного карантину. Попри всі переваги дистанційної форми навчання в умовах війни вона також не здатна в повній мірі забезпечити стабільність та безперебійність навчання через відсутність доступу до мережі інтернет; світла; тривалі та часті повітряні тривоги

та необхідність переміщення в укриття; відсутність доступу до комп'ютерної техніки; термінова евакуація у разі потрапляння в зону активних бойових дій та ін.

Наступна особливість навчання пов'язана із тим, що внаслідок воєнних дій більше 20 тис. випускників шкіл сьогодні завершували в українських навчальних закладах навчання дистанційно, тимчасово проживаючи за кордоном в 23 країнах Європейського Союзу [46].

Міністерство освіти і науки України закладам вищої освіти надало рекомендації щодо окремих питань завершення 2021/2022 навчального року [81], наприклад: «за неможливості відновити освітній процес у вищому навчальному закладі через бойові дії, суб'єктам освітнього процесу рекомендовано дочекатися його відновлення або прослухати окремі навчальні дисципліни в інших закладах вищої освіти в межах внутрішньої академічної мобільності, або навчатися самостійно». Втім, для забезпечення стабільності та безперервності навчального процесу Міністерству освіти і науки України довелося вводити зміни і у порядок випускної та вступної кампанії закладів вищої освіти на 2022/2023 н.р., зокрема: 1) скасувати державну підсумкову атестації; 2) зовнішнє незалежне оцінювання, яке обов'язкове для вступу на бакалаврат, замінено на національний мультипредметний тест (далі – НМТ) для тих, осіб хто претендує на бюджетні місця з найбільш затребуваних спеціальностей та заяву з мотиваційним листом для інших спеціальностей; 3) умови вступу на магістратуру випускникам бакалаврату всіх спеціальностей змінено з ЄВФФ на фаховий іспит на бюджетні місця і мотиваційний лист для вступу на контракт (виняток високон'юктурні та правові спеціальності). Фактично система освіти, яка з початку пандемії функціонувала переважно у дистанційному режимі, перебуває у ще складніших умовах під час воєнного стану, але попри це і у цій галузі держава чинить активний вплив з метою створення режиму найбільшого сприяння для здобувачів освіти.

Таким чином, на основі вище наведеного можна дійти висновку, що під час воєнного стану соціальна сфера потребує швидкості, високої результативності

та простоти, оскільки при подібних умовах людині зазвичай не вистачає часу на бюрократичні моменти. На сьогодні Україна докладас чимало зусиль для реалізації чималої кількості заходів задля досягнення даної мети, але ліберальна модель соціальної політики, обрана при здобутті незалежності не змогла ефективно функціонувати у таких умовах, а тому відбувається зміна не лише соціальної політики під наявні умови, а й концептуальна зміна моделі соціальної держави. Водночас відповідне державне сприяння розвитку соціальної сфери залежить від успішного розвитку економіки країни, що вважається головним джерелом її фінансування. В той же час, економічний розвиток країни залежить також і від конкурентоспроможного людського потенціалу. Через це досліджувати дану проблематику необхідно у нерозривному взаємовідношенні. Бойові дії та післявоєнна відбудова України вимагатимуть великого фінансування задля відновлення фізично-психологічного здоров'я не лише військових, але й цивільного населення.

Порівнюючи соціальну політику України під час запровадження загальнодержавного карантину та в період військового часу показово, що обсяг і напрямки соціальної підтримки населення під час запровадження загальнодержавного карантину та під час воєнного стану будуть різними, як і елементи соціальної політики, на які робиться акцент. Під час карантину пріоритет надавався наданню доступу населенню до медичного обслуговування, забезпеченню безперебійного функціонування системи охорони здоров'я в умовах перенавантаження, запровадженні регулювання дистанційної (надомної) роботи та дистанційного навчання, а також наданні допомоги особам, які втратили дохід внаслідок обмежень економічної діяльності.

В умовах воєнного стану пріоритетні напрямки соціальної політики знову змінюються. Масові міграційні потоки створюють нерівномірне навантаження на систему соціального захисту. Система охорони здоров'я більше не відіграє ключову роль у формуванні соціальної політики. Безпрецедентних змін зазнає і ринок праці. Вперше з моменту проголошення незалежності він зазнав такого суттєвого реформування.

Ще одним пріоритетним напрямком реалізації соціальної політики під час воєнного стану в Україні, який не характерний для періоду запровадження загальнодержавного карантину, став соціальний захист військовослужбовців.

«Важливість соціального захисту військовослужбовців та працівників правоохоронних органів, а також їхніх сімей, зумовлено особливістю професійних обов'язків, не залежить від розміру доходів цих осіб, чи наявності фінансування з бюджету, а має безумовний характер. Ці гарантії не можуть бути скасовані чи знижені без відповідної компенсації. Громадяни України, які захищають Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, виконують конституційно значущі функції, тому держава повинна надавати їм і членам їхніх сімей особливий статус та забезпечувати додаткові гарантії соціального захисту відповідно до ч. 5 ст. 17 Конституції України як під час проходження служби, так і після її закінчення. Закріплення в Конституції України обов'язку держави щодо забезпечення соціального захисту громадян України, які захищають Вітчизну, суверенітет і територіальну цілісність України, є запорукою його реалізації державою та недопущення зниження рівня соціального захисту цих осіб та членів їхніх сімей» [87, с. 13].

Крім цього, в подальшому терміново необхідно реформувати сферу освіти, особливо загальну середню, оскільки вона досі не в повній мірі спроможна якісно надавати послуги в складних неочікуваних ситуаціях. Варто розробити чітку програму розвитку та відновлення інфраструктурних об'єктів та створення сприятливих передумов для притягнення інвесторів.

Активізація діджиталізаційних процесів, розпочатих під час запровадження карантину, має значний позитивний вплив, проте необхідно удосконалити полегшення оформлення громадських звернень щодо надання соціальних послуг, що потребує суттєвих затрат часу та сил. На сьогодні підтримка належної суспільної соціалізації вимагає значного фінансування.

Економічне зростання і ефективна соціальна політика держави є тісно взаємозв'язаними і поєднаними з належним рівнем інвестиційної привабливості та економічної безпеки, міцними зовнішньоекономічними взаємовідносинами,

ринковою кон'юктурою, а також із формуванням людського потенціалу. Водночас, в умовах бойових дій знищення інфраструктури та українського населення, а також фінансовий відтік не дає можливості ефективно розвивати державу та знищує всі позитивні просування та наслідки проведеного соціально-економічного реформування.

Аналогічного досвіту не має жодна країна, Україна сьогодні успішно формує приклад, який в майбутньому, у разі необхідності, може бути використаний іншими країнами під час введення надзвичайного стану в наслідок епідемій, стихійних лих тощо. Однак важливо зазначити, що конкретні заходи соціальної політики в умовах карантину чи воєнного стану будуть залежати від конкретної ситуації, потреб населення та ресурсів держави.

3.2. Забезпечення соціальних прав в Україні в умовах особливих правові режими.

Дослідження функціонування соціальної держави в контексті особливих режимів полягає в оцінці нормативно-правового регулювання суспільних відносин у даний період, ефективності таких правових документів у ситуації, яка відбувається, оперативності реагування держави та її інститутів на кризові ситуації. Лише системний аналіз вказаних явищ дає змогу оцінити стан та перспективи реалізації соціальних прав і свобод людини, які є формальним вираженням цінностей соціальної держави та визначним фактором її розвитку.

Світова пандемія коронавірусної інфекції COVID-19 вплинула не тільки на утвердження та забезпечення прав і свобод людини, а й на необхідність швидкої адаптації до змінюваних обставин з паралельним високоякісним результатом дій. Як зазначено у попередньому розділі дисертаційного дослідження, Україну не оминула глобальна пандемія, яка викликала значні зміни у реалізацію соціальної

політики та впровадження нових правових механізм підтримки населення з метою забезпечення прав і свобод людини, у тому числі і соціальних.

З березня 2020 року в Україні почали запроваджуватись протиепідемічні заходи. Так, постановою Кабінету Міністрів України № 211 від 11 березня 2020 року «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» [172] вперше було запроваджено карантин та обмежувальні заходи з 12 березня 2020 року по 22 травня 2020 року. Для аналізу соціальної держави під час запровадження карантину у зв'язку із поширенням коронавірусної інфекції COVID-19 визначним є правовий режим карантину і пропорційність обмеження прав і свобод людини в такому режимі легітимній меті, оскільки такі обмеження можуть відбуватись тільки відповідно до статті 64 Конституції України.

Відповідно до статті 64 Конституції України «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» [100]. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина можуть відбуватись виключно від час запровадження воєнного або надзвичайного стану.

З цього приводу Конституційного Суду України у рішенні від 01 червня 2016 року №2-рп/2016 зазначив, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [207]. Тобто, обмеження прав людини, у тому числі соціальних, має відбуватися у суворому дотриманні вимог законності, доцільності, необхідності та пропорційності. При цьому висхідним фактором виступає легітимна мета такого втручання. Карантинні обмеження, які були

введені в Україні і неодноразово продовжувались, вводились з метою збереження життя та здоров'я людини у державі та непоширення нової хвороби на території країни. Проте, запровадження карантину і пов'язаних із ним обмежень відбувалось без запровадження особливого правового режиму (наприклад, надзвичайного стану), що *de jure* виключає обмеження конституційних прав і свобод. Проте *de facto* вони зазнали обмеження.

Так, Конституція України у статі 49 передбачає «право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування» [100]. В контексті пандемії життя та здоров'я кожної особи та суспільства загалом стає пріоритетом у діяльності держави. В цьому аспекті вмотивованою є думка вченої К.К. Кулі-Іванченко, що встановлення карантинних обмежень є цілком логічним у зв'язку з тим, що COVID-19 вважається небезпечним для людини інфекційним захворюванням, яке залежно від тяжкості протікання так чи інакше позначається на здоров'ї або на житті людей [152].

Однак право на охорону здоров'я та медичну допомогу під час карантину було необґрунтовано обмежено шляхом тимчасового припинення проведення планових заходів з госпіталізації та планових операцій (крім термінових і невідкладних, коли їх перенесення (відтермінування) несе серйозний ризик життю). Вказані обмеження встановлювались двома нормативними документами: постановою КМУ № 211 та Наказом Міністерства охорони здоров'я України № 698 від 23 березня 2020 року «Про тимчасові заходи у закладах охорони здоров'я з метою забезпечення їх готовності для надання медичної допомоги хворим на гостру респіраторну хворобу COVID-19, спричинену коронавірусом SARS-CoV-2» [176]. Часовий проміжок дії наказу МОН України становив майже два місяці, оскільки 15 травня 2020 року він втратив чинність на підставі Наказу Міністерства охорони здоров'я № 1147 від 15.05.2020 [160]. Таким чином, планові госпіталізації та планові операції не проводились два місяці, що порушувало конституційне право громадян на охорону здоров'я та медичну допомогу.

Надалі постанова КМУ № 211 зазнала змін, які стосувались випадків та умов, коли медичним закладам дозволялось проводити планові операції та

госпіталізації. Надання медичної допомоги на території областей, м. Києва дозволялось за умови заповненості ліжок у закладах охорони здоров'я, визначених для госпіталізації пацієнтів з підтвердженим випадком COVID-19, менше як 50% [172]. Додатковою умовою було обов'язкове проведення тесту на наявність коронавірусної інфекції. Формально ситуація поліпшилась, оскільки дозволялось на нормативному рівні проведення планових заходів за певних умов. Проте фактично рівень захворюваності у регіонах стрімко змінювався, не набував статичного показнику, що перешкоджало особам отримати необхідну медичну допомогу. 24 квітня 2021 року обмеження щодо проведення планових операцій та госпіталізацій: були виключені з постанови КМУ № 211 [172].

Аналіз вказаних обмежень дає підстави дійти висновку, що з одного боку такі обмеження були направлені на запобігання розповсюдження коронавірусної інфекції на території країни, перерозподіл медичних ресурсів (в тому числі і трудових) для лікування вже інфікованих осіб. Однак початкове повне виключення планових госпіталізацій та операцій зі сфери надання медичних послуг порушувало людську гідність та рівність, оскільки відбувалось істотне викривлення у забезпеченні медичною допомогою хворих на COVID-19 та ігноруванні інших серйозних захворювань. Залишення термінових і невідкладних операцій у спектрі медичних послуг не покращувало становище особи, оскільки заходи превенції невідкладних станів (в тому числі планові госпіталізації та операції) є більш ефективними у боротьбі з хворобами (хронічними, запальними тощо). Крім того, таке правове регулювання також зачіпало соціальну безпеку, оскільки у пересічної особи були відсутні правомірні очікування на медичну допомогу шляхом госпіталізації або планових операцій. У переважній більшості це стосується осіб, які мають хронічні або невиліковні захворювання, основним методом лікування яких виступає підтримуюче медичне призначення. Надалі ситуація щодо припинення обмежень почала поліпшуватись та згодом загалом такі положення були виключені з постанови КМУ №211.

Розповсюдження коронавірусної інфекції в Україні внесло свої корективи у право на працю та соціальний захист медичних працівників, що узгоджувалось з

позицією Всесвітньої організації охорони здоров'я і Міжнародної організації праці. Так, у своїх документах, які закріплювали заходи боротьби з COVID-19, ВООЗ наголошувала, що медичні працівники виконують свої обов'язки в умовах професійних ризиків, до яких включено: «1) інфікування COVID-19 під час виконання покладених на них трудових обов'язків; 2) завдання шкоди здоров'ю тривалим, а то і безперервним використанням засобів індивідуального захисту протягом всього робочого часу, що може спричинити тепловий стрес, шкірні розлади та алергічні реакції; 3) негативний вплив токсинів на організм та шкіру через надмірне та інтенсивне використання дезінфікуючих засобів; 4) психологічний стрес та хронічну втому через понаднормову тривалість робочого часу; 5) дискримінацію, психічне та фізичне насильство або ж переслідування з боку керівників адміністрації, пацієнтів та їх родичів чи близьких осіб» [20]. Констатація кола ризиків під час виконання своїх медичних обов'язків на міжнародному рівні допомогло сформулювати положення для безпечних вимог праці та здоров'я медичного персоналу в Україні.

20 жовтня 2020 року Верховною Радою України була прийнята постанова «Про заходи протидії поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) та захисту всіх систем життєдіяльності країни від негативних наслідків пандемії та нових біологічних загроз». Відповідно до п. 2.7 вказаної постанови запроваджено «заходи щодо належного біологічного та соціального захисту медичних працівників, покращення умов та оплати їх праці, зокрема: 1) забезпечити засобами індивідуального захисту працівників первинної ланки, закладів екстреної медичної допомоги та закладів охорони здоров'я для госпіталізації пацієнтів з коронавірусною хворобою (COVID-19); 2) забезпечити обов'язкове державне страхування на випадок захворювання на коронавірусну хворобу (COVID-19) у разі інфікування медичного працівника у розмірі 15 прожиткових мінімумів для працездатної особи; 3) забезпечити спрощення доступу медичних працівників, які інфікувалися коронавірусною хворобою (COVID-19), до отримання страхових виплат у порядку, встановленому законом, зокрема, шляхом: спрощення бюрократичних процедур, скорочення переліку необхідних

документів для отримання відповідних виплат, а також скорочення строків розгляду таких документів; розробки спеціального порядку розслідування факту смерті медичного працівника, що настала внаслідок інфікування його коронавірусною хворобою (COVID-19); забезпечення можливості встановлення діагнозу коронавірусної хвороби (COVID-19) клінічно або епідеміологічно, якщо лабораторне тестування непереконливе чи недоступне (вірус не ідентифікований); 4) покращити умови праці медичних працівників, які надають медичну допомогу хворим на інфекційні хвороби, шляхом створення при закладах охорони здоров'я місць відпочинку та забезпечення працівників безоплатним харчуванням шляхом забезпечення фінансування за рахунок коштів Фонду боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою короновірусом SARS-CoV-2, та її наслідками» [178].

Такі гарантії соціального характеру відображали ставлення держави до працівників медичної сфери, які в умовах пандемії потребували особливих умов праці та захисту задля безперервної та без шкоди для свого здоров'я реалізації трудових обов'язків. Орієнтованість окреслених заходів – фізична (біологічна) та соціальна безпека медичних працівників. Біологічна безпека пов'язана безпосередньо із правом на життя людини, а тому забезпечення індивідуальними засобами захисту категорій осіб з підвищеним ризиком (медичний персонал) є необхідною турботою держави. Соціальна ж безпека знаходить своє відображення у: 1) створенні окремого виду державного страхування на випадок інфікування коронавірусом, що сприяє соціальній захищеності медичного персоналу у випадку тимчасової непрацездатності; 2) швидкому доступі до страхової підтримки шляхом спрощення юридичних процедур її отримання, що допоможе зменшити бюрократичний гніт та зекономити час; 3) забезпеченні місцем відпочинку та безоплатним харчуванням, що сприяє нормалізації психофізичного стану робітників та підвищує їх ефективність. Крім того, фінансування цих заходів відбувається за рахунок коштів Фонду боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, що мають цільове призначення спрямоване на усунення наслідків розповсюдження коронавірусної інфекції.

Ще одним реагуванням на врівень високий рівень навантаження на медичних працівників та зростання ризиків для їх життя було підвищення їм заробітної плати. Постановою Кабінету Міністрів України № 246 від 23 березня 2020 року встановлено «доплату у розмірі до 300 відсотків заробітної плати медичним та іншим працівникам, які безпосередньо зайняті на роботах з надання медичних послуг хворим на COVID-19 та працюють у закладах охорони здоров'я, що надають медичну допомогу хворим на COVID-19 та уклали договір про медичне обслуговування населення за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення за відповідним переліком та обсягом медичних послуг з Національною службою здоров'я України та ін.» [67]. Такий підхід є виправданим, оскільки в умовах карантину саме на медичних працівників ліг тягар боротьби за здоров'я та життя населення. Збільшення кількості інфікованих пацієнтів, нестача персоналу підвищувало навантаження на кожного працівника медичної сфери. Здатність успішної боротьби безпосередньо залежала від виконання трудових обов'язків медиками та їх мотивації.

Отже, впровадження комплексу заходів захисту медичних працівників від короточасних і довготривалих наслідків виконання професійних обов'язків у боротьбі із коронавірусною інфекцією на загальнодержавному рівні демонструють спрямованість дій держави на реалізацію окремого аспекту конституційного права на охорону здоров'я та медичну допомогу. Саме медичні працівники на практиці стають ключовими фігурами у забезпеченні населення якісною та доступною медичною допомогою, що в умовах пандемії набуває більшої актуальності. У такому випадку на долю соціальної держави випадає обов'язок забезпечення належними умовами праці та соціального захисту сектору медичного обслуговування.

Наступним конституційним правом, яке зазнало трансформації під час розповсюдження коронавірусної інфекції, було право на працю. Постановою Кабінету Міністрів України від 16 березня 2020 року № 215 [167] було заборонено деякі види робіт суб'єктів господарювання. Так, було «заборонено приймання відвідувачів у закладах громадського харчування, торговельно-розважальних

центрів, інших закладів розважальної діяльності, фітнес-центрів, закладів культури, торговельного і побутового обслуговування населення (виключенням з правил була роздрібна торгівля продуктами харчування, паливом, засобами гігієни, лікарськими засобами та виробами медичного призначення), регулярні та нерегулярні перевезення пасажирів автомобільним транспортом у приміському, міжміському обласному і міжобласному сполученні (крім перевезення легковими автомобілями); перевезення понад 10 пасажирів одночасно в одному транспортному засобі, у міському електричному (трамвай, тролейбус) та автомобільному транспорті, що здійснює регулярні пасажирські перевезення на міських маршрутах у звичайному режимі руху; перевезення понад 10 пасажирів одночасно в автобусах, які виконують регулярні пасажирські перевезення на міських автобусних маршрутах в режимі маршрутного таксі. Додатково до Кодексу України про адміністративні правопорушення було внесено зміни і додано статтю 44³ «Порушення правил щодо карантину людей» [165].

Заборона займатись вказаними видами господарської діяльності призвела до обмеження права на працю найманих осіб у цій сфері. Враховуючи наявність заборони та встановлення санкції за порушення карантинних заходів, малий і середній бізнес в Україні для свого існування здійснив трансформацію, працюючи на виніс, доставку або переходячи в онлайн. Водночас необхідно відмітити, що не всі споживачі мають доступний інтернет та і не всі види господарської діяльності можливо перевести онлайн. Так, наприклад, сфера розважальної та культурної індустрії сильно постраждала, так як відвідування театрів, концертних заходів, музеїв технічно неможливо перевести поза офлайном. Відповідне не функціонування таких установ перешкоджало працівникам реалізовувати своє право на працю.

Доповнення Кодексу законів про працю України статтями 60¹ «Надомна робота» та 60² «Дистанційна робота» [93] стало першим кроком для нормативного регулювання можливості здійснення працівником своїх трудових обов'язків поза межами робочого приміщення. Додатково можливість працювати поза межами робочого приміщення стало плюсом для роботодавців, оскільки відбулось

зменшення витрат (оренда приміщення, організація робочих місць, оплата комунальних послуг), оскільки вивільнені гроші вдавалось спрямувати на підтримання господарської діяльності або оплати праці найманих працівників. Однак, як зазначалось вище, не всі види підприємницької діяльності можливо організувати у дистанційному форматі.

Проблемна ситуація, пов'язана із заборобою здійснення певних видів господарської діяльності, викликала хвилю незадоволення у підприємців. У зв'язку із цим державою був прийнятий Закон України від 04.12.2020 №1071-IX «Про соціальну підтримку застрахованих осіб та суб'єктів господарювання на період здійснення обмежувальних протиепідемічних заходів, запроваджених з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» [186] (далі - Закон №1071-IX). Відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону №1071-IX гарантувалось три форми соціальної підтримки: 1) одноразова матеріальна допомога застрахованим особам; 2) одноразова матеріальна допомога суб'єктам господарювання; 3) одноразова компенсація суб'єктам господарювання. Так, розмір одноразової матеріальної допомоги застрахованій особі (найманому працівнику) був визначений як вісім тисяч гривень. Враховуючи ціни на продукти харчування та тарифи на комунальні послуги, такий розмір матеріальної допомоги був замалий для підтримання гідних умов життя особистості. Проте запровадження нового виду соціальної допомоги свідчить про реалізацію України як соціальної держави своїх цінностей у кризових ситуаціях (людська гідність, соціальна безпека, справедливість). Водночас встановлення саме критерію одноразовості нівелює саме розуміння соціальної допомоги (як правило, призначається на час скрутного матеріального становища особи). Недоцільним також є визначення фіксованого розміру такої допомоги, яка за умови девальвації гривні та підвищення рівня інфляції, не дасть змогу забезпечити навіть базові потреби людини.

Цілком логічним в такому разі є введення щомісячних виплат у розмірі, який має кореляцію між базовими показниками бюджету (мінімальна заробітна плата або прожитковий мінімум доходів громадян) та кількісним показником

таких виплат (наприклад, три прожиткових мінімуми доходів громадян). При цьому урядом повинен враховуватись реальний показник цін на продукти, комунальні послуги та інші показники, які є базовими для існування. Такий підхід до визначення розміру соціальної допомоги може бути застосований у випадку нових протиепідемічних заходів, що забезпечить стабільність і розуміння особами меж соціальної безпеки та умов для існування. Така позиція узгоджується із рішенням Конституційного Суду України від 15 жовтня 2013 року № 9-рп/2013, в якому зазначено, що «одним із заходів державного регулювання оплати праці є встановлення мінімальної заробітної плати, розмір якої відповідно до статті 9 Закону визначається з урахуванням потреб працівників та їх сімей, вартісної величини достатнього для забезпечення нормального функціонування організму працездатної людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості, а також загального рівня середньої заробітної плати, продуктивності праці та рівня зайнятості»[196].

Зазнало змін і право на відпочинок працівника. Частиною 2 статті 84 Кодексу законів про працю України встановлено, що за сімейними обставинами та з інших причин працівнику може надаватися відпустка без збереження заробітної плати на термін, обумовлений угодою між працівником та роботодавцем, але не більше 15 календарних днів на рік [93]. Імперативність норми не давала можливості збільшити кількість днів відпустки шляхом внесення змін у трудовий договір навіть під час дії карантинних заходів. Тому державою додано до статті 84 частину третю, що визначила окремий підвид відпустки без збереження заробітної плати на період карантину і який не включав у загальні 15 календарних днів. Такі зміни були логічними, оскільки дозволяли працівнику вберегтись від захворювання, при цьому зберегти місце роботи. При цьому задля забезпечення права на працю примусове відправлення працівників у відпустку без збереження заробітної плати не допускається, а відбувається за згодою сторін.

У контексті досліджуваного питання необхідно зупинитись на питанні обов'язкової вакцинації проти коронавірусної інфекції окремих категорій працівників як обмеження права на працю. Проголосивши на конституційному рівні людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, держава взяла на себе обов'язок щодо балансування між інтересами людини, суспільства і держави. Під час введення обов'язкової вакцинації проти коронавірусної хвороби для певних груп осіб актуалізувалось питання щодо кордонів між їх інтересами, необхідністю втручання держави у конституційні права людини для забезпечення колективної безпеки населення. Для розуміння окресленого питання спочатку необхідно проаналізувати законодавчу основу для проведення вакцинації на території України.

Загалом, відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» «профілактичні щеплення проти дифтерії, кашлюка, кору, поліомієліту, правця, туберкульозу є обов'язковими і включені до календаря щеплень» [177]. Тобто, законодавець визначив лише шість хвороб, які підпадають під обов'язкову вакцинацію, і серед них не закріплена коронавірусна інфекція. Однак частина друга цієї статті вказує на те, що працівники окремих професій, виробництв та організацій, діяльність яких може призвести до зараження цих працівників та (або) поширення ними інфекційних хвороб, підлягають обов'язковим профілактичним щепленням також проти інших відповідних інфекційних хвороб [177]. У разі відмови від щеплення такі працівники відсторонюються від виконання своєї роботи. Таким чином, держава встановлює правову можливість запровадження обов'язковості вакцинації проти інших захворювань. Вказане є цілком логічним, оскільки передбачити на майбутнє нових небезпечних для населення хвороб та інфекцій, їх розвиток та наслідки для суспільства неможливо.

Керуючись положеннями вказаного закону, враховуючи статтю 10 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [134], профільне міністерство (Міністерство охорони здоров'я України) видало Наказ від 04

жовтня 2021 року № 2153 (далі – Перелік № 2153), яким було затверджено перелік організацій, представники яких підлягають обов’язковій вакцинації проти Covid-19 [173]. Згідно з цим переліком обов’язковим профілактичним щепленням проти хвороби Covid-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на період дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання цій хвороби, підлягають працівники:

- «1) центральних органів виконавчої влади та їх територіальних органів;
- 2) місцевих державних адміністрацій та їх структурних підрозділів;
- 3) закладів вищої, післядипломної, фахової передвищої, професійної (професійно-технічної), загальної середньої, зокрема спеціальної, дошкільної, позашкільної освіти, закладів спеціалізованої освіти та наукових установ незалежно від типу та форми власності» [140].

Такий перелік установ та організацій, працівники яких повинні пройти обов’язкову вакцинацію, викликав обговорення як у правничих і наукових колах, так і обурення у пересічних українців. Недостатня дослідженість коронавірусу SARS-CoV-2, хвороби, викликаной цим вірусом та якість виготовлення вакцин для щеплення викликало недовіру у людей. Поставало питання: чи такі обмеження є законними і чи не обмежують вони право на працю, яке гарантоване Конституцією України; як співвідносяться обов’язковість вакцинації з правом на життя та здоров’я?

Для визначення правомірності втручання в право на працю необхідно дослідити пропорційність обмеження свободи особи на вибір роду занять і працю з епідеміологічною ситуацією, яка виникла у країні. При цьому необхідно звернути увагу на позицію Європейського суду з прав людини, який у 2021 році розглядав питання обов’язковості вакцинації у справі «Vavříčka and others v. The Czech Republic». Предметом судового розгляду було накладення штрафу або відмова від прийняття до навчальних закладів у зв’язку із відмовою від вакцинації. Суд наголосив, що питання політики охорони здоров’я перебувають у межах свободи розсуду національних органів влади, які мають найкращі можливості для оцінки пріоритетів використання ресурсів і соціальних потреб.

Суд не знайшов порушень Конвенції у справі, натомість зазначив, що втручання влади у недоторканність приватного життя мало під собою виправдану мету, було викликано нагальною соціальною необхідністю, здійснювалося в кращих інтересах дитини і вкладалося в широкі межі розсуду держави-відповідача з цього питання. Водночас Європейський суд з прав людини наголосив на тому, що справа стосується лише стандартної та планової вакцинації дітей від хвороб, які добре відомі медичній науці [6]. Така позиція Європейського суду з прав людини дозволяє виокремити критерії правомірності запровадження обов'язкової вакцинації, що відповідатиме вимогам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. По-перше, це оцінка національними органами ситуації в країні шляхом співвідношення використання ресурсів і соціальних потреб. По-друге, мета втручання держави у права і життя особи повинна відповідати соціальній ситуації та необхідності здійснення заходів вакцинації. Додатково необхідно зазначити, що до цих критеріїв доцільно віднести наявність правової бази, яка забезпечує необхідність та підстави для обов'язкової вакцинації.

Українське національне законодавство встановило санкцію за відмову від вакцинації у вигляді відсторонення від роботи, яке закріплено у частині першій статті 46 Кодексу законів про працю України. Було передбачено, що «відсторонення працівників від роботи власником або уповноваженим ним органом допускається у разі: - появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння; - відмови або ухилення від обов'язкових медичних оглядів, навчання, інструктажу і перевірки знань з охорони праці та протипожежної охорони; - в інших випадках, передбачених законодавством» [93].

Питання відсторонення від роботи через порушення вимог про обов'язкову вакцинацію було предметом неодноразового судового розгляду. Так, у Єдиному державному реєстрі судових рішень (пошук за контекстом «відсторонення від роботи» + «вакцинація», період ухвалення «09.12.2021» (дата набрання чинності наказу Міністерства охорони здоров'я № 2393 від 01.11.2021) до відкрита дата, інстанція «перша», форма судочинства «цивільне», форма судового рішення «рішення») станом на 14 серпня 2023 року знайдено 2476 документів. Це свідчить

про непоодинокі випадки судового розгляду можливості порушення права на працю.

Кінцеву крапку в питаннях відсторонення працівників від роботи поставила 14 грудня 2022 року Велика Палата Верховного Суду у справі № 130/3548/21 [147]. Крім того, судом розв'язувалась низка питань, які стосувались аналізу правової бази з питання обов'язкової вакцинації, легітимності мети щодо втручання у життя позивача та інше. Так, Велика Палата Верховного Суду у п. 11.35 Постанови зазначила, що «відсторонення від роботи (виконання робіт) певних категорій працівників, які відмовляються або ухиляються від проведення обов'язкових профілактичних щеплень проти COVID-19, було передбачене законом. Приписи законів України з приводу такого відсторонення є чіткими, зрозумілими та за дотримання визначеної в них процедури дозволяють працівникові розуміти наслідки його відмови або ухилення від такого щеплення за відсутності медичних протипоказань, виявленої за наслідками медичного огляду, проведеного до моменту відсторонення, а роботодавцеві дозволяють визначити порядок його дій щодо такого працівника» [147]. Суд вищої інстанції в Україні таким чином підтверджує наявність правової бази (як першого критерію для обмеження конституційного права) для застосування вимог запровадження відсторонення від роботи як виду обмеження права на працю та заробітну плату.

Надалі, досліджуючи міжнародний досвід, статистичні дані та покрокове вжиття заходів держави для уникнення розповсюдження коронавірусної хвороби, Велика Палата Верховного Суду у п. 13.14 не вбачала підстав для сумнівів у тому, що у відповідний період Україна, поряд з іншими державами, зазнала значних труднощів у сфері охорони здоров'я. Згідно зі статистичними даними в середньому у 2021 році від COVID-19 в Україні помирало 7 168 осіб на місяць. Коронавірусна інфекція COVID-19 у тому році стала другою за частотою причиною смертей українців (12%) після серцево-судинних захворювань (60,2%) (<https://opendatabot.ua/open/death-statistics>). Вказане зумовлювало необхідність вжиття державою певних обмежувальних заходів, пов'язаних, зокрема, із втручанням у право на повагу до приватного життя для захисту здоров'я

населення від хвороби, яка може становити серйозну небезпеку, а саме для запобігання подальшому її поширенню, попередження важких ускладнень у хворих на COVID-19, мінімізації серед них кількості летальних випадків. Така мета відповідно до пункту 2 статті 8 Конвенції є легітимною. Встановивши обов'язковість щеплення проти COVID-19 для окремих категорій працівників як умову продовження виконання ними трудових обов'язків, держава намагалася досягнути цієї мети [147]. Підтверджується, що ситуація, яка складалась у країні, кількість летальних випадків та серйозних наслідків для здоров'я, швидкість розповсюдження коронавірусної хвороби, надавала право державі реагувати на загрозу шляхом введення обов'язкової вакцинації для працівників підприємств, установ та організацій, які встановлені у профільному переліку. Таким чином, дотримується критерій мети втручання держави в основоположні права і свободи людини шляхом обмеження права на працю (шляхом відсторонення від роботи та не виплатою заробітної плати на період відсторонення) і втручання у особисте життя задля забезпечення суспільної безпеки іншим людям.

Проте навіть усталеність судової практики не гарантувала однозначного підходу до питання відсторонення від роботи працівників, які відмовились або ухиляються від проходження обов'язкової вакцинації. Це пов'язано із тим, що у п. 14.9 булі вказані обставини, які необхідно враховувати під час відсторонення працівника, та здійснити оцінку загрози, яку потенційно може нести невакцинований працівник. До них віднесли: 1) кількість соціальних контактів працівника на робочому місці (прямих/непрямих); 2) форму організації праці (дистанційна/надомна), у тому числі можливість встановлення такої форми роботи для працівника, який не був щепленим; 3) умови праці, у яких перебуває працівник і які збільшують вірогідність зараження COVID-19, зокрема потребу відбувати у внутрішні та закордонні відрядження; 4) контакт працівника з продукцією, яка буде використовуватися (споживатися) населенням [147]. Ситуативний підхід до відсторонення працівників фактично нівелює Перелік № 2153 та у силу положень частини 2 статті 19 Конституції України є обов'язковим для державних органів і їх посадових осіб, деякі з яких і були включені у Перелік

№2153. Впровадження таких обставин після року застосування положень щодо відсторонення є сумнівним, оскільки врахувати те, чого не було на момент відсторонення, неможливо.

Крім того, надання широкого суддівського розсуду на підставі цих критеріїв призвело до того, що навіть суд касаційної інстанції при перегляді судових рішень виносив протилежні постанови щодо, наприклад, однакових посад, підставі і мотивів для відсторонення (як приклад, постанова Верховного Суду від 27.07.2023 у справі №163/2880/21 [150] та постанова Верховного Суду від 28.04.2023 у справі №444/3344/21 [149]). Така ситуація не створює стабільності та передбачуваності соціальної захищеності, порушує рівність та свободу як основних соціальних цінностей суспільства, що є неприпустимим у розвиненій соціальній державі.

Однак, на щастя, ситуація у світі та в Україні щодо захворюваності на коронавірусну інфекцію поліпшувалась. Тому, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27 червня 2023 року № 651 на всій території України карантин, встановлений з метою запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 відмінено з 24 години 00 хвилин 30 червня 2023 року [161].

Отже, Україна як соціальна держава в умовах пандемії коронавірусної хвороби реалізувала певні механізми для забезпечення гідних умов життя, дотримання соціальної справедливості та рівності, гарантування соціальної безпеки. Впровадження нових видів соціальної допомоги, нормативний дозвіл надомної та дистанційної роботи дозволило реалізовувати конституційне право на працю та соціальне забезпечення. Однак під час запровадження карантину також фактично було обмежено право на доступ до медичної допомоги, право на працю в контексті примусової вакцинації та, відповідно, на заробітну плату. Слід наголосити, що обмеження права на підприємницьку діяльність також опосередковано впливала на право на працю, так як багато найманих працівників залишались або без роботи, або без засобів існування (перебуваючи у відпустках без збереження заробітної плати).

24 лютого 2022 року почалось повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України, що стало новим викликом у становленні Української соціальної державності, зміни векторів направленості діяльності держави. Указом Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [159] на всій території України введено особливий правовий режим, запровадження якого відобразилося на всіх сферах життя в державі. Повномасштабне вторгнення рф в Україну стало справжнім викликом для державного механізму, що відобразилося і на правовому забезпеченні соціальної держави у вітчизняній правовій системі.

У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 - 34, 38, 39, 41 - 44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [185] (пункт 3 Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64 «Про введення воєнного стану в Україні»). Такі обмеження є законними і виправданими в умовах військової агресії російської федерації, так як існує загроза національним інтересам країни та ставиться питання про існування української державності загалом.

Слід також наголосити, що запровадження такого правового режиму як воєнний стан являє загрозу для основоположних прав і свобод особи. На думку В.В. Лазаревої, Т.М. Малиновської обмеження конституційних прав та свобод людини та громадянина, які закріплені та передбачені чинним законодавством України та які можуть бути застосовані в умовах надзвичайного та воєнного стану, є вичерпними та не підлягають розширеному тлумаченню [112, с. 72] Тобто українське законодавство на період дії правового режиму воєнного стану дозволяє застосовувати обмеження тимчасово (на період існування загрози) та в межах, які є необхідними для безпеки держави та суспільства з одночасною обороною

країни. Для гарантування цінностей держави, у тому числі як соціальної, такий перелік прав, які підлягають обмеженню, є визначеним Основним Законом і не підлягає розширенню. Щодо обмеження, то вони торкнулися таких соціальних прав як права збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації; права на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом; права на працю; права на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів; права на освіту.

У сучасних реаліях життя в Україні вирішення соціально-економічних питань здійснюється особою через дотримання безпеки та наявність роботи. Кожна працездатна особа в державі повинна мобілізувати власні внутрішні ресурси та здатність працювати, постійно удосконалюючи навички. Своєю чергою держава бере на себе зобов'язання організувати максимально безпечні умови праці. Особливість організації трудових відносин в умовах правового режиму воєнного стану є об'єктивною необхідністю для належного функціонування економіки, військового та оборонного сектору тощо.

Для регулювання трудових відносин під час воєнного стану прийнято Закон України № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [182] (далі – Закон № 2136-IX). Сфера дії закону є широкою і розповсюджується на державних службовців, службовців органів місцевого самоврядування, а також на працівників всіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності і галузевої належності, представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні, а також осіб, які працюють за трудовим договором, укладеним з фізичними особами. Поза межами дії цього закону залишилось більшість публічних службовців (народні депутати, судді, прокурори тощо). Так на них поширюються спеціалізовані закони (Закон України «Про прокуратуру», Закон України «Про судоустрій і статус суддів») та гарантують даному колу суб'єктів спеціальний порядок заміщення посад, що безпосередньо пов'язано із їх статусом і рівнем відповідальності перед державою і є обґрунтованим. Проте не встановлення деяких обмежень в частині

трудових відносин, яке буде розглянуто далі, є дискримінаційним, порушенням рівності та справедливості в трудових відносинах у соціальній державі.

Як зазначалось у розділі другому дисертаційного дослідження, для забезпечення доступності права на працю та його ефективного здійснення законодавцем у Законі № 2136-IX запроваджено спрощену процедуру прийняття на роботу (визначення форми трудового договору за згодою сторін, укладення трудових договорів на період воєнного стану або на період заміщення тимчасово відсутнього працівника), введена нова процедура призупинення дії трудового договору, спрощена процедура звільнення працівника. Такі зміни є сприятливими не тільки для роботодавців, а й для працівників, оскільки полегшують доступ до праці через тимчасову ліквідацію бюрократичних процедур (призначення державних службовців без проведення конкурсу).

У той же час Закон № 2136-IX надає право збільшення тривалості робочого часу на об'єктах критичної інфраструктури до 60 годин (ч. 1 ст. 6), тобто в середньому 12 годин на день (зазвичай тривалість робочого дня становила 8 годин). Роботодавцем може встановлюватись п'ятиденний або шестиденний робочий тиждень (ч. 3 ст. 6), час початку і закінчення щоденної робочої зміни (ч. 4 ст. 6), скоротити щотижневий безперервний відпочинок до 24 годин (ч. 5 ст. 6). Загалом такі зміни у робочий розпорядок в умовах воєнного стану не є критичними чи такими, що суттєво погіршують становище особи. Тим паче встановлюється тільки право, а не обов'язок роботодавця запроваджувати такий режим роботи, та таке право має бути зумовлено необхідністю забезпечити оборонні потреби чи життєдіяльність населення. Вказане свідчить про цінність людини та її умов життя для соціальної держави навіть в умовах війни.

Зазнала змін і робота у нічний час (ст. 8 Закону № 2136-IX), оскільки без згоди на такі роботи не можна залучити тільки три категорії працівників: 1) вагітні жінки; 2) жінки, які мають дитину віком до одного року; 3) особи з інвалідністю за умови якщо така роботи протипоказана за медичними рекомендаціями. Тобто даною нормою знімаються обмеження щодо роботи в

нічний час, які передбачені статтею 55 Кодексу законів про працю України [93], але для уразливих трудових груп залишається право відмовитись від такої роботи.

Поряд з правом на працю зазнало обмеження і право на відпочинок шляхом одночасного його обмеження та розширення. Щодо розширення, то як і під час карантинних заходів, було скасовано обмеження щодо надання відпусток без збереження заробітної плати (ч. 3 ст. 12 № 2136-IX). Відбулось скасування відпочинку у святкові і неробочі днів і відповідне перенесення, якщо такі дні припали на вихідний день. Додатково було обмежено тривалість надання щорічної основної відпустки до 24 календарних днів за поточний рік (ч. 1 ст. 12 Закону № 2136-IX). Однак у працівника може бути наявне право на додаткову оплачувану відпустку і за наявності згоди роботодавця він має право на її реалізацію. Роботодавець наділений правом відмовити працівнику у наданні будь-якого виду відпустки (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку), якщо такий працівник залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури (ч. 2 ст. 12 Закону № 2136-IX). Отже, встановлюється управлінський розсуд роботодавця під час надання відпустки окремому працівнику, виходячи з критеріїв посади, виду роботи, трудових обов'язків та інше.

Проте, як зазначалось вище, не включення до переліку деяких публічних службовців (суддів, прокурорів, народних депутатів тощо) надає останнім користуватись правом на відпочинок у повному обсязі без обмежень. Такий підхід має дискримінаційний характер, порушує цінності соціальної держави (рівність, справедливість, соціальна солідарність) та в умовах нестабільності суспільства через воєнні дії та загальну недовіру до публічних службовців розхитує соціальну стабільність. Тому пропонується внести зміни до Закону № 2136-IX в статтю 12 та обмежити тривалість надання відпусток для всіх категорій працюючих осіб без врахування правового статусу та посади.

Право на працю під час правового режиму воєнного стану зазнало змін шляхом спрощення деяких процедурних питань, полегшенням

працевлаштуванням, введенням нових інститутів у трудовому законодавстві. Водночас відбулось і обмеження у робочому розпорядку підприємств, установ і організацій (збільшення робочого часу, праця в нічні години). Обмеження зазнає конституційне право на відпочинок. Однак при цьому держава застосовує врівноважений підхід між загальними людськими потребами і ресурсами та суспільною необхідністю у трудовому обов'язку під час воєнного стану. Це є ще одним вираженням діяльності соціальної держави в Україні.

Військові дії на території нашої держави, окупація населених пунктів України внесла свої корективи щодо соціального забезпечення населення та її окремих груп. У 2014 році Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [171], який закріплював правовий статус внутрішньо переміщених осіб, їх права та пільги у сферах життєдіяльності. Після повномасштабного вторгнення кількість внутрішньо переміщених осіб невинно зростає. Станом на лютий 2023 року в Україні обліковано 4,8 мільйонів внутрішньо переміщених осіб (реальна кількість становить майже 7 мільйонів) [244]. Тому питання їх соціального забезпечення та гідних умов життя набуває ще більшої актуальності в контексті дослідження України як соціальної держави.

Першою державною допомогою, яку отримують внутрішньо переміщені особи є допомога на проживання. Така допомога існувала ще з 2014 року і визначалась постановою Кабінету Міністрів України від 01 жовтня 2014 року №505 «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі оплату житлово-комунальних послуг» [181] Однак вже 20 березня 2022 року було прийнято нову постанову Кабінету Міністрів України № 332 «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» [64] (з подальшими змінами) (далі – постанова КМУ № 332). Така допомога спрямована на забезпечення соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб, які є вразливою групою населення, вимушеною покинути дім і змінити звичний спосіб життя.

Розмір допомоги для внутрішньо переміщених осіб становить: для осіб з інвалідністю та дітей – 3000 гривень; для інших осіб – 2000 гривень [64]. Такий розмір грошової допомоги а priori не здатний гарантувати гідні умови життя, оскільки є нижчим ніж прожитковий мінімум на одну особу станом на 01.01.2023 (2589 гривень) [168]. Крім того, наприклад, за рік повномасштабного вторгнення продукти харчування в Україні подорожчали на 31,5% [41], що пов'язано із окупацією територій, неможливістю провести нормально аграрно-посівну компанію. Відбулось підвищення вартості електроенергії [37], а сама грошова валюта України не має стабільності по відношенню до курсу долара. Сукупність цих факторів дає підстави стверджувати про необхідність зміни підходу до визначення розміру допомоги для внутрішньо переміщених осіб.

Так пропонується внести зміни до пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України № 332 від 20.03.2022 «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» та викласти у наступній редакції: «Допомога призначається на шість місяців внутрішньо переміщеній особі, яка вперше звернулася за призначенням допомоги, та виплачується протягом шести місяців щомісяця внутрішньо переміщеній особі або уповноваженій особі на внутрішньо переміщену особу у випадку недієздатності отримувача або дитину (далі - уповноважена особа) у такому розмірі: x прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року. Такі виплати підлягають індексації відповідно до закону» (примітка – x числовий показник кількості прожиткових мінімумів для працездатних осіб, які встановлюються державою).

Такий розмір не повинен бути фіксованим, а має залежати від прожиткового мінімуму доходів громадян з визначенням коефіцієнту від соціального статусу особи (особа з інвалідністю, дітей) та із застосуванням індексації до таких виплат. Таке визначення розміру грошової допомоги сприятиме врахуванню ситуації в державі, матиме адаптаційний характер.

Необхідно також зазначити, що 31 липня 2023 року вкотре внесено зміни у постанову КМУ № 332, якою суттєво звужено коло внутрішньо переміщених осіб,

які звертаються вперше і їм призначається допомога. Аналіз пункту 7 постанови КМУ № 332 дає підстави дійти висновку, що уряд при призначенні допомоги намагається врахувати матеріальне становище особи та реальну необхідність отримання такої допомоги, наявність на праві власності нерухомого майна, земельної ділянки чи їх придбання (вартість яких перевищує 100 000 гривень), депозитних рахунків, перебування на іншому виді державного утримання тощо. Такі зміни сприяють гарантуванню соціальної справедливості у суспільстві та державі, оскільки державна допомога має надходити особам, котрі реально її потребують і опинились у скрутному становищі. У випадку призначення допомоги просто за сам статус «внутрішньо переміщеної особи» порушується баланс інтересів у соціальній групі, що призводить як до конфліктів у соціумі, так і до надмірного навантаження на державний бюджет у соціальній сфері.

Наступним видом допомоги, який активно почав застосовуватись після 24 лютого 2022 року, стало надання житла внутрішньо переміщеним особам або особам, які його втратили або зазнали пошкодження внаслідок бойових дій. Виходом із кризової ситуації стала організація пунктів тимчасового проживання у пунктах, дитячих садочках, гуртожитках, школах, лікувально-профілактичних закладах, санаторіях. Однак враховуючи продовження війни та масштаби знищеного або пошкодженого майна вирішення такого питання має відбуватись не в рамках кризових ситуацій, а централізовано на довгострокову перспективу.

Урядом України були здійснені певні кроки в напрямку вирішення означеної проблеми. Так, постановою Кабінету Міністрів України № 495 від 29 квітня 2022 року «Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб» затверджено чотири порядки: 1) Порядок формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання, обліку та надання такого житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб; 2) Порядок викупу, будівництва житла з метою передачі для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб; 3) Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на викуп, будівництво житла з метою передачі для тимчасового проживання внутрішньо

переміщених осіб; 4) Порядок надання житла, придбаного Держмолодьжитлом за рахунок коштів гуманітарної та іншої допомоги, для тимчасового проживання постраждалих осіб» [63]. Такі дії уряду передусім дають зрозуміти народу України ставлення держави до проблем, необхідність залучення додаткових ресурсів для сприяння постраждалим особам. Прийняття низки підзаконних нормативно-правових актів сприятиме реалізації права на житло в умовах воєнного стану, гарантуючи базові фізичні потреби та, відповідно, складову гідних умов життя, соціальної безпеки.

Цікавим є підхід до формування житлового фонду. Так, такий фонд житла наповнюється шляхом: «1) викупу (придбання) житла; 2) будівництва нового житла; 3) будівництва (нового будівництва, реконструкції) будівель для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб відповідно до підпункту 1 пункту 9-3 розділу V «Прикінцеві положення» Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності»; 4) реконструкції наявних будинків і гуртожитків, а також переобладнання нежитлових приміщень на житлові; 5) передачі житла в комунальну або державну власність; 6) капітального ремонту об'єктів житлового фонду, зокрема об'єктів соціального призначення» [63]. Тобто з метою раціонального використання наявних житлових ресурсів та грошових коштів першочергово залучатимуться вже існуючі приміщення (як житлового, так і нежитлового класу), здійснюватиметься їх реконструкція, ремонт, переобладнання. В умовах необхідності перерозподілу державного бюджету на військові потреби, швидкого прийняття рішень щодо забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб, такий підхід повинен бути ефективним та оперативним. Крім того, такі житлові приміщення після завершення російсько-української війни можуть бути використані для інших суспільних потреб.

Для реалізації права на житло та надання тимчасового житла залучаються міжнародні інституції та донори. Так, наприклад, 19 квітня 2022 року між Міністерством розвитку громад і територій України та Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців було підписано Меморандум про взаєморозуміння, метою якого є віднайдення стійких та доступних житлових

рішень для людей, які були змушені покинути свої домівки через війну [124]. Також, як приклад можна привести надання міжнародним донором Україні додаткового гранту у розмірі 17 мільйонів євро на житлове кредитування для внутрішньо переміщених осіб [34]. Таким чином, Україна для реалізації своєї соціальної спрямованості перебуває у постійному пошуку вирішення житлових проблем осіб, які постраждали внаслідок бойових дій з боку російської федерації. Питання фінансового забезпечення вирішується за рахунок допомоги міжнародних організацій та інституцій, які покликані забезпечувати основоположні права людини.

Додатково держава сприяє комунікації між внутрішньо переміщеними особами та особами, які мають житло на території України. Міністерством розвитку громадян та територій України було запроваджено проєкт «Прихисток» [156], який діє на державному рівні, а сама діяльність здійснюється на волонтерських засадах. Метою проєкту є допомога у пошуку житла наступним чином: особа, яка є власником житла, залишає заявку на його використання (проживання з власником чи без нього), а внутрішньо переміщена особа обирає із наявних варіантів на сайті. Користування такою платформою є доволі легкою, для цього потрібно лише підключення до мережі Інтернет аби здійснити пошук на веб-сайті та зв'язатись із особою, яка надає житло. Стимулюючим фактором для надання житла у користування виступає грошова компенсація власнику приміщень, який надає житло внутрішньо переміщеній особі.

У зв'язку із запровадженням правового режиму воєнного стану, перед Україною стало питання забезпечення компенсації у рамках права на житло, яке в умовах бойових дій країни-агресора зазнає постійних руйнувань і пошкодження до фактичного знищення. В таких умовах виникає необхідність здійснення компенсаційних витрат та розробка порядку реалізації права на компенсацію.

Важливим кроком з боку держави є також поступове запровадження програми відновлення втраченого житла внаслідок бойових дій. Громадяни України, що є власниками пошкодженого або зруйнованого житла; особи які придбали житло ще на етапі його будівництва або мали власне незавершене

будівництво; члени житлово-будівельних кооперативів, які викупили приміщення кооперативу, але не оформили право власності на нього зможуть скористатися правом на отримання компенсації. За даними Міністерства відновлення України (станом на 09 квітня 2023 року) до Реєстру пошкодженого та знищеного майна внесено інформацію про більш ніж 36 тисяч постраждалих об'єктів [250]. Ця статистика не є остаточною, враховуючи продовження військових дій на території України, постійні ракетні обстріли населених пунктів та відповідне руйнування об'єктів нерухомого майна.

До остаточного ухвалення Верховною Радою Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією російської федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» [180] (далі – Закон № 2923-IX) питання фіксації збитків регулювалось нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів. Передовсім, постановами «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації» від 20 березня 2022 року №326 [174] та «Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією російської федерації» від 26 березня 2022 року № 380 [179]. Позитивним аспектом прийняття цього законодавчого акту є те, що держава взяла на себе обов'язок компенсації пошкодженого або знищеного майна на території України. Проте взяття такого гарантійного зобов'язання на компенсацію паралельно створює для держави колосальний тягар у вигляді фінансових зобов'язань, що спричинить труднощі виконання у майбутньому.

Ухвалення Закону № 2923-IX сприяло визначенню суб'єктів отримання допомоги, видів такої допомоги, джерел фінансування та порядку реалізації права на компенсацію. Так, державна соціальна допомога (компенсація за пошкоджений/знищений об'єкт нерухомого майна) надається у трьох видах: 1)

виконання робіт та/або надання будівельної продукції для виконання таких робіт; 2) надання грошових коштів із спеціальним режимом використання; 3) житловий сертифікат (фінансування придбання нерухомого майна у майбутньому). Такий підхід держави до визначення видів допомоги повинен гарантувати цільове використання коштів саме на житло, яке було втрачено або пошкоджене внаслідок бойових дій.

Позитивним аспектом Закону № 2923-IX є розширення способів звернення для отримання грошової допомоги. Діджиталізація багатьох юридичних процедур, з одного боку, спрощує реалізацію права на компенсацію, дозволяє оперативно та легко подати заявку. Однак з іншої сторони багато українців не зареєстровані в «Дії», не мають електронного цифрового підпису для подачі заявок через Єдиний державний вебпортал електронних послуг, що порушує рівність та соціальну справедливість. Після прийняття Закону № 2923-IX подати заяву можна у паперовій формі через центр надання адміністративних послуг, орган соціального захисту населення або нотаріуса. Такі суб'єкти прийняття заяв є у кожному населеному пункті, що реалізує доступність отримання відповідної компенсації.

Крім того, Закон № 2923-IX визначає у статті 13 джерела фінансування компенсації, основним видом якої визначає кошти державного та місцевих бюджетів, а також кошти міжнародних фінансових організацій, інших кредиторів та інвесторів; міжнародну технічну та/або поворотну чи безповоротну фінансову допомогу; репарації або інші стягнення з російської федерації; інші джерела, не заборонені законодавством України. Також за органами місцевого самоврядування залишається право затверджувати місцеві програми та створювати фонди з метою надання компенсації за пошкоджені або знищені об'єкти нерухомого майна. Такий розподіл обов'язку компенсації житла сприяє ефективному і раціональному використанню коштів, рівномірному розподілу витрат між бюджетами різних рівнів, що, як наслідок, дасть змогу охопити більшу групу людей.

Так, наприклад, 01 червня 2023 року протоколом № 5 засіданні Міжвідомчої комісії з розгляду звернень та підготовки пропозицій щодо розподілу та/або передачі коштів Фонду відновлення зруйнованого майна та інфраструктури за об'єктами, що підлягають відновленню передано 638 935, 395 тис гривень Київській обласній військовій адміністрації для відновлення у 2023 році пошкоджених багатоквартирних житлових будинків у Київській області [190]. Аналіз офіційного сайту Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України (Міністерство відновлення) у розділі «Фонд відновлення зруйнованого майна та інфраструктури» [246] дає підстави стверджувати, що з жовтня 2022 року розподіл коштів проводився 6 разів, що в умовах складної економічної ситуації у країні є хорошим результатом. Також Міністерство відновлення надає дані, згідні із якими з Фонду ліквідації наслідків збройної агресії буде виділено 17 млрд грн, ще близько 9 млрд грн (\$250 млн) надійде від Світового банку. Олена Шуляк також згадувала, що на відновлення може бути спрямований прибуток Нацбанку – це 35 млрд грн, які НБУ отримав 2022 року. Загалом виходить близько 61 млрд грн [248].

Як приклад фінансування з місцевого бюджету можна навести розгляд 03 серпня 2023 року на позачерговому засіданні Виконавчого комітету Одеської міської ради питання щодо надання такої компенсації та опрацювання заявок [1]. На офіційному сайті Одеської міської ради додатково зазначено, що з міського бюджету вже виплачено понад 13,2 млн гривень компенсації на житло, яке постраждало внаслідок збройної агресії рф [132].

Тобто попри скрутну соціально-економічну ситуацію в умовах війни державою вживаються всі можливі заходи щодо забезпечення права особи на житло (перерозподіл коштів у регіони, які потерпають від ракетних обстрілів; отримання коштів від міжнародних організацій для відновлення пошкодженого майна; діяльність органів місцевого самоврядування щодо компенсацій та допомоги місцевим жителям, майно яких постраждало внаслідок обстрілів або бойових дій). На жаль, на даному етапі неможливо прогнозувати якість реалізації вказаного закону на практиці, оскільки основним чинником його ефективного

запровадження є високе фінансове забезпечення, яке є нестабільним під час військових дій та спрямування значного масиву бюджетних коштів на національну безпеку та оборонні потреби. Найбільш сприятливим чинником для наповнення компенсаційного бюджету могли стати репарації або інші стягнення з російської федерації. Перший такий позитивний досвід був реалізований 11 травня 2023 року, коли США схвалило конфіскацію активів російського олігарха на користь України [240].

Загалом, велику вагу у реалізації прав внутрішньо переміщених осіб та й загалом постраждалих від військової агресії російської федерації відіграють інститути громадянського суспільства, зокрема, волонтерські, благодійні і громадські організації, які беруть на себе вирішення питання забезпеченості всім необхідним на перший час (житло, харчування, медична та психологічна допомога) та займаються підтримуючою діяльністю в подальшому. В умовах війни соціальна солідарність суспільства вийшла на новий рівень, що безпосередньо пов'язано із зовнішньою загрозою (військовою агресією), боротьбою за своє національне існування, необхідністю об'єднання з метою допомоги один одному. Динаміка реєстрації нових громадських та благодійних організацій показує, що у період повномасштабного вторгнення у 2022 році кількість благодійних організацій зросла з 830 (у 2021 році) до 6367 [2]. Діяльність таких організацій направлена на різні сфери (допомога Збройним Силам України, реабілітація поранених, надання гуманітарної допомоги постраждалому цивільному населенню, пошук роботи тощо).

На рівні держави волонтерська діяльність була реалізована шляхом запровадження волонтерської Р2Р-платформа «СпівДія» [230]. Ініціатором її створення став Координаційний штаб з гуманітарних та соціальних питань Офісу Президента України. Партнерів проєкту поділено на групи «Донори», «Держава», «Бізнес», «Громадськість», які загалом налічує 46 організацій, що свідчить про масштабність платформи та надання допомоги на міжнародному, державному та громадському рівні. Загалом, «СпівДія» пропонує як надання допомоги, так і її отримання. Можливість надати допомогу також є різною: від простого донату на

певну грошову суму, так і можливість допомогти ресурсами (їжа, засоби гігієни, одяг тощо). Волонтерська платформа також надає юридичні консультації, психологічну підтримку (групові чи індивідуальні консультації), може надати стартовий капітал для бізнесу чи пораду щодо його ведення в умовах воєнного стану.

Дійсно, волонтерська діяльність у період повномасштабного вторгнення набула гуманітарної спрямованості і досягло наразі піку свого розвитку за часи незалежності України. Така діяльність інститутів громадянського суспільства полегшує становище внутрішньо переміщених осіб, однак у той же час держава не повинна перекладати такий обов'язок повністю на волонтерські та громадські організації чи благодійні фонди, а навпаки сприяти комунікації між ними, надавати платформи для координування і розповсюджувати інформацію на офіційних ресурсах щодо їх діяльності.

Отже, впровадивши деякі соціальні механізми для регулювання суспільних відносин в умовах пандемії коронавірусу (наприклад, надомна та дистанційна робота, дистанційне навчання, отримання допомоги через подачу заявок у застосунку «Дія», надання відпусток без збереження заробітної плати з більшою кількістю днів) Україна продовжила їх розвиток під час запровадження на території держави правового режиму воєнного стану.

Проте повномасштабне вторгнення та активні бойові дії виявили, загострили вже існуючі соціальні проблеми та створили низку інших. Спад економіки, підвищення цін на продукти харчування та на ринку послуг, інфляція, зростання безробіття щоденно погіршують соціально-економічне становище осіб в Україні. Найбільше порушення основоположних прав і свобод людини у соціальній сфері зазнало право на гідні умови життя та безпека людини. Україна, залучаючи всі можливі правові, соціальні та економічні можливості, намагається навіть в умовах військової агресії забезпечувати основоположні права і свободи людини. Це й обов'язок відшкодування шкоди та виплати компенсації за знищене та пошкоджене житло внаслідок бойових дій, гарантування надання тимчасового житла для внутрішньо переміщених осіб або осіб, житло яких постраждало від

бойових дій. Держава виплачує соціальну допомогу різним верствам населення, яка була гарантована до війни, та здійснює нові види соціальних виплат, які виникли через воєнні дії в країні. Тому можна сказати, що Україна реалізує цінності соціальної держави в умовах, які далекі від стабільних, створюючи при цьому світовий приклад у побудові концепту соціальної держави на даному етапі розвитку світової історії.

ВИСНОВКИ

Одержані в процесі дисертаційного дослідження результати дали змогу сформулювати такі основні наукові узагальнення та пропозиції:

1. Запропоновано дефініцію поняття «соціальної держави» як аксіологічної концепції, яка спрямована на реалізацію соціальних цінностей (гідність, рівність, свобода, справедливість, безпека, соціальна солідарність), досягнення якої забезпечується шляхом провадження державою високих стандартів соціальної політики, розробкою законодавчої бази регулювання соціальної сфери та відповідної юридичної процедури. Такий підхід до визначення соціальної держави обумовлений історичною логікою та формуванням концепції соціальної держави як в Європі, так і в Україні. Цінності соціальної держави трансформуються із розвитком суспільства та держави, однак завжди залишаються фундаментом соціальних відносин у державі. Тому така дефініція соціальної держави не втратить своєї актуальності протягом часу, відображатиме основи побудови взаємодії між державою, суспільством і людиною, враховуючи якнайкраще забезпечення інтересів останньої.

2. Встановлено, що соціальна солідарність як аксіологічна засада соціальної держави розглядається в декількох аспектах: 1) як консолідація суспільства (узгодження інтересів і поглядів його членів з метою покращити рівень життя, створити гарні умови для розвитку індивідуальних здібностей особистості, сприяти дотриманню людської гідності та гідного рівня життя); 2) як соціальне партнерство (створення організаційно-правових форм для узгодження інтересів, досягненні компромісів шляхом поєднання спільних зусиль груп); 3) як основа виникнення громадянського суспільства. Як наслідок практичної реалізації соціальної солідарності виникають нові відносини у суспільстві: між державою та суспільством; між соціальними групами; між владними інституціями та суспільством. Базою таких відносин стає солідаризація та консолідація соціальних

інтересів, уявлення про які є розбіжними, що потребує розробки механізму врівноваження та пошуку компромісу у конфліктній ситуації. Такі процеси є також своєрідною контролюючою діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у демократичному режимі, сприяють розвитку публічної служби та управління, інститутів громадянського суспільства, які беруть участь в управлінні суспільством.

3. З'ясовано, що розвиток концепції соціальної держави в Європі доцільно розглядати з моменту зародження перших ідей і праць щодо державотворення за часів античності, розглянути місце людини та її зв'язок із державою у різні історичні проміжки, проаналізувати формування цінностей, які складають основу концепції соціальної держави. Тому становлення концепції соціальної держави як соціального, правового та політичного явища доцільно розділити на три періоди: 1) становлення основоположних ідей концепції соціальної держави (від античності до середини XV століття; 2) розвиток (від другої половини XV століття до кінця XIX століття); 3) системне формування концепції соціальної держави у сучасному розумінні (початок XX століття до теперішнього часу).

4. Обґрунтовано, що застосування аксіологічного підходу до періодизації концепції соціальної держави в Україні дозволить дослідити розвиток суспільства та соціальної державності через цінності, які відображають динаміку змін соціуму. Фактично зміна етапу розвитку концепції соціальної держави відбувається безпосередньо у зв'язку із переосмисленням цінностей та їх реалізацією. Крім того, аналіз цінностей допомагає виявити дефіцити та протиріччя в соціальній політиці та законодавстві у сфері соціального забезпечення. Такий підхід також дає можливість виокреми цінності, які були пріоритетними у певний історичний період, їх вплив на політичні та економічні рішення, та спрогнозувати тенденції розвитку соціальної держави в Україні в майбутньому.

5. Запропоновано періодизацію розвитку концепції соціальної держави в Україні, відповідно до якої виокремлено три періоди: становлення (передісторія), розвиток (історія) та системне формування.

До періоду становлення необхідно віднести хронологічний проміжок з IX до XVII століття (Київська Русь, Чернігівське, Галицько-Волинське князівство, Велике князівство Литовське). Перехід від общинного ладу до феодалізму ставить нові виклики перед державою та суспільством, що полягають у вирішенні питання не тільки влади князя, а й статусу людини. Запровадження християнства на території України вносить гуманістичні погляди соціальних груп, утворюється таке системне явище як благодійність, яка надходить не тільки від церков, а також від заможних груп населення, що можна вважати першими проявами соціальної допомоги. Відбувається перше закріплення у юридичних документах таких цінностей як гідність, справедливість, свобода, рівність та відбувається їх практична реалізація.

Розвиток концепції соціальної держави в Україні припадає на період з XVII по XIX століття (функціонування Запорозької Січі, Конституція Пилипа Орлика, розвиток української національної думки). В цей період відбувається переосмислення ідей свободи, рівності та справедливості не тільки в аспекті політичної направленості, а й соціальної справедливості й рівності. Вперше видається системний юридичний документ (Конституція Пилипа Орлика), який містить положення щодо соціальних прав та соціального забезпечення окремих верств населення в залежності від критеріїв незахищеності, об'єктивної необхідності допомоги, скрутного матеріального становища в силу непереборних обставин.

Системне формування концепції соціальної держави в Україні починається з XX століття і триває до тепер. Цей період тісно пов'язаний із світовими процесами, такими як: розподіл праці, зростання економічного та виробничого потенціалу, розуміння необхідності забезпечення не тільки економічного, але й соціального розвитку. Зміна процесів виробництва та публічного управління впливає на зміну соціальних цінностей та сприяє розширенню їх розуміння і запровадження на практиці. Реалізується соціальна солідарність як цінність і відбувається безпосередній вплив на становлення громадянського суспільства, діалогу між державою, соціумом та індивідом. Крім того, внутрішні національні

процеси та українські визвольні змагання також відображались при формуванні концепції сучасної держави. Вказаний тривалий період доцільно поділити на такі етапи: 1) період 1917 – 1921 років, якому характерні створення перших демократичних держав (УНР і ЗУНР), впровадження юридичних документів, які закріплювали деякі соціальні права людини; 2) період 1921 – 1991 років (радянський період), на який припадає доволі великий масив історичних подій у світі та в Україні. Характерним є утворення комуністичної спільноти і розвиток партійної політики, яка безпосередньо впливала на соціальне становище людини; 3) період з 1991 року по теперішній час, який характеризується проголошенням України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Відбуваються реформи, які покликані забезпечити реалізацію держави як соціальної, переглядаються радянські підходи до соціального забезпечення та страхування. Запровадження карантинних заходів у зв'язку із розповсюдженням коронавірусної інфекції, повномасштабна військова агресія росії стають новими викликами та кризовими ситуаціями, з якими стикається Україна. Крім того, обрання євроінтеграційного вектору також сприяє трансформації концепції соціальної держави в Україні.

6. Доведено, що аксіологічними засадами соціальної держави є гідність, соціальна рівність, соціальна безпека, соціальна справедливість, соціальна свобода, соціальна солідарність.

Гідність як цінність соціальної держави необхідно досліджувати у якості сприйняття людини та її потреб головним об'єктом соціального забезпечення держави. Аксіологічну характеристику гідності необхідно розуміти як системоутворюючий фактор, виступаючий основоположною ідеєю для детермінації прав і свобод людини, зокрема, у соціальній сфері. Лише тоді мета соціальної держави набуває антропометричного та соціального значення, що виражається у гарантуванні людині гідного рівня життя, забезпечення на законодавчому рівні соціальних прав і свобод, впровадження стандартів соціального захисту.

Соціальна свобода є базовою цінністю, яка разом із людською гідністю, визначає місце людини у соціумі, окреслює направленість соціальної діяльності держави, робить можливим нормальне та гідне існування індивіда у соціумі з паралельним розвитком своїх індивідуальних особливостей з метою самореалізації. Своє відображення соціальна свобода як цінність в концепції соціальної держави знаходить у принципах економічної свободи та самореалізації особистості, на яких вибудовується соціальне законодавство держави.

Соціальна справедливість є регулятором нерівностей, які виникають як між різними соціальними групами у суспільстві, так і між державою та суспільством в цілому. Соціальна справедливість як цінність у соціальній державі є гарантією побудови держави і суспільства на основі ідеї доступності до ресурсів, благ та доходів, справедливого їх розподілу в процесі реалізації індивідуальних можливостей особи, а також забезпечення належного рівня існування особи у разі об'єктивної неспроможності реалізації таких можливостей.

У процесі побудови соціальної держави ідея соціальної рівності повинна сприйматись як нормативно-ціннісний вектор регулювання поведінки людей і соціальних груп. Врівноваження формальної та фактичної рівності сприятиме розвитку соціальної справедливості, позитивно впливатиме на соціальну організацію життя людей та їх прагнень до гідного рівня існування та життєдіяльності.

Будь-яка держава, суспільство, окремо взятий індивід не можуть нормально функціонувати і забезпечувати власне стабільне існування перебуваючи під загрозою. Соціальна безпека виступає як багатоаспектне явище, яке покликане захистити важливі життєві інтереси людини, суспільства та держави, при цьому нівелювати різні зовнішні та внутрішні загрози, що виникають у різних сферах (політична, економічна, соціальна, продовольча, екологічна, воєнна). Враховуючи наукові пошуки даного дослідження, безпека як цінність розглядається у соціальній державі і набуває, відповідно, соціальної орієнтованості.

7. Аргументовано, що проголошення України як соціальної держави на конституційному рівні ще у 1996 році стало лише початком утвердження соціального напрямку діяльності держави. Водночас, становлення соціальної держави в Україні відбувається поступово, однак кроки, які приймаються державою не мають системного характеру та стратегії розвитку соціальної сфери, що спричинено перш за все зміною підходу, оскільки обрана на початку ліберальна модель соціальних реформ не принесла очікуваного результату, а поточні економічно-політичні умови спричинили необхідність пошуку нових стратегічних рішень. Основною проблемою повільного розвитку України як соціальної держави стає фактична неспроможність реалізувати конституційні положення на достатньому рівні, що, перш за все, пов'язано із відсутністю державних фінансових можливостей, високим рівнем корупції у сфері соціального захисту

8. З'ясовано, що функціонування України як соціальної держави під час запровадження особливих правових режимів полягає у нормативно-правовому регулюванні суспільних відносин у даний період, ефективності таких правових документів до ситуації, яка відбувається, оперативності реагування держави та її інститутів на кризові ситуації.

Україна як соціальна держава в умовах пандемії коронавірусної хвороби запроваджувала механізми для забезпечення гідних умов життя, дотримання соціальної справедливості та рівності, гарантування соціальної безпеки. Впровадження нових видів соціальної допомоги, нормативний дозвіл надомної та дистанційної роботи дозволило реалізовувати конституційне право на працю та соціальне забезпечення. Однак під час запровадження карантину також фактично було обмежено право на доступ до медичної допомоги, право на працю в контексті примусової вакцинації та, відповідно, на заробітну плату.

Впровадивши деякі соціальні механізми для регулювання суспільних відносин в умовах пандемії коронавірусу (наприклад, надомна та дистанційна робота, дистанційне навчання, отримання допомоги через подачу заявок у застосунку «Дія», надання відпусток без збереження заробітної з більшою

кількістю днів) Україна продовжила їх розвиток під час запровадження на території держави правового режиму воєнного стану. Проте повномасштабне вторгнення та активні бойові дії виявили, загострили та створили низку інших соціальних проблем, які й існували в державі. Спад економіки, підвищення цін на продукти харчування та на ринку послуг, інфляція, зростання безробіття щоденно погіршують соціально-економічне становище осіб в Україні. Найбільше порушення основоположних прав і свобод людини у соціальній сфері зазнало право на гідні умови життя та безпека людини. Україна, залучаючи всі можливі правові, соціальні та економічні можливості, намагається навіть в умовах військової агресії забезпечувати основоположні права і свободи людини. Це й обов'язок відшкодування шкоди та виплати компенсації за знищене та пошкоджене житло внаслідок бойових дій, гарантування надання тимчасового житла для внутрішньо переміщених осіб або осіб, житло яких постраждало від бойових дій. Держава виплачує соціальну допомогу різним верствам населення, яка була гарантована до війни, та здійснює нові види соціальних виплат, які виникли через воєнні дії в країні.

9. Визначено залежність моделі соціальної держави від історичних умов формування, соціокультурної традиції, співвідношення участі держави у регулюванні економіки, ринку праці та забезпеченні гідного рівня життя. У цьому контексті доведено, що ліберальна модель соціальної держави не спроможна ефективно функціонувати в існуючій соціально-економічній ситуації у державі, що спричиняє необхідність пошуку нових варіантів побудови соціальної держави в Україні.

10. Доведено, що для України за наявних обставин найбільш підійшла б німецька модель соціальної держави із її адаптивністю як у період запровадження воєнного стану так і в післявоєнний період. Перш за все її мета полягає у забезпеченні для максимального числа жителів країни можливості праці, споживання, участі в соціальному і культурному житті. Так, основний соціально-політичний вектор німецької моделі соціальної держави – це спрямування ринкової системи на економічну ефективність, а держави – на підтримання

принципів ефективного ринку та конкуренції. Таким чином, ринок та держава можуть існувати у нерозривній єдності. Варто зауважити, що повоєнну відбудову Німеччини часто називають «соціально-економічним дивом», яке було досягнуто за рахунок утримання балансу між втручанням держави та громадянським суспільством. Німецька модель соціальної держави постійно видозмінюється залежно від політичної ситуації, регіональних умов соціально-економічного розвитку, завдяки чому вона здатна до самооновлення та модернізації. По-друге, аналізуючи, яка із моделей соціальної держави може бути найбільш ефективною для України, необхідно врахувати як той шлях, який пройшла держава із моменту проголошення її незалежності, так і поточні умови її функціонування. Обрана спочатку ліберальна модель соціальної держави була невластива як правосвідомості населення України, так і існуючому механізму реалізації соціальної політики, тому відповідні реформи були неефективними. У цьому контексті важливо, що Німеччина пройшла шлях зміни ментальності народу, який Україна тільки проходить, адже відмова від директивної економіки вимагає суттєвих змін свідомості суспільства. Повоєнні реформи в Німеччині були спрямовані не на надання благ громадянам, а на створення умов за яких вони могли б досягти їх самостійно. На теперішній час, враховуючи навантаження на Українську державу, яке спричинено спочатку впливом запровадження загальнодержавного карантину та в подальшому воєнного стану, на державу мала би покладатися відповідальність виключно за гарантування мінімальних доходів усіх громадян та добробут найбільш вразливих верст населення. Водночас за ліберальної моделі соціальної держави, держава стимулює створення та розвиток у суспільстві різних форм недержавного соціального страхування та соціальної підтримки, а також різних способів отримання і підвищення громадянами своїх доходів. У цьому контексті суспільству варто визначитися із межами втручання державної влади у його діяльність та життя кожного індивіда. Крім того, автори Основного Закону Федеративної Республіки Німеччина від 1949 року цілеспрямовано уникали включення до нього конкретних позитивних прав людини. Замість цього принцип соціальної держави корелює з гарантіями прав

людини у широкому сенсі, а саме непрямо вказані в тексті соціальні права представлені в Основному Законі через інтерпретацію принципів соціальної держави. Крім цього, соціальне законодавство в ФРН виокремлено в самостійну сферу, до якої належать: міжнародні правові акти, відповідні положення Основного Законів і конституцій федеральних земель та звід федеральних законів, що становлять Соціальний кодекс. Систематизація відповідного правового регулювання та узгодження норм права між собою мала би позитивний вплив і на вітчизняну практику побудови соціальної держави, ставши інструментом усунення прогалин та колізій. Саме основні принципи німецької моделі соціальної держави найбільш відповідні до існуючих у нашій державі обставин та потреб населення, адже саме завдяки їм Німеччина досягла економічного зростання та підвищення рівня життя у повоєнний період.

11. З'ясовано, що соціальна політика України під час запровадження загальнодержавного карантину та під час воєнного стану мала різні вектори розвитку, що зумовлено різними пріоритетами. Зокрема, під час карантину пріоритет надавався доступу населення до медичного обслуговування, забезпеченню безперебійного функціонування системи охорони здоров'я в умовах перенавантаження, запровадженню регулювання дистанційної (надомної) роботи та дистанційного навчання, а також наданню допомоги особам, які втратили дохід внаслідок обмежень економічної діяльності. В умовах воєнного стану пріоритетні напрямки соціальної політики знову змінюються. Масові міграційні потоки створюють нерівномірне навантаження на систему соціального захисту. Система охорони здоров'я більше не відіграє ключову роль у формуванні соціальної політики. Безпрецедентних змін зазнає і ринок праці, вперше з моменту проголошення незалежності він зазнав суттєвого реформування.

12. Запропоновано такі зміни та доповнення до законодавства:

1) внести зміни до статті 48 Конституції України та викласти її у наступній редакції: «Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальні гарантії, а також соціального забезпечення у разі безробіття, хвороби, інвалідності

чи інших випадків втрати засобів для існування через незалежні обставини. Держава бере на себе обов'язок забезпечити достатній життєвий рівень, який є необхідним для належного рівню фізичного, духовного та культурного розвитку людини».

Таке розширення складових права на достатній рівень життя (медичне обслуговування; соціальні гарантії та соціальне забезпечення у разі безробіття, хвороби, інвалідності чи інших випадків втрати засобів для існування через незалежні обставини) відповідатиме світовому досвіду розробки соціальних стандартів, сприятиме формування гідних умов життя та гарантуватиме кожній особі легітимні очікування реалізації соціальних прав. Покладання на державу обов'язку забезпечити достатній життєвий рівень кожному громадянину створить конституційне підґрунтя для впровадження активних дій публічної влади для сприяння досягнення мети соціальної держави – забезпечення прав і свобод людини у соціальній сфері та гідних умов її життя.

2) внести зміни до статі 12 Закону «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX від 15.03.2022 та обмежити тривалість надання відпусток для всіх категорій працюючих осіб без врахування правового статусу, посади. Такі внесення змін до законодавства сприятимуть усуненню дискримінаційного характеру права на відпочинок в умовах правового режиму воєнного стану, сприятимуть забезпеченню соціальної справедливості та соціальної рівності у державі та суспільстві.

3) внести зміни до пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України № 332 від 20.03.2022 «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» та викласти у наступній редакції: «Допомога призначається на шість місяців внутрішньо переміщеній особі, яка вперше звернулася за призначенням допомоги, та виплачується протягом шести місяців щомісяця внутрішньо переміщеній особі або уповноваженій особі на внутрішньо переміщену особу у випадку неієздатності отримувача або дитину (далі - уповноважена особа) у такому розмірі: x прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року. Такі

виплати підлягають індексації відповідно до закону» (примітка – х числовий показник кількості прожиткових мінімумів для працездатних осіб, які встановлюються державою).

Зміна підходу до визначення соціальної допомоги для внутрішньо переміщених осіб, тобто введення щомісячних виплат у розмірі, який має кореляцію між базовими показниками бюджету (мінімальна заробітна плата або прожитковий мінімум доходів громадян) та кількісним показником таких виплат (наприклад, три прожиткових мінімуми доходів громадян), сприятиме стабільності таких виплат, усуне наслідки для отримувачів допомоги девальвації гривні та підвищення рівня інфляції. При цьому урядом повинно враховуватись реальний показник цін на продукти, комунальні послуги та інші показники, які є базовими для існування. При цьому зазначається, що необхідною умовою та фактором функціонування соціальної держави є її матеріально-фінансове забезпечення, наявність високоефективної соціально орієнтованої економіки, тобто взаємозв'язок соціальних і економічних інтересів. Тому реалізація соціальної політики та соціальних програм в особливих правових режимах має корелюватися з економічною політикою та шляхами поповнення державного та місцевих бюджетів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 3 серпня 11:00 - Позачерговий виконком. Одеська міська рада : офіційний вебсайт. URL: <https://omr.gov.ua/ru/announce/233959/>
2. 77% громадських організацій допомагають ЗСУ, але прагнуть поступово повертатися до основних напрямів діяльності — результати дослідження. ЗМІ для змін : вебсайт. URL: <https://cs.detector.media/community/texts/185203/2023-02-21-77-gromadskykh-organizatsiy-dopomagayut-zsu-ale-pragnut-postupovo-povertatysya-do-osnovnykh-napryamiv-diyalnosti-rezultaty-doslidzhennya/>
3. Andersen J. G. The Scandinavian welfare model in crisis? Achievement and Problems of the Danish Welfare State in Age of Unemployment and Low Growth URL: https://tidsskrift.dk/scandinavian_political_studies/article/download/32888/31225?inline=1
4. Andersen T. The Scandinavian Model – Prospects and Challenges. CESifo Working Paper. 2007. No. 1903. P. 29.
5. Aragon M. Los problemas del Estado Social. Sistema. Madrid, 1994. № 118/119. C. 23-26
6. Case of Vavříčka and others v. the Czech Republic. (Applications nos. 47621/13 and 5 others.). Judgment. Strasbourg. 8 April 2021. Court of Human Rights : website. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-209039%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-209039%22]})
7. Esping-Andersen G. The three worlds of welfare capitalism. Oxford : Polity. 1990. 257 p.
8. Ferrera M. The «Southern Model» of Welfare State in social Europe. Journal of European Social Policy. 1966. № 6 (1). p. 17–37.
9. Furniss H., Nilton Timothy A. The Case for the Welfare 271 State: From Social Security to Social Equality. Bloomington, 1976. 249 p.

10. Garcia Herrera M. A. El fin Estado Social. Sistema. Madrid, 1994. № 118/119. C. 135-137.
11. Gauthier A. H. Family policy in industrialized countries: is there convergence? Population (English ed.). 2002. Vol. 57. № 3.
12. Gesetz, betreffend die Abänderung der Gewerbeordnung, vom 1. Juni 1891. URL: <https://www.yumpu.com/de/document/read/50838541/gesetz-betreffend-abaenderung-der-gewerbeordnung>
13. Harms I. Sosifllstaat und Marktwirtschaft. – HAAG+HERCHEN, Verland, 1987. – 1999
14. ІuNISEF: esli ne priniat mery, v rezultate pandemii polovina ukrainskikh detei mozheta okazatsia za chertoї bednosti [UNICEF: if actions are not taken, a half of the Ukrainian children can fall below the poverty line because of the pandemic]. URL: <https://news.un.org/ru/story/2020/05/1378362> .
15. Kindal N. Workfare tendencies in Scandinavian Welfare Policies. Journal of European Social Policy. 2004. Vol.3. P. 57.
16. Koslowskis. Lie Gerburt der Sozialstaats aus dem Geist oles deutschen Idealismus. Person und Gemeinschaft bei Lorenz von Stein. Veicheim, VCN, 1989.
17. Offe C. Some contradictions of the modern welfare state. Critical Social Policy. 1982. Vol. 2. № 2. P. 45.
18. Ritter G. Der Sozialstaat – Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich. München : R. Oldenbourg. 1989. 233 p.
19. Stein, Lorenz von, 1815-1890: Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage. Leipzig, O. Wigand, 1850. URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/000960202>
20. WHO calls for healthy, safe and decent working conditions for all health workers, amidst COVID-19 pandemic. URL : <https://www.who.int/news/item/28-04-2020-who-calls-for-healthy-safe-and-decent-working-conditions-for-all-health-workers-amidst-COVID-19-pandemic>
21. Wylensky H. Integrated financial supervision: Scandinavian experience. International Political Science Review. 2006. Vol. 27. № 4. P. 345

22. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини : монографія Київ : Вид. дім «KM Academia», 2000. 262 с.
23. Атаманова Н. В. Правовий порядок Запорозької Січі як феномен правового життя України (XVI–XVIII ст.). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2012. Вип. 19. Т. 1. С. 9–12.
24. Бабкін В. Д. Від правової до соціально-правової держави. Правова держава. Київ, 2001. Вип. 12. С. 270–281.
25. Бабкін В. Д. Соціальна держава та захист прав людини. *Правова держава*. 1998. Вип. 9. С. 3–11.
26. Бадида А. Ю. Розвиток соціального законодавства в Німеччині (друга половина XIX століття). *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 12–14.
27. Базилевич В. Д. Страховий ринок України. Київ : Товариство «Знання» КОО, 2008. 347 с.
28. Бакун (Щербанюк) О. В. Громадянин як суб'єкт податкових правовідносин в умовах переходу до ринкової економіки. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/2000/00bovure.zip
29. Барабаш Ю. Г. Дихотомія правової, демократичної та соціальної державності – тонка грань українського конституціоналізму. *Право України*. 2010. № 7. С. 24–32.
30. Батура Н. Ю. Політичні передумови та чинники становлення соціальної держави : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2009. 20 с.
31. Беглиця В., Антонова Л., Козлова Л., Дацій О., Дацій Н. Система концепцій комунікацій державних інституцій і суспільства як основа національної безпеки та соціально-економічної стабільності. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2021. 3(38), 549–556. <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v3i38.237487>.
32. Біженці та вимушені переселенці російсько-української війни (з 2014). Вікіпедія : вебсайт. URL: <http://surl.li/dlqmw>

33. Біляцький С. Соціальний захист як ознака цивілізованості. *Віче*. 1998. № 8. С. 63–74.
34. Богданьок О. Міжнародні донори виділять 17 млн євро на житлові кредити для ВПО. Суспільне новини : вебсайт. URL: <https://suspilne.media/486025-miznarodni-donori-vidilat-17-mln-evro-na-zitlovi-krediti-dla-vpo/>
35. Богуславський С. І., Шибалкіна Ю. С. Медичне страхування в Україні: проблеми та перспективи. *Зовнішня торгівля право та економіка*. 2008. № 4. С. 83—86.
36. Бориславський Л. В. Деякі теоретичні і практичні питання реалізації Конституції України // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : Матеріали IX регіон. наук.-практ. конф. (м. Львів, 13-14 лют. 2003 р.) / ред. колегія: П.М. Рабінович (гол.), І.Б. Заверуха (відп. секретар), А.М. Бойко та ін. Львів : Юрид. факультет Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. С. 121-122.
37. Бредіхіна Г. З 1 червня платитимемо за світло майже вдвічі більше: Кабмін підвищив тариф для населення. УНІАН : вебсайт. URL: <https://www.unian.ua/economics/energetics/v-ukrajini-pidvishchiili-tarif-na-elektriku-dlya-naselennya-12275715.html>
38. Будзин В. Р. Управлінські підходи в державній соціальній політиці карантинних обмежень щодо системи громадського здоров'я у період пандемічних викликів COVID-19. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2022. № 1 (32). С. 14 – 18.
39. Бульбенюк С. Держава «загального добробуту» і цінності постіндустріального суспільства. *Людина і політика*. 2001. № 5. С. 144-147.
40. Бурлай Т. В., Дмитрук Д. А., Костриця В. І., Левін Р. Я. Політика соціальної якості: теорія та міжнародні підходи в контексті завдань післявоєнної відбудови України. *Український соціум*. 2022, № 3. С. 9–30. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2022/10/9_27_No-382_2022_ukr.pdf
41. В Україні за рік війни ціни на продукти зросли на 31,5%. Укрінформ : вебсайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3703565-v-ukraini-za-rik-vijni-cini-na-produkti-zrosli-na-315-ekspert.html>

42. Винокуров Я., Максимчук М. Іпотека від Зеленського: як взяти кредит під 7% та які існують ризики. Економічна правда : вебсайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/03/1/671481/>

43. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до статті 46 Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статті 46 Конституції України) від 02.06.1999 № 2-в/99. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002v710-99#Text>

44. Вороніна О. О. Наукові підходи до визначення сутності медичного страхування. *Вісник Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського*. 2015. № 8. С. 733–737.

45. ВП ВС підтримала військових пенсіонерів у питанні перерахунку пенсій – винесено рішення у зразковій справі. Верховний Суд : офіційний вебсайт. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/803686/>

46. Вступ-2022. Пресслужба МОН України. Міністерство науки і освіти України : офіційний вебсайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/ponad-20-tis-ukrayinskih-vstupnikiv-pidtvordiliuchast-u-skladanni-nmt-v-krayinah-yes-sergij-shkarlet>.

47. Гірак Г. Пенсіонери йдуть до суду - держава заборгувала їм мільярди. Кореспондент.net : вебсайт. URL: <https://ua.korrespondent.net/articles/4616375-pensionery-ydut-do-sudu-derzhava-zaborhuvala-yim-miliardy>

48. Головащенко О. С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. 20 с.

49. Гресь Н., Недоступ К. Конституційне право людини на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї. *Юридична Україна*. 2017. № 1. С. 4-12.

50. Гриненко А. М. Соціальна політика України: Трансформаційний аспект // Социальная политика и человеческое развитие : сб. научн. статей. Донецк : Национальная Академия наук Украины, Институт экономики промышленности, 2003. Т. 2. С. 82-88.

51. Гришко Л. Падіння рівня життя в Україні Deutsche Welle (DW) : website. URL: <http://surl.li/lfexi>
52. Грищук О. В., Соломчак Х. Б. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини: філософсько-правовий вимір. Хмельницький, 2016. 347 с.
53. Грошова допомога для евакуйованих з Херсонщини: термін подачі заяв продовжили (оновлено) Евакуація: CITY : вебсайт. URL: <http://evacuation.city/articles/293671/groshova-dopomoga-dlya-evakujuvanih-z-hersonschini-cherez-pidriv-kahovskoi-ges-yak-otrimati>
54. Гуменюк Л. Соціальна конфліктологія : підруч. Тема 12: Міждержавні конфлікти. Львів : ЛДУВС, 2015. 564 с. URL: https://pidruchniki.com/78492/psihologiya/mezhderzhavni_konflikti.
55. Гупало О. Г., Жук О. Б. Порівняльний аналіз моделей соціальної політики держави. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2015. Вип. 25.4. С. 211-218. URL: https://nv.nltu.edu.ua/Archive/2015/25_4/37.pdf
56. Даніліна М. І. Конституційні основи становлення соціальної держави. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.* 2020. Вип. 85. С. 56-61.
57. Декларація прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. Документ 995_384. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384
58. Декларація прав людини і громадянина. Конституційний Акт 1793 р. (українська)=Declaration des droits de L’Homme et du Citoyen. Constitution de 1793 ou de l’an I (france) (1793 р.) URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1793%20\(06\)%2024.dekl.prav.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1793%20(06)%2024.dekl.prav.php)
59. Декларація принципів толерантності, схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на 28-й сесії в Парижі 16 листопада 1995 року. *Віче*. 2002. № 11. С. 12-13.

60. Демченко І. С. Принцип солідарності у контексті доступу до лікарських засобів. *Право і суспільство*. 2020. № 3. С. 3-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2020_3_3

61. Деріга В. В. Соціальна і гуманітарна політики : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили. 2012. 152 с.

62. Державна служба статистики України : офіційний вебсайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

63. Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2022 р. № 495. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2022-%D0%BF#Text>

64. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : постанову Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 332. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#Text>

65. Деякі питання забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія» доступного іпотечного кредитування громадян України : постанова Кабінету Міністрів України від 02.08.2022 № 856. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2022-%D0%BF/ed20230801#Text>

66. Деякі питання надання державної соціальної допомоги та пільг на період введення воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 р. № 214. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2022-%D0%BF#Text>

67. Деякі питання оплати праці медичних та інших працівників, які безпосередньо зайняті на роботах з ліквідації гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.2020 р. № 246. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/610-2020-%D0%BF#Text>

68. Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2023 році : постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2022 № 1464. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1464-2022-%D0%BF#Text>

69. Длугопольський О., Козар А. Аналіз бюджетних витрат на соціальний захист населення: виклики пандемії COVID-19. *Вісник економіки*. 2022. № 3. С. 38-64. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/46081/1/%d0%94%d0%bb%d1%83%d0%b3%d0%be%d0%bf%d0%be%d0%bb%d1%8c%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b8%d0%b9.PDF>

70. Добродумов П. О. Про реформу політичної системи України. *Право України*. 2011. № 6. С. 23-25.

71. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. Затверджені при вільному обранні формальною присягою від того ж Ясновельможного Гетьмана. Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового. ВР України : офіційний вебсайт. URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

72. Долматова І. Н. Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького Пилипа Орлика в історії українського конституціоналізму // Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 4-й річниці Конституції України (м. Ужгород, 1–3 черв. 2000 р. / голов. ред. Г. М. Курій; орг. ком. В.Я. Тацій, Ужгород, 2000. С. 148–150.

73. Доступне медичне страхування — наступний етап реформи МОЗ України. URL: <https://burshtyn-rada.if.gov.ua/novyny/dostupne-medychne-strahuvannya-nastupnyj-etap-reformy-moz-ukrayiny/>

74. Драгоманов М. П. Проект основ статуту українського товариства «Вільна спілка» — «Вольный союз» // Антологія української юридичної думки : в

6 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юридична книга, 2003. Т. 4 : Конституційне (державне) право. 2003. С. 167—168.

75. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад Ю. П. Сурмін та ін., за ред. Ю.В. Ковбасюка. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.

76. Ерхард Л. Добробут для всіх. URL: <https://ibl.pp.ua/3/00-46.html>

77. Європейський кодекс соціального забезпечення № ETS N 48 від 16.04.1964. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебсайт. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws>

78. «Оселя. Програма доступного кредитування житла. URL: <https://eoselia.diiia.gov.ua/>

79. «Оселя: з 1 серпня українці зможуть взяти іпотечний кредит за програмою під 7%. Урядовий портал : єдиний вебпортал органів державної влади. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/yeoselia-z-1-serpnia-ukraintsi-zmozhut-vziaty-ipotechnyi-kredyt-za-prohramoiu-pid-7>

80. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

81. Зберегти науковий потенціал: як вищі навчатимуть студентів в умовах війни. Еспресо.Захід : вебсайт. URL: <https://zahid.espreso.tv/zberegtinaukoviy-potentsial-yak-vishchi-navchalni-zakladi-navchatimut-studentiv-vumovakh-viyni>

82. Іванов С. В. Економічне відновлення і розвиток країн після збройних конфліктів та воєн: невтрачені можливості для України. *Економіка України*. 2019. № 1. С. 75–89. URL: <http://surl.li/aybos>

83. Іванченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин; історична ретроспектива і сучасний стан. Київ, 1997. 687 с.

84. Ільчук Л. Світовий досвід моделей соціальної політики та їх можливість використання в Україні. Науково-дослідний інститут соціальної політики Міністерства соціальної політики України і НАН України : вебсайт. URL: <http://ipzn.org.ua/svitovyyj-dosvid-modelej-sotsialnoyi-polityky-ta-yih-mozhlyvist-vykorystannya-v-ukrayini/>

85. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/344346655.pdf> a.c.243
86. Історія держави і права України: Хрестоматія / уклад. В. П. Самохвалов [та ін.] ; ред. О. О. Шевченко. Київ : Вентурі, 1996. 224 с.
87. Кадикало О. І. Актуальні питання соціального захисту населення України в умовах воєнного стану. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2022. № 2. С. 10–14.
88. Кириченко Ю. В. Пояснювальна записка щодо обґрунтування необхідності зміни статті 48 Конституції України. Новини / Конституційна Асамблея : вебсайт. URL: <http://cau.in.ua/ua/news/id/kirichenko-juv-schodo-obruntuvannjaneobhidnosti-zmini-statti-48-konstituciji-ukrajini-776/>
89. Кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні знову зростає, — дані МОМ. Міжнародна організація з міграції (МОМ) : веб-портал. URL: <https://ukraine.iom.int/uk/news/kilkist-vnutrishno-peremishchenykh-osib-v-ukrayini-znovu-zrostaye-dani-mom>
90. Кісс С. В. Розвиток соціальної держави в Україні: теоретичні та історико-правові аспекти : дис. ...канд. юрид. наук. : 12.00.01. Київ, 2016. 248 с. URL: https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Specializovani_vcheni_radi/Kiss/Kiss_dis.pdf
91. Коваль О. В. Первісні та похідні способи виникнення права власності на житло. URL: [http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/13381/1/Проб.%20та%20стан%20дотр.%20захист._p 187-189.pdf](http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/13381/1/Проб.%20та%20стан%20дотр.%20захист._p%20187-189.pdf).
92. Ковтун В. І. Німецька модель соціальної держави. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 8-13. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/5_2018/part_1/4.pdf
93. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n1571>

94. Кожан В. В. Особисті права та свободи людини : загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 229 с.
95. Коленда Н. В. Соціальна безпека населення та її основні складові. *Modern and directions of theoretical and applied researches*. 2013. March. URL: <https://www.sworld.com.ua/konfer30/776.pdf>
96. Колот А. М., Герасименко О. О. Соціальна держава: генезис і перспективи розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2017. № 1. С. 8–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvttp_2017_1_3
97. Конвенція про основні цілі та норми соціальної політики № 117 від 22.06.1962. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_016#Text
98. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07.10.1977. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text>
99. Конституція СРСР 1936 року. URL: <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/arhupa/hdasbu-13-372-15-018.pdf>
100. Конституція України : Конституція, Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
101. Конституція української гетьманської держави: [староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами]. Львів – Київ : Право, 1997. 160 с.
102. Короткий оксфордський політичний словник: пер. с англ. / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Ви-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 789 с.
103. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). Київ, 1996. 793 с.
104. Кресіна І., Хома Н. Моделі соціальної держави: модернізуючий вплив глобалізації. *Публічне право*. 2015. № 1. С. 185–19.
105. Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. 462 с.

106. Крусян А. Р. Політико-правові цінності сучасного українського конституціоналізму (в контексті аксіологічного виміру конституційного права). *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 3-13.

107. Крусян А. Р. Україна як соціальна держава: концептуальні положення та конституційно-правові реалії. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 44. С. 35-47. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1608/Krusyan.pdf?sequence=1&isAllowed=y> - С. 43

108. Крюков О. Соціальна політика як необхідна умова функціонування соціальної держави. *Актуальні проблеми державного управління.* 2010. № 1. С. 31–37.

109. Кульчицький С. В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття. *Український історичний журнал.* 2001. № 2. С. 3–22; № 3. – С. 48–68; № 4. – С. 3–40.

110. Куценко В. І., Удовиченко В. П., Остафійчук Я. В. Соціальна держава (проблеми теорії, методології, практики) : монографія. Київ : Заповіт, 2003. 228 с.

111. Кушніренко О. Г. Міжнародно-правові стандарти права людини на достатній рівень життя та їх імплементація в соціальній політиці України. *Law and Society.* 2019. Т. 6, № 1. С. 44–50.

112. Лазарєв В. В., Малиновська Т. М. Особливості гарантування прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні // Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах військового стану : зб. наук. пр. (м. Харків, 26 трав. 2022 р.). Харків : ХНУВС, 2022. С. 71-73.

113. Латковська Т. А. Бюджетна політика держави як один з основних напрямків економічної політики за господарським законодавством. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.* Одеса : Юрид. л-ра, 2012. С. 68-75.

114. Ломоносова Н. Разом у біді. Соціальна політика для відбудови. Суспільне : вебсайт. URL: <https://commons.com.ua/uk/razom-u-bidi-solidarna-socialna-politika-dlya-vidbudovi/>

115. Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. Київ. : Парламентське вид-во, 1998. 256 с.

116. Матвеев С. О., Музиченко Г. В. Соціальна політика Отто фон Бісмарка і сучасність. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 134–149.

117. Мацокін В. В. Право громадян України на достатній життєвий рівень : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2008. 20 с.

118. Медичне страхування 2020. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/skazhdogoro-400-grn-v-mesyac-v-ukraine-predlagayut-vvestimedicinskoe-strahovanie-1182586.html>

119. Медяник В. А. Поняття державної соціальної політики: адміністративноправовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 528–531.

120. Миколюк С. М. Соціальна допомога та виплати в умовах воєнного стану. URL: <http://naukskf.wunu.edu.ua/index.php/npskf/article/view/126/122>

121. Мироненко О., Горбатенко В. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : Академія, 2010. 454 с.

122. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

123. Мілль Джон Стюарт. Про свободу: Есе / Пер. з англ. Київ : Основи, 2001. С. 25-65.

124. Міністр розвитку громад і територій України та Представник УВКБ ООН в Україні підписали угоду про співпрацю, щоб допомогти переселенцям знайти стійкі та гідні рішення щодо житлових питань. UNHCR : вебсайт. URL: <http://surl.li/leyull>

125. Мінуліна В. І. Право на достатній життєвий рівень в Україні URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/16808/1/%D0%92%D0%95%D0%A0%D0%A5%D0%9E%D0%92%D0%95%D0%9D%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%9E>

%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%90%20_%205%20%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BD%D1%8F%202019_p127-129.pdf – с. 128

126. Модель // Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970 - 1980. Т. 4 : І-М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. 840 с. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh/%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C

127. Населення України в роки незалежності URL: <https://sites.google.com/site/peopleukranez/riven-zitta-naselenna>

128. Немченко А. О. Благодійність в Київській Русі, як соціально-культурна засада розвитку благодійної діяльності в Україні. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. пр. 2010. № 4 (8). С. 138–141. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/5107/1/10%20-%204%288%29%20-%2026.pdf>

129. Нова Рада. 1917. 8 листопада Вип. 180. С. 3. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00001001/180

130. Норвезька рада у справах біженців в Україні. URL: <https://www.nrc.no/resources/fact-sheets/ukraine-fact-sheet-2/>

131. Нэсбитт Дж. Что нас ждет в 90-е годы: мегатенденции. Год 2000: десять новых направлений на 90-е годы : пер. с англ. М. : Республика, 1992. 415 с.

132. Одеситам надають компенсацію на відновлення пошкодженого житла. Відео. URL: <https://omr.gov.ua/ua/news/234006>

133. Осадець С. С. Страхування: підручник. вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ : Вид-во КНЕУ, 2008. 599 с.

134. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>

135. Офіційний веб-сайт Державного центру зайнятості України. URL: <https://www.dcz.gov.ua/>

136. Офіційний веб-сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua>

137. Панкевич О. З. Соціальна держава: проблеми загальної теорії : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. П. М. Рабіновича. Львів : Львів. юрид. ін-т МВС України, 2004. 183 с.

138. Пасько Я. І. Соціальна держава: теоретичні імплікації та історичні версії : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.03. Київ, 2008. 30 с.

139. Пежинська О. Свобода, рівність, братерство: минуле, сучасне, майбутнє // Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід : зб. тез II Міжнар. наук.-практ. конф., 18-19 червня 2020 року (м. Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка). Тернопіль : Вектор, 2020. С. 32-34. URL: http://dSPACE.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16167/1/14_Olha_PEZhYNSKA.pdf

140. Перелік професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним щепленням, затверджений Наказом МОЗ України від 4 жовтня 2021 р. № 2153. Міністерство охорони здоров'я України : офіційний вебсайт. URL: https://moz.gov.ua/uploads/6/33488-dn_2153_04_10_2021_dod.pdf

141. Пилипів І. Через війну рівень бідності в Україні зріс вдесятеро – Світовий банк. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/10/16/692679/>.

142. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 168. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text>

143. Питання надання у 2022 році застрахованим особам одноразової матеріальної допомоги у зв'язку із втратою частини заробітної плати (доходу), робота (економічна діяльність) яких тимчасово зупинена внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні : постанова Кабінету Міністрів

України від 04.03. 2022 р. № 199. Урядовий портал : єдиний веб-портал виконачої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pitannya-nadannya-u-2022-roci-zastrahovanim-osobam-odnorazovoyi-materialnoyi-dopomogi-u-zvyazku-iz-vtratoyu-chastini-zarobitnoyi-plati-dohodu-robota-ekonomichna-diyalnist-yakih-timchasovo-199>

144. Пищуліна О., Юрчишин В., Юрочко Т. Соціально-економічні наслідки коронакризи : інформаційно-аналітична доповідь. Київ : [Заповіт], 2021. 236 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Socialno-Ekonomichni_naslidky_koronakryzy.pdf

145. Погорілко В. Ф., Бобровник С. В. Державний устрій // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998—2004. Т. 2 с. 152.

146. Поліковський М. Ф., Петречко З. І. До витоків формування теорії поліцейської держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки : зб. наук. пр.* Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. С. 153-15. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2164/vnulpurn201480129.pdf>

147. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 грудня 2022 у справі № 130/3548/21 (провадження № 14-82цс22). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109075195>.

148. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 жовтня 2019 року № 11-198зай19 у справі № 240/5401/18 Провадження. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85174587>

149. Постанова Верховного Суду від 24 квітня 2023 року у справі № 444/3344/21 Провадження № 61-5936св22. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110515090>

150. Постанова Верховного Суду від 27 липня 2023 у справі № 163/2880/21 провадження № 163/2880/21. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112545811>

151. Поя А. Медичне державне страхування в Україні вже працює – Ляшко. Українська правда : вебсайт. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2023/05/8/254185/>

152. Права людини в особливих правових режимах: досвід України : монографія / за заг. ред. д.ю.н., проф. М. В. Афанасьєвої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 356 с. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.16137>.

153. Права людини і громадянина у Конституції України: (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / редкол. : П. М. Рабінович (гол. ред.)... та ін; Акад. правових наук України. Львів : Право, 1997. 62 с.

154. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю. Качуренко. Київ : Юрінформ. 1992. 199с.

155. Прилуцький А. М., Глебова К. О. Стан та перспективи добровільного медичного страхування в Україні. *Ефективна економіка*. 2019. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2019_12_74

156. Прихисток : вебпортал. URL: <https://prykhystok.gov.ua/>

157. Приходько І. П., Шпортюк Н. Л. Формування та реалізація державної соціальної політики в умовах глобальних викликів. *Public Administration and Regional Development*. 2022. № 18. С. 1122-1140. URL: <https://dspace.dsau.dp.ua/handle/123456789/7809>.

158. Причини міжнародної міграції робочої сили та її види. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/international-relations/19307/>

159. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

160. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 23 березня 2020 року № 698 «Про затвердження Тимчасових заходів у закладах охорони здоров'я з метою забезпечення їх готовності для надання медичної допомоги хворим на гостру респіраторну хворобу COVID-19, спричинену коронавірусом SARS-CoV-2» : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 15.05.2020 № 1147. База даних

«Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1147282-20#n16>

161. Про відміну на всій території України карантину, встановленого з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 червня 2023 р. № 651. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-2023-%D0%BF#Text>

162. Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях: Закон України від 14.04.2022 року № 2193-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2193-20#Text>

163. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану : Закон України від 21 квітня 2022 року № 2220-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2220-20#Text>

164. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин : Закон України від 01 липня 2022 року № 2352-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text>

165. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 17.03.2020 № 530-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-20#n9>.

166. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях : постанова Кабінету Міністрів

України від 07.05.2022 № 560. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2022-%D0%BF#Text>

167. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 211 : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2020 р. № 215. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2020-%D0%BF#Text>

168. Про Державний бюджет України на 2023 рік : Закон України від 03.11.2022 № 2710-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20>

169. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>

170. Про доповідь Президента України «Про основні засади економічної та соціальної політики»: постанова Верховної Ради України від 19.10.1994 № 216/94-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/216/94-%D0%B2%D1%80#Text>

171. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

172. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2020 № 211. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text>

173. Про затвердження Переліку професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним щепленням : Наказ МОЗ України від 4 жовтня 2021 р. № 2153. Міністерство охорони здоров'я України : офіційний вебсайт. URL: <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid04102021--2153-pro-zatverdzhennja-pereliku-profesij>

virobnictv-ta-organizacij-pracivniki-jakih-pidljagajut-obovjazkovim-profilaktichnimscheplennjam

174. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>

175. Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 331. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text>

176. Про затвердження Тимчасових заходів у закладах охорони здоров'я з метою забезпечення їх готовності для надання медичної допомоги хворим на гостру респіраторну хворобу COVID-19, спричинену коронавірусом SARS-CoV-2 : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23.03.2020 № 698. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0698282-20#Text> втратив чинність

177. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 № 1645-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>

178. Про заходи протидії поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) та захисту всіх систем життєдіяльності країни від негативних наслідків пандемії та нових біологічних загроз : Постанова Верховної Ради України від 20.10.2020 № 937-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/937-20#Text>

179. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : постанова Кабінету Міністрів України від 26.03.2022 № 380. База даних «Законодавство

України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-%D0%BF#Text>

180. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text>

181. Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі оплату житлово-комунальних послуг : постановою Кабінету Міністрів України від 01 жовтня 2014 р. № 505. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-%D0%BF#Text>

182. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>

183. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг : Закон України від 15.07.2021 № 1689-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text>(дата звернення: 14.06.2022)

184. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

185. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

186. Про соціальну підтримку застрахованих осіб та суб'єктів господарювання на період здійснення обмежувальних протиепідемічних заходів,

запроваджених з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : Закон України від 04.12.2020 № 1071-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-20#Text>

187. Про страхування : Закон України від 07.03.1996 № 85/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80#Text>

188. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

189. Програма релокації підприємств та працевлаштування внутрішньо переміщених осіб. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv> .

190. ПРОТОКОЛ 5 засідання Міжвідомчої комісії з розгляду звернень та підготовки пропозицій щодо розподілу та/або передачі коштів Фонду відновлення зруйнованого майна та інфраструктури за об'єктами, що підлягають відновленню (1 червня 2023 р., м. Київ) URL: <https://mtu.gov.ua/files/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%205%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%2001.06.2023.pdf>

191. Професійне навчання та розвиток - запорука підвищення конкурентоспроможності осіб на ринку праці. Державний центр зайнятості : вебсайт. URL: <https://www.dcz.gov.ua/publikaciya/profesiynе-navchannya-ta-rozvytok-zaporuka-pidvyshchennya-konkurentospromozhnosti-osib>

192. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобиля Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 25.04.2019

№ 1-р(II)/2019. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-19#Text>

193. Рішення Другого Сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Приватного акціонерного товариства «Чернігівоблбуд» щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту «б» пункту 1 частини третьої статті 14 Закону України «Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків» від 20 жовтня 2021 р. № 7-р(II)/2021. Конституційний Суд України : офіційний вебсайт. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/7_p_2_2021.pdf

194. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11.10.05 № 8-рп/2005. Конституційний Суд України : офіційний вебсайт. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/519>

195. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975.

196. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Дзьоби Юрія Володимировича щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 233 Кодексу законів про працю України від 15 жовтня 2013 року № 9-рп/2013. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-13#Text>

197. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України

(конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 22.05.2018 р. № 5-р/2018. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>

198. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини другої статті 5 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» (справа про віковий ценз) від 18.04.2000. № 5-рп/2000 База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-00#Text>

199. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другої частини першої статті 39 Закону України «Про вищу освіту» (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) від 07.07.2004 № 14-рп/2004. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04#Text>

200. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 07.11.2018 № 9-р/2018. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text>

201. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 № 15-рп/2004. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>

202. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20.12.2017 № 2-р_2017. Конституційний Суд України : офіційний вебсайт. URL:https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2-p_2017.pdf

203. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 44, 47, 78, 80 Закону України «Про Державний бюджет України на 2004 рік» та конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 78 Закону України «Про Державний бюджет України на 2004 рік» (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій) від 01.12.2004 № 20-рп/2004. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-04#Text>

204. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян) від 09.07.2007 № 6-рп/2007. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07#Text>

205. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про скасування наказу СБУ» від 20.10.2009 № 27-рп/2009. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v027p710-09#Text>

206. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Кабінету Міністрів України про офіційне тлумачення положення

частини другої статті 95 Конституції України та словосполучення «збалансованість бюджету», використаного в частині третій цієї статті (справа про збалансованість бюджету) від 27.11.2008 № 26-рп/2008. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-08#Text>

207. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу від 01.06.2016 № 2-рп/2016. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#n17>

208. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про пенсійне забезпечення» та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Законів України, а також Положення про помічника-консультанта народного депутата України, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 13 жовтня 1995 року № 379/95-ВР від 04.06.2019 № 2-р/2019. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19#Text>

209. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26.12.2011 № 20-рп/2011. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11#Text>

210. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції

України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 частини першої статті 58 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» і підпункту 1 пункту 1 Закону України «Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів» (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) від 20.03.2002 № 5-рп/2002. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-02#Text>

211. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26.12.2011 № 20-рп/2011. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11#Text>

212. Рудич Ф. Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 25-46. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9058/03-Ryduch.pdf?sequence=1>

213. Салей М. І. Конституційна аксіологія в сучасній Україні: науково-практична парадигма : дис.. ... канд. юрид наук : 12.00.02. Одеса, 2017. 215 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/8025>

214. Сателітний рахунок охорони здоров'я в Україні у 2019 р. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

215. Севрюков Д. Г. Еволюція соціальної держави в Західній Європі: історико-теоретичні аспекти : монографія. Київ : Талком. 2014. 422с.

216. Синчук С. М. Трансформація принципу солідарності в сучасних умовах // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. ст. за матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. У 2-х т. (м. Луцьк, 2-3 черв. 2006 р.) / уклад. Т. Д. Климчук, І. М. Якушев. Луцьк : Вежа, 2006. Т. 2. С. 22

217. Сіленко А. О. Соціальна держава: еволюційні ідеї, сутність та перспектива становлення в сучасній Україні : автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2000. 38 с.

218. Січиокно Г. Б. Забезпечення трудоворесурсної безпеки держави : автореф. дис. ... канд. економ. наук: 21.04.01. Київ, 2019. 22 с.

219. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків : Консум, 2009. 520 с.

220. Сковронський Д. М. Сучасні моделі соціальної держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки : зб. наук. пр.* 2016. № 850. С. 264–271. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5742/vnulpurn201685042.pdf>

221. Скрипнюк О. В. Конституційне право України: академічний курс Київ : Ін Юре. 2010. 672 с.

222. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. Київ, 2000. 599 с.

223. Скуратівський В., Палій О. Основи соціальної політики. Київ, 2002. 200 с.

224. Слінько Т. М. Право на життя у рішеннях Європейського суду з прав людини // Здоров'я сучасної людини у духовно-соціальному та фізичному вимірі : Матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю студентів, молодих вчених та викладачів. Харків, ХНМУ, 2013. С. 127-130. URL: <https://repo.knmu.edu.ua/bitstream/123456789/4506/1/11%20%D0%A1%D0%91%D0%9E%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%9A%2011%20%D0%90%D0%9F%D0%A0%D0%95%D0%9B%D0%AF.pdf#page=127>

225. Слінько Т. Ткаченко Є., 2022. Конституційне право на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Юридический вестник*. 2022. № 10. С. 42-48. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v5_2022/3.pdf

226. Сокурєнко В. В. Соціальна справедливість як державобудівничий принцип. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2001.

№ 3. С. 35-45. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/70398a13-a4f9-4cbc-b6cc-ca5c7eccd350/content>

227. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання : монографія / за ред. Е. М. Лібанової ; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Умань : Видавець «Сочінський», 2012. 312 с. URL: https://www.idss.org.ua/monografii/Soc_doslid_2012.pdf

228. Соціально-економічний розвиток України за січень-червень 2016 року. Публікація Державної служби статистики України від 3 серпня 2016 року. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

229. Співак В. М. Соціальна, правова держава як фактор розвитку демократичного суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2001. 19 с.

230. СпівДія : вебпортал. <https://spivdiia.org.ua/>

231. Ставнича Н. І. Соціальна безпека України в контексті забезпечення сталого розвитку : дис. ... д-ра філософії : 051. Івано-Франківськ, 2021. 205 с.

232. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки : монографія / О. Ф. Новікова, О. Г. Сидорчук, О. В. Панькова [та ін.]. Київ; Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. 184 с.

233. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2002. 462 с.

234. Стецюк Т. І. Медичне страхування та його роль у забезпеченні соціального захисту громадян : автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.08. Київ, 2009. 23 с.

235. Стешенко А. За 5 місяців 2023 року дефіцит державного бюджету склав 401,9 млрд грн, – Підласа. Дефіцит бюджету – великий, але ситуація керована. LB.ua : вебсайт. URL: https://lb.ua/economics/2023/06/02/558417_5_misyatsiv_2023_roku_defitsit.html

236. Стратегія та засоби конвергенції системи соціальної безпеки України та ЄС у процесі євроінтеграції : монографія / за ред. д.е.н., проф. Васильціва Т. Г., к.е.н., доц. Лупака Р. Л. Львів : Видавництво ННВК «АТБ», 2018. 303 с.

237. Страхування: теорія та практика : навч. посіб. / за заг. ред. Н. М. Внукової. 2-ге вид., переробл. та доповн. Харків : Бурун Книга, 2009. 656 с.

238. Стрижак А. А. Конституційний Суд України як гарант дотримання конституційних принципів демократичної, правової держави. *Право України*. 2010. № 6. С. 4-11.

239. Сучасна філософія: основні розділи, поняття, проблеми, ідеї : навч. посіб. / за ред. О. В. Кулешова. Черкаси : ФОП Гордієнко Є. І., 2017. 154 с.

240. США вперше передають Україні конфісковані активи російського олігарха. Голос Америки : вебсайт. URL: <https://www.holosameryky.com/a/7088387.html>

241. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины : учеб.пособие. Харьков : Факт, 1999. 320 с. .

242. Третьак Д. Д. Сутність та соціально-економічне значення медичного страхування. Інвестиції: практика та досвід. 2019. № 12. С. 43–47.

243. Турута О. В., Дубина Н. А. Погляди українських філософів на проблему реальності прав людини. *Вісник Харківського університету. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. Харків, 2014. № 1142. Вип. 52. С. 160-165.

244. У Мінреінтеграції розповіли, скільки в Україні зареєстровано переселенців. Слово і діло : вебсайт. URL: <http://surl.li/leygl>.

245. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. 19 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упор. Верстюк В. Ф. (кер.), Бойко О. Д. та ін. Київ : Наукова думка, 1997. 424 с.

246. Фонд відновлення зруйнованого майна та інфраструктури. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України : офіційний вебсайт. URL: <https://mtu.gov.ua/content/fond-vidnovlennya-zruynovanogo-mayna-ta-infrastrukturi.html>

247. Фуکیدід. Промова Перікла (фрагмент з «Історії Пелопоннеської війни») / переклад А. Білецького // Антична література: Хрестоматія. 2-ге вид. Київ : Радянська школа, 1968.

248. Харланов П. До 500 000 гривень на відновлення житла: держава розпочинає виплати за зруйновану нерухомість. Хто може на них розраховувати? Інтерфакс-Україна : вебсайт. URL: <https://mind.ua/publications/20256833-do-500-000-griven-na-vidnovlennya-zhitla-derzhava-rozpochinae-viplati-za-zrujnovanu-neruhomist-hto-m>

249. Хлівнюк Т. П. Зміна завдань соціальної політики на тлі викликів глобальної пандемії COVID-19 // Міжнародна спільнота в умовах змін: багатовимірний підхід : колективна монографія. Т. 4 / за ред. О. Кордонської, Р. Кордонського. Ольштин. Львів: Інститут політичних наук Вармінсько-Мазурського університету в м. Ольштин (Польща), 2020. С. 191-202.

250. Холодна Є. Як отримати компенсацію за знищене житло. Економічна правда : вебсайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/08/10/703108/>

251. Хома Н. М. Криза скандинавської моделі соціальної держави: причини, наслідки, шляхи виходу. Держава і право : зб. наук.пр. 2010. Вип. 50. С. 741-749. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/35020>

252. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід : монографія. Київ : Юридична думка, 2012. 592 с.

253. Хома Н. Основні підходи до типології моделей соціальної держави. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2014. Вип. 4. С. 81–88. URL: http://www.fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/4_2016/11.pdf

254. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / упоряд.: А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с. URL: https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/12/chaykovskiy__kopilenko__krivonis_-_hrestomatiya.pdf

255. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре. Т 1: З найдавніших часів до початку XX ст. 1997. 561 с.

256. Черенько Л. М. Нерівність у доходах: стан і можливі наслідки та шляхи подолання негативних тенденцій. *Демографія та соціальна економіка*. 1998. № 1-2. С. 116-125.

257. Чернега А. П. Етапи формування та моделі соціальної держави. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 37-41.

258. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ : Реферат, 2006. 848 с.

259. Шаповал В. Конституційна категорія соціальної держави. *Право України*. 2004. № 5. С. 14-19.

260. Шаповал В. М. Філософія права. Ч. I. Історія філософсько-правових вчень. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2005. 156 с.

261. Шевчук П. І. Соціальна політика. Львів : Світ, 2003. 400 с.

262. Яковюк І. В. Соціальна держава: до визначення змісту поняття. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 3. С. 37-47.

263. Яковюк І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2000. 199 с.

264. Якубенко В. М. Принципи соціальної держави : стан і перспективи їх реалізації в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 21 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Чорна М.І. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 151-156.
2. Даніліна М.І. Конституційні основи становлення соціальної держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 85. С. 56-61.
3. Даніліна М.І. Соціальна політика держави. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3. С. 171-175.
4. Даніліна М.І. Формування соціальної справедливості від епохи Античності до епохи Відродження. *Юридичний бюлетень*. 2020. № 14. С. 23-28.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають наукові результати дисертації:

5. Чорна М.І. Забезпечення права громадян на соціальний захист та судова система. *Правове життя сучасної України* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) : у 2 т. відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса : Гельветика, 2019. С. 356-358.
6. Чорна М.І. Конституційні гарантії соціальних прав людини. *Чорноморські наукові студії* : матеріали П'ятої всеукраїнської мультидисциплінарної конференції (м. Одеса, 17 травня 2019 року): Одеса, 2019. С. 51-52

7. Даніліна М.І. Конституція України та соціальний захист населення. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом* : матеріали III міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 04 вересня 2020 р.) : Київ, 2020. С. 25-28

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертацію обговорено на засіданнях кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія». Основні положення і висновки дисертаційного дослідження доповідалися на: V Всеукраїнській мультидисциплінарній конференції «Чорноморські наукові студії» (м. Одеса, 17 травня 2019 року); Міжнародній науковій конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 травня 2019 року); III міжнародно-науковій практичній конференції «Соціальні права та їх захист адміністративним судом» (м. Київ, 04 вересня 2020 року).